

Teoretiskt hantverk

Om teoretiserande
i samhällsvetenskaplig forskning

Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall (red.)

TEORETISKT HANTVERK

*Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson
& Ola Agevall (red.)*

Teoretiskt hantverk

Om teoretiserande i
samhällsvetenskaplig
forskning

LUND · ARKIV FÖRLAG · 2025

Arkiv förlag
Box 1559
221 01 Lund
BESÖK Stora Gråbrödersg 17 a
TELEFON 046-13 39 20
arkiv@arkiv.nu
www.arkiv.nu

Utgiven med stöd från Institutionen för samhällsstudier
och Universitetsbiblioteket vid Linnéuniversitetet.

Den här e-boken från Arkiv förlag distribueras fritt genom *open access*
via den beständiga länken nedan.

Titeln finns också tillgänglig i tryckt utgåva med ISBN: 978 91 7924 402 6.

Verket är upphovsskyddat enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons:
erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar (CC BY-NC-ND),
som medger icke-kommersiell användning och spridning
i oförändrat skick så länge källan anges.

© Författarna och Arkiv förlag 2025

Omslag: Karin Frisendahl

E-bokutgåva (PDF) 2025
Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/9789179244033>
ISBN: 978 91 7924 403 3

Innehåll

Förord	7
<i>Richard Swedberg</i>	
Teoretiskt hantverk – en inledning	15
<i>Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall</i>	
 DEL I. VARFÖR TEORI?	 25
Vad ska vi ha teori till?	29
<i>Bengt Larsson</i>	
Sociologens dubbla uppgift	51
<i>Ola Agevall</i>	
 DEL II. FRÅN BEGREPP TILL TEST	 75
Allt börjar med begrepp	81
<i>Dino Viscovi</i>	
Att använda och teoretisera tidigare forskning	97
<i>Henrik Hultman</i>	
Att ”se” samma sak på olika sätt – teoretiska val och metodologiska konsekvenser	119
<i>Glenn Sjöstrand</i>	
Teoretisering i tematisk analys	143
<i>Linda Hiltunen & Anna-Maria S. Marekovic</i>	
Teoriprovning och kausal slutledning	165
<i>Giorgio Bracco</i>	

DEL III. KREATIV TEORETISERING	187
”Walking the theory walk.”	
Teoretiserande i det vetenskapliga arbetets olika delar <i>Ylva Ulfsdotter Eriksson</i>	191
Famlandets praktik <i>Per Danneffjord</i>	213
Kreativt teoretiserande: ett pragmaticistiskt ramverk <i>Jonathan Madeland</i>	235
Teori som ett verktyg att få syn på saker vi redan sett <i>Kajsa Johansson</i>	253
Att närma sig teoretiska begrepp <i>Magnus Persson</i>	271

Förord

RICHARD SWEDBERG

Denna bok syftar till att uppmuntra studenter till teorianvändning och teoretiserande.

Ur Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson
& Ola Agevalls inledningskapitel i denna bok, s. 21

Det har länge saknats en bok på svenska som lär ut hur man teoretiserar inom samhällsvetenskaperna, men nu har den alltså kommit! Det finns flera orsaker till att den är mycket efterlängtd. Den viktigaste är naturligtvis att studenter inom dessa vetenskaper behöver lära sig att teoretisera, precis som de behöver lära sig metod. Bådaddera är nödvändiga för god samhällsvetenskap. Och bådaddera behöver man lära sig på samma sätt, det vill säga praktiskt. Metod går inte att lära sig enbart genom att läsa, och detsamma gäller teori. Man måste på egen hand konfrontera empiriska problem och försöka lösa dem. Och det gör man, när det gäller den teoretiska biten, genom att arbeta med begrepp, kategorier, analogier, förklaringsmodeller med mera. Därför måste man också ha kunskap om hur dessa fungerar och vad man kan åstadkomma med deras hjälp.

En annan orsak till att just denna bok är efterlängtd har att göra med den uppsjö av idéer som står att finna i de olika kapitlen. Det finns mycket att lära sig här. Men som alltid när det gäller teoretiserande, så skall man inte bara lära sig av hur andra har gått till väga; man måste också *själv* och på egen hand försöka gå vidare.

Eftersom de olika kapitlens innehåll sammanfattas i boken skall jag i detta förord i stället fokusera på hur de kan verka inspirerande

för nya tankar och idéer. Ta till exempel ett av bokens huvudtema, nämligen att den moderna sociologin är flerparadigmatisk och att man därför kan teoretisera på olika sätt (se även på denna punkt Carleheden 2024). Och här finns mycket att göra om man betänker hur många olika slags sociologi det finns. Som exempel kan nämnas nätverksanalysen, sekvensanalysen och den beräkningsbaserade samhällsvetenskapen (*computational social science*). Jag nämner just dessa tre därför att de ofta behandlas som om de uteslutande bestod av metoder så att någon teori inte skulle behövas.

Eller ta Sjöstrands kapitel som innehåller en jämförelse av hur nationalekonomer och sociologer går till väga när de teoretiserar. Här möts alltså två mycket olika traditioner i synen på aktörer, hur dessa agerar och vilken abstraktionsgrad som är lämplig. Men det går ju också att låna en bit från den andra vetenskapen och använda den för sociologiska syften, något som exempelvis Max Weber gjorde då och då. Mest bekant är kanske fallet där han konstruerade den typ av begrepp som enligt hans uppfattning passar sociologin bäst. Han kallade dessa för idealtyper, och de karaktäriseras av antagandet att aktören, precis som inom nationalekonomin, ser saker och ting på ett rationellt sätt och också handlar därefter. När man använder en sådan idealtyp, argumenterade Weber, skall man tidigt i analysen konfrontera den med den empiriska verkligheten. Denna framstår då med extra tydlighet tack vare den kontrast som uppstår mellan den rationella modellen och det sätt på vilket aktörerna faktiskt agerar i verkligheten. Idealtypen sammanfattar alltså inte bara en mängd sociala beteenden; den är också heuristisk till sin natur.

Sociologer kan naturligtvis också lära sig av andra vetenskaper än nationalekonomin när det gäller att teoretisera. Ta exempelvis juridiken, vilken ofta arbetar med ett kausalitetsbegrepp som är anpassat för analys av vad den enskilda individen/aktören gör. På denna punkt skiljer sig juridiken från sociologin med dess traditionella fokus på ett flertal individer i form av en grupp, ett kollektiv eller en social kategori (som läkare, arbetare och så vidare). I en detektivroman är det på liknande sätt alltid frågan om att ta reda på vem den enskilda mördaren är och inte att söka förstå vilka sociala faktorer som får mördare att agera som de gör. Men som betonas i Agevalls kapitel måste sociologer ibland också analysera

individuella fenomen och inte bara kollektiva fenomen – och då kan idéer från juridiken och dess sätt att tänka vara av hjälp (se exempelvis Agevall 1999).

I Dannefjords kapitel är huvudidén att man behöver ”famla sig fram” när man teoretiserar. Det är ett bra råd – och också suggestivt; man kan ju famla sig fram på många olika sätt. Kanske är det också så att varje person måste lära sig hur *just hon* kan famla sig fram – och också försöka bli bättre på det. Eftersom teoretiserandet är praktiskt till sin natur, så gäller det för varje individ att hitta sin egen stil. Och det gör man i detta fall genom att många gånger försöka famla sig fram och varje gång också analysera varför det gick bra eller dåligt.

I Larssons och Ulfsdotter Erikssons kapitel nämns att inte bara analys utan även *syntes* hör hemma i forskningen. De flesta av oss är väl medvetna om den centrala roll som analysen spelar inom vetenskapen. Det gäller här först och främst att dela upp det man studerar så att problemet blir lättare att hantera och förstå. Detta är något som exempelvis den analytiska sociologin betonar mycket starkt. Mindre bekant och diskuterat är att detta inte uttömmar forskningsansatsen; nästan alltid måste man också använda sig av syntesen som verktyg (Swedberg 2024). Här gäller det motsatta i förhållande till analysen, nämligen att sätta ihop olika bitar till en helhet. Detta kan anta många olika former. Syntesen används exempelvis när man gör en litteraturanals, när man söker bestämma forskningsläget och när man uttalar sig om den viktigaste insikten på något område av samhällslivet (som i evidensbaserad forskning).

I Hultmans kapitel föreslår författaren att man inte bara kan arbeta med den sociologiska traditionen utan även teoretisera den. Detta kan man naturligtvis göra på flera olika sätt – och många av dessa väntar fortfarande på att upptäckas och diskuteras. Vore det inte intressant att steg för steg kunna följa hur till exempel Max Weber kom på huvudtesen i *Den protestantiska etiken*? Eller hur Robert K. Merton gick till väga när han skapade begrepp som teorier på mellannivå (*middle-range sociology*) och möjlighetsstruktur (*opportunity structure*)?

Vad gäller Merton vet vi faktiskt redan en hel del om hur han gick till väga när han teoretiserade. Om vi först tar möjlighetsstrukturen så har Merton skrivit en mycket lång artikel om hur

detta begrepp kom till (Merton 1995). Han undervisade också under ett antal år en kurs i teoretiserande på Columbia University i vilken han beskrev för studenterna hur man teoretiserar inom sociologin (Swedberg 2019). Enligt Merton gäller det vanligtvis att försöka vidareutveckla en teori eller ett begrepp på ett kreativt sätt snarare än att försöka hitta på helt nya teorier och begrepp. Detta är något som han kallar för förnyad konceptualisering (*reconceptualization*).

Att det finns mycket att lära sig från såväl konst som filosofi för den som är intresserad av att teoretisera är ett av budskapen i Agevalls och Madelands kapitel. Att kunna skapa god konst innebär inte bara att man lärt sig behärska en speciell teknik, utan också att man kan mobilisera vad som ligger bortom det medvetna eller vad som kallats för preflexivitet (*preflexivity*) (Engstam 2023). Och hur gör man då när man vill komma i kontakt med sitt undermedvetna och de idéer som kanske finns där? Som ofta när det gäller teoretiserande så kommer det an på individen; det är *du* som måste lära känna dig själv för att kunna teoretisera på ett kreativt sätt. Och det innebär att lära känna sina styrkor såväl som sina svagheter.

Filosofin intar en särställning inom teoretiserandet av olika orsaker. En är att begrepp som teori och teoretiserande har sina rötter inom filosofin och har diskuterats inom denna disciplin många århundraden innan sociologin och de andra samhällsvetenskaperna kom till (se t.ex. Gouldner 1965). Det är också inom filosofin som olika typer av teori och olika sätt att teoretisera först uppstod. Ta till exempel Sokrates och Platon. Sokrates menade att varje enskild person har kapaciteten att tänka och teoretisera, och att hon också måste utveckla denna kapacitet för att kunna förverkliga sig själv som människa. Detta gäller alltså vanliga människor och deras tänkande (*doxa*), något som särskilt Hannah Arendt (2005) har betonat. Sokrates projekt misslyckades dock, vilket var huvudorsaken till att han begick självmord enligt Arendt. Platon ändrade då filosofins huvuduppgift från att vara till hjälp för den vanliga människan i hennes sökande efter kunskap och insikter (*doxa*) till något helt annat och betydligt mera abstrakt, nämligen att vinna kunskap om de rena idéerna (*epistem*). Och den typen av kunskap är något som endast en elit kan skapa och ha tillgång till.

Vem av de två har rätt? Har alla människor en medfödd kapacitet att tänka och teoretisera livet och verkligheten (Sokrates) eller är det något som endast medlemmar av eliten är förmögna till (Platon)? Ett intressant svar på den frågan kan man hitta hos filosofen och vetenskapsmannen Charles S. Peirce, vars idéer diskuteras i Madelands kapitel (se också Bertilsson 2009). I en föreläsning från 1903 på temat "Hur man teoretiserar" argumenterade Peirce för att teoretiserande har en biologisk grund (Swedberg 2012). När man gör en analys, förklarade han, använder man sig som bekant av de två välkända tankeverktygen induktion och deduktion – vilka diskuteras närmare i Hiltunen & Marekovics kapitel. Men detta är något som man bara kan göra *efter* det att man fått en idé om hur saker och ting hänger ihop. Först då är det möjligt att samla in och analysera relevanta data med hjälp av induktion och deduktion. Själva idén är alltså något helt annat, och den får man ofta helt plötsligt (men bara efter ordentligt arbete!). Det är denna process som Peirce kallar för abduction och som är helt central för att det skall ske några framsteg inom vetenskapen.

Peirce beskriver också abductionen som en god förmåga att gissa; förmågan är god i den bemärkelsen att gissningen inte alltid visar sig vara rätt men är rätt betydligt oftare än om den bara vore resultatet av ett slumpmässigt val. Och om gissningen är rätt eller fel är dessutom något som man bara kan få reda på genom att konfrontera idén–hypotesen med data.

Enligt Peirce är kapaciteten till abduction huvudsakligen biologisk till sin natur, men den går också i viss utsträckning att träna upp. Detta kan man exempelvis göra genom att experimentera med logik och matematik eller genom att studera konstverk på ett intensivt sätt. Eller, kan man tillägga, genom att arbeta med sociologiska begrepp, teorier, kategorier med mera. Det gäller att skärskåda dem, att vrida och vända på dem – upp och ned, ned och upp!

Teoretiserandets två sidor diskuteras båda i denna bok; det är något som man redan har kapacitet till, men också något som behöver lockas fram och tränas för att bli bra. Läs därför inte bara igenom denna bok och memorera dess insikter, utan använd den också för att pröva dina vingar. *If you don't try, you will never fly.*

Litteratur

- Agevall, Ola (1999) *A Science of Unique Events. Max Weber's Methodology of the Cultural Sciences*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet, Sociologiska institutionen.
- Arendt, Hannah (2005) "Socrates", 5–39 i *The Promise of Politics*. New York: Schocken.
- Bertilsson, Margareta (2009) *Peirce's Theory of Inquiry and Beyond*. Lausanne: Peter Lang.
- Carleheden, Mikael (2024) "Unchain the Beast! Pluralizing the Method of Theorizing", 17–44 i Fabian Anicker & André Armbruster (red.), *Die Praxis soziologischer Theoriebildung*. Wiesbaden: Springer VS.
- Engstam, Anna (2023) "Before Reflexivity comes Preflexivity or How to Make Sociology More Open", *Sociologisk Forskning* 60(2): 147–150.
- Gouldner, Alvin (1965) *Enter Plato. Classical Greece and the Origins of Social Theory*. New York: The Free Press.
- Merton, Robert K. (1995) "Opportunity Structure: The Emergence, Diffusion, and Differentiation of a Sociological Concept, 1930s–1950s", 3–78 i Freda Adler & William S. Laufer (red.), *The Legacy of Anomie Theory*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Swedberg, Richard (2012) "On Charles S. Peirce's Lecture 'How to Theorize' (1903)", *Sociologica* 2: 1–27.
- Swedberg, Richard (2019) "How to Make Sociology out of Data. Robert K. Merton's Course in Theorizing (Soc 213–214)", *The American Sociologist* 50(1): 85–120.
- Swedberg, Richard (2024) "Not only Analysis, but also Synthesis", opublicerat manuskript.

Språket är ett instrument. Dess begrepp är instrument [...] Begrepp leder oss till undersökningar. Är uttryck för vårt intresse och styr vårt intresse.

– Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar*
1992 [1953], § 569–570

Om jag tar bort allt tänkande (genom kategorier) från en empirisk kunskap finns ingen kunskap om något föremål kvar [– – –] Hos oss kan *förstånd* och *sinnlighet* bestämma föremål *endast i förening*. Om vi skiljer dem åt, får vi åskådningar utan begrepp eller begrepp utan åskådningar, men i båda fallen föreställningar som vi inte kan relatera till något bestämt föremål.

– Immanuel Kant, *Kritik av det rena förnuftet*
2004 [1781], s. 325 och 341

Teoretiskt hantverk – en inledning

BENGT LARSSON, YLVA ULFSDOTTER ERIKSSON
& OLA AGEVALL

Teoretiskt hantverk?

Varför kalla en bok *Teoretiskt hantverk*? Hantverksmetaforen är vanligt förekommande när samhällsvetare talar om sin vetenskapliga praktik, vilket kan illustreras genom boktitlar på olika språk. Exempel är de svenska böckerna *Samhällsvetenskapens hantverk* av Paavo Bergman med sociologiska kollegor (2005) och *Forskningens hantverk* av medie- och kommunikationsvetaren Inger Lindstedt (2017), den tyska boken *Soziologie als Handwerk* av sociologen Gerhard Schulze (2019) och den engelskspråkiga samhällsvetenskapliga antologin *Practicing Sociology. Tacit Knowledge for the Social Scientific Craft* (Stark 2024). En klassiker i sammanhanget är den franskspråkiga boken *Le métier de sociologue* av sociologerna Bourdieu, Chamboredon och Passeron (1991 [1968]) som i engelsk översättning heter *The Craft of Sociology*, vars titel signalerar närhet till den engelskspråkiga boken *Tricks of the Trade* av sociologen Howard Becker (2008 [1998]).

Dessa boktitlar innehåller ord som hantverk, *métier*, *craft* och *trade*. De är inte helt synonyma, men de pekar alla på att det samhällsvetenskapliga och sociologiska arbetet handlar om ett *görande* i form av ett arbete eller en arbetsuppgift (jfr MWD 2025; OED 2025c). I orden ryms också betydelsen att görandet stödjer sig på specifika kunskaper, kompetenser och skickligheter (SAOL 1991) – inte sällan med betoning av att det rör sig om något man gör för hand (OED 2025a), inte något man producerar med hjälp av en

mer eller mindre automatiserad maskin. Här bör noteras att det inte behöver handla om en konkret och praktisk arbetsuppgift som resulterar i ett fysiskt objekt. Den kan också handla om en intellektuell arbetsuppgift som resulterar i en tanke eller ett vetenskapligt alster. Och det är det intellektuella hantverket som åsyftas i ovan nämnda boktitlar. Metaforens implikation är alltså att utveckling och användning av teori i samhällsvetenskaplig och sociologisk forskning är en praktisk verksamhet som bygger på en under lång tid förvärvad yrkesskicklighet i att hantera teoretiska och metodologiska verktyg (Swedberg 2014a, b).

Denna bok sällar sig alltså till en diger samling böcker som tillgriper hantverksmetaforen. Flera av de nyssnämnda verken handlar dock mer om metod och metodanvändning än om teoretiserande och teorianvändning. Under senare år har det tillkommit en del litteratur om just teoretiserande. Inte minst har sociologen Richard Swedberg bidragit till detta genom såväl böcker som vetenskapliga artiklar i ämnet (2012, 2014a, b). Swedberg poängterar också att studenter inom högre utbildning i regel lär sig mycket om metod och teori – men betydligt mindre om hur man teoretiserar. Det tycks som om detta slags bok saknas på svenska, något som vi nu försöker åtgärda.

Det finns många teori- och metodböcker i samhällsvetenskap och sociologi. Metodböckerna beskriver den uppsättning metoder som finns för insamling av empiriska uppgifter om det som studeras, såsom observation, intervju, enkät, dokument- och registerstudier. De diskuterar hur det går till när forskare gör datainsamlingen och hur de kan dokumentera och bearbeta insamlat empiriskt material genom analyser av olika slag så att de kan säga något ordnat, och i materialet väl underbyggt, om de sakförhållanden som undersöks. Teoriböckerna är sällan lika praktiska eller hantverksmässiga i framställningen. Ofta stannar de vid att redogöra för olika teorier och teoretiker. Mer sällan diskuterar de vad forskare *gör* med teori och *hur* de i praktiken gör det. För att återknyta till titelns metafor, skulle denna skillnad mellan hur metod och teori presenteras kunna uttryckas så här: reguljära teoriböcker ger en abstrakt översikt över teorier och begrepp så som hantverkaren har raderna av verktyg upphängda, *för handen* inför framtida arbete. De är snyggt ordnade men ännu inte i bruk. Ibland förevisas färdiga vetenskap-

liga resultat och synteser, men det är ovanligt att något sägs om hur det teoretiska hantverket genomförs praktiskt, med verktygen *till hands* i skapande användning.

Denna bok har inte för avsikt att en gång för alla slå fast hur teoretisering och teorianvändning *bör* eller *ska* gå till. Tvärtom vill vi låta den spännvidd framkomma som faktiskt finns i uppfattningar om och erfarenheter av hur teori praktiskt kan hanteras i samspel med empiriska material, vetenskapliga problem och metoder. Bokens kapitel närmar sig teori, teorianvändning och teoretisering på olika sätt – dels då lite olika aspekter står i fokus, dels då forskare har olika uppfattningar om varför teori behövs. Inte ens vad teori *är* råder det samförstånd om. Termen teori kan ha olika innebörd, eller begreppsinnehåll, och användning, beroende på sammanhang. Sociologisk teori används kort sagt på olika sätt, utifrån varierade utgångspunkter och med skilda mål och resultat. Det om något vill vi visa med denna bok.

Med detta sagt rör vi oss snabbt in mot grundläggande problem som inte endast relaterar till samhällsvetenskapen, utan också är av filosofisk karaktär. De rör sådant som vad människan egentligen kan uttrycka om världen genom språk, matematik och andra symboler och hur mänsklig erfarenhet, tankeprocesser och kommunikation egentligen förhåller sig till den omkringliggande världen. Vad "teori", "begrepp", "förklaring", "erfarenhet", "kunskap", "fakta", "sanning" och till med "det varande" och "varat" (det faktum att något existerar respektive själva existerandet i sig) är – vad dessa ord *betyder* eller *åsyftar* – har utgjort ständigt turnerade frågor från antikens tidiga filosofi till samtida vetenskap. I denna bok kommer alla dessa inom citationstecken uppräknade ord att användas, och visst vore det bra om vi kunde definiera dem på ett enkelt, konsekvent och slutgiltigt sätt – men det låter sig knappast göras eftersom de kan sägas utgöra vad som med en samlande term kallats för "i grunden omstridda begrepp" (Connolly 1974). Och se där: i förra meningen fann vi skäl att använda såväl "ord" som "term" och "begrepp" och antyda att det finns en betydelseskillnad dem emellan! Begreppsinnehållet i dessa ord och skillnaderna mellan dem kan självklart göras till föremål för längre utläggningar. I tabell 1 stannar vi dock vid enkla ordboksdefinitioner av dem, vilket ofta räcker för en allmän förståelse.

Tabell 1. Innebörden av ord, term och begrepp

ORD	En språklig enhet ... som språkanvändare brukar uppfatta som mer eller mindre given.
TERM	Ord eller uttryck med fastställd definition i en viss terminologi (dvs. den uppsättning facktermer som hör till ett visst fackområde).
BEGREPP	Det abstrakta innehållet hos en språklig term till skillnad från dels termen själv, dels de (konkreta eller abstrakta) objekt som termen betecknar eller appliceras på.

Källa: *Nationalencyklopedin*.

I de kapitel som följer kommer vi givetvis att försöka ge tillräckliga definitioner och exempel på vad som åsyftas med de termer och begrepp som diskuteras, men i många sammanhang måste vi också lämna språkbestämningar av det slaget till läsarens egen tolkning: utifrån hur termen definieras i ordböcker, i vilket sammanhang (i vilken kontext) den används av författaren och vad denne tycks försöka få sagt genom sin framställning.

Vad är teori?

Etymologi är läran om ords språkhistoriska ursprung och utveckling. Etymologiskt härstammar svenska ordet "teori" och engelskan *theory* från grekiskans *theōrī'a* (θεωρία), vars innebörd i filosofins gryning var att betrakta, begrunda, kontempera eller spekulera kring något (NE 2025a; OED 2025b). Teori och att teoretisera var alltså något som "redan de gamla grekerna" sysslade med. Till exempel utvecklade den försokratiske filosofen Herakleitos, verksam omkring år 500 f.Kr., en spekulativ idé om att "allt flyter", *panta rhei*. I några bevarade textfragment, som med större eller mindre fog har tillskrivits Herakleitos, kan anas en teoretisk idé om att stabilitet existerar endast genom förändring: "Man kan inte två gånger stiga ner i samma flod", "Den som stiger ner i samma flod, mot honom strömmar ständigt nytt vatten" (citerad efter Marc-Wogau 1991: 24). Även om det rör sig om samma flod är den genom vattenflödet ständigt ny. Den består och återskapas genom kontinuerlig förändring, vilket också antyder en mer övergripande idé om att enhet alltid innefattar motsatser (Adamson 2020: 49ff.). Herakleitos ger

oss alltså ett exempel på teori som spekulaton, även om det samtidigt finns en empirisk illustration och förankring av den generella utsagan att ”allt flyter” genom flodmetaforerna.

Också inom samhällsvetenskapen har metaforen ”allt flyter” inspirerat tankar om att moderna samhällen kännetecknas av ständigt förändring. ”Allt stillastående och beständigt förflyktigas ...”, skriver samhällsforskarna och filosoferna Karl Marx och Friedrich Engels i stridsskriften *Det kommunistiska manifestet* (1971 [1848]: 183) i ett försök att kondensera formulerat ett essentiellt grunddrag i moderna kapitalistiska samhällen: ”[E]n evig osäkerhet och rörelse skiljer bourgeoisiens epok från alla andra. Alla fasta, inrotade förhållanden ... och åskådningar upplöses, alla nybildade föråldras, innan de kan slå rot.”

Motsvarande slags teoretiska sammanfattning och diagnos av en huvudtendens i samtiden gjorde den polska sociologen Zygmunt Bauman ungefär 150 år senare. Han ansåg att den så kallat ”post-moderna” upplösningen av det moderna samhället medfört att vi från omkring millennieskiftet 2000 lever i en flytande modernitet:

Om det förmoderna livet var en daglig upprepning av den ändlösa varaktigheten hos allting ... är livet i den flytande moderniteten en daglig upprepning av universell obeständighet... Allt föds redan märkt av nära förestående död; allt lämnar produktionslinjen med en ”bäst före”-stämpel på sig. (Bauman 2004: 96f.)

Genom svepande abstraktioner syftar detta slags teoretiserande till att karaktärisera och diagnostisera centrala tendenser i vår tids samhälle och dess utveckling. Dessa typer av samhällsteori ”skapar tänkta sammanhang i verkligheten” (Danermark m.fl. 1997: 175). Men de har kritiserats för att de inte går att pröva, verifiera eller motbevisa på grund av deras allmängiltighet och avsaknad av systematisk empirisk grund (Merton 1968: 39ff.; Mills 1997 [1959]: 41ff.; jfr Popper 1989 [1962]). Det förhindrar inte att de kan vara användbara för empirisk forskning och bidragande till förståelse av vår tids samhälle och livsföring. Samtida samhällsvetare, såsom de tyska sociologerna Andreas Reckwitz och Hartmut Rosa (2023: 1–38), framhåller att samhällsvetare bör våga föra sådana teoretiska resonemang om vad det är för samhälle vi lever i, hur det fungerar på ett övergripande plan och vad det innebär för människorna

som lever i det. Annars lämnar de över samtidsdiagnosen åt politiker, journalister och andra fritänkare som troligen skulle göra ett sämre jobb. Abstrakta teoribyggen och svepande samtidsdiagnoser kan både inspirera och skapa ett sammanhang för mer detaljerade empiriska undersökningar. De kan också bilda en utgångspunkt för en mer avgränsad och precis form av sociologisk teori, till vilken vi nu vänder oss.

Låt oss gå tillbaka till uppslagsverken för att hitta ytterligare en ingång till vad teori kan vara. I *Nationalencyklopedin* (NE 2025a) anges att termen ”teori” också åsyftar ”en grupp antaganden eller påståenden som förklarar företeelser av något slag och systematiserar vår kunskap om dem”. Detta är en strängare syn på teori än den som tar fasta på den spekulativa betraktelsen, och det är väl oftast detta slags definition av begreppet som åsyftas inom den empiriska vetenskapen med dess sökande efter generaliseringar och förklaringar av observerade empiriska mönster. Detta sätt att betrakta teori ligger närmare det slags tankescheman som kallas för ”teorier på mellan-nivå” (*theories of the middle range*) (Merton 1968: 39ff.). Kännetecknande för dem är att de ska vara ”tillräckligt abstrakta för att kunna tillämpas på olika sociala fenomen, men också tillräckligt konkreta och specifika för att kunna testas mot empiriska data” (Danermark m.fl. 1997: 189). Förespråkarna av denna ansats argumenterar också för att man behöver mer ingående empiriska kunskaper för att på goda grunder kunna utveckla teorier och begrepp.

Innan vi rundar av denna inledning ska vi ännu en gång återvända till *Nationalencyklopedin* och dess enklaste definition, enligt vilken ”teori är ett antagande som man kan ha mer eller mindre god grund för. Till exempel: ’Jag har en teori om varför hon inte är i skolan i dag’” (NE 2025a). Utifrån högre akademisk utbildning inom samhällsvetenskapliga ämnen är denna definition problematisk, då den rymmer mycket av det som vi i utbildningen försöker att motarbeta. Och även om frågan om vad teori är och varför teori behövs är svårbesvarad, så finns det i alla fall ett svar som vi tror att de flesta forskare och lärare inom högre utbildning är eniga om: vetenskapliga teorier behövs för att motverka ”anekdotisk bevisföring”.

Föreningen Vetenskap och Folkbildning, vars syfte är att främja vetenskaplig kunskap samt motverka spridning av pseudoveten-

skap och ovetenskapliga ”sanningar” (VoF u.å.) menar att anekdotisk bevisföring föreligger när vi försöker argumentera för en sak eller bevisa något genom att hänvisa till personliga erfarenheter eller enskilda fall. Även om enskilda fall kan vara betydelsefulla, ge insikter i sociala fenomen och bidra till idéer om dem, så lever de ingalunda upp till de krav som ställs på vetenskap och kan knappast ligga till grund för det som vi kallar teori. Till skillnad från en personlig erfarenhet eller ett enskilda fall kännetecknas vetenskap av att vara en ”organiserad kunskap ... systematiskt och metodiskt inhämtande av kunskap inom ett visst område” (NE 2025b).

Bokens ansats och disposition

Denna bok syftar till att uppmuntra studenter till teorianvändning och teoretiserande. I bokens kapitel presenteras både olika sätt att använda teori och olika uppfattningar om vad teori är och hur samhällsvetenskaplig forskning bör bedrivas. Det kunde förefalla bättre att föreskriva ett enhetligt synsätt med en enda normerande modell för det samhällsvetenskapliga teoribruket. Men detta vore att förenkla hur situationen inom samhällsvetenskapen faktiskt ser ut. Samhällsvetenskapen är vad som kallats *flerparadigmatisk* – det vill säga det finns flera konkurrerande skolor med skilda antaganden om vilka de viktiga forskningsfrågorna är och med vilka teorier och metoder samhällsforskning bör bedrivas (Brante 1980; Kuhn 2017 [1962]).

Forskning om samhället, organisationer och sociala relationer kännetecknas av sina ”öppna villkor”, då våra studieobjekt genom människors handlingar och interaktioner ”påverkar och förändrar ... den omgivande uppsättning av objekt och mekanismer som de interagerar med” (Danermark m.fl. 1997: 86ff.; Giddens 1984: xxxiii). Eller för att återknyta till ovanstående resonemang: det går inte att kliva ner i samma flod två gånger, eftersom allt flyter – det vill säga samhället förändras kontinuerligt med att vi studerar det. Dessutom betraktar samhällsvetenskapliga forskare en ”värdeladdad värld av sociala fenomen, positioner, roller, identiteter och relationer, vars mening och betydelse alltid till någon del involverar värderingar” (Danermark m.fl. 1997: 53). Teorier och begrepp hjälper oss i någon mån att distansera oss från det slags värdelandskap

som samhället utgör och kan hjälpa oss att se ett socialt fenomen ur olika perspektiv. Det finns dock alltid också en värdeladdning i det vetenskapliga valet av forskningsproblem och teoretiskt perspektiv, och i samhälls- och kulturvetenskaperna pågår sedan länge en diskussion om vilken betydelse detta har för forskningsproblem, begreppsbildning och teorier (Rickert 2013 [1910]; Hammersley 2014; jfr Gilje & Grimen 1993 [1991]: 263ff.).

Denna öppenhet inom samhällsvetenskaperna – mångfalden av metodologiska som teoretiska ansatser och öppna och föränderliga studieobjekt – innebär att samhällsvetenskapliga forskare har olika fokus och bedriver olika slags forskning, vilket är något som vi har bejakat i denna bok. Här presenteras således flera olika perspektiv på vad teoretisering och teorianvändning kan innebära i forskningspraktiken.

Vi har delat in boken i tre delar. Den första delen, "Varför teori?", syftar till att ge en övergripande överblick över just denna fråga genom att mer utförligt diskutera vad teori är, vad vi ska ha teori till och när och hur vi kan använda oss av teori i den samhällsvetenskapliga praktiken. I bokens andra del, "Från begrepp till test", förs mer ingående diskussioner om hur teori kan användas i det samhällsvetenskapliga arbetets olika moment. Kapitlen i denna del diskuterar begreppens betydelse för forskning, hur tidigare forskning kan analyseras och teoretiseras, vilka konsekvenser våra teoretiska val har för de frågor vi ställer och de metoder vi använder, hur teoretiska begrepp kan användas och utvecklas i tematisk innehållsanalys samt hur vi kan använda hypotesprövning för att pröva våra teoriers förklaringskraft i kvantitativ forskning. Bokens tredje del slutligen, "Kreativ teoretisering", syftar till att diskutera och exemplifiera kreativitetens betydelse i praktisk teorianvändning.

Litteratur

- Adamson, Peter (2020) *Filosofi i den klassiska världen. En filosofihistoria utan luckor*. Stockholm: Thales.
- Bauman, Zygmunt (2004) *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Howard S. (2008 [1998]) *Tricks of the trade. Yrkesknep för samhällsvetare*. Malmö: Liber.
- Bergman, Paavo, Boel Berner, Per Dannefjord, Agneta Franssén & C. Wright Mills (2005) *Samhällsvetenskapens hantverk*. Lund: Arkiv förlag.
- Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron (1991 [1968]) *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Brante, Thomas (1980) *Vetenskapens struktur och förändring*. Lund: Doxa.
- Connolly, William E. (1974) *Essentially Contested Concepts*. London: Routledge.
- Danermark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jacobsen & Jan Ch. Karlsson (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society*. Berkeley: University of California Press.
- Gilje, Nils & Harald Grimen (1993 [1991]) *Samhällsvetenskapens förutsättningar*. Göteborg: Daidalos.
- Hammersley, Martyn (2014) *The Limits of Social Science: Causal Explanation and Value Relevance*. Los Angeles: Sage.
- Kuhn, Thomas S. (2017 [1962]) *Vetenskapliga revolutioners struktur*. Stockholm: Thales.
- Lindstedt, Inger (2017) *Forskningens hantverk*. Lund: Studentlitteratur.
- Marc-Wogau, Konrad (1991) *Filosofin genom tiderna. Antiken, medeltiden, renässansen*. Stockholm: Thales.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1971 [1848]) ”Ur kommunistiska manifestet”, i Karl Marx, *Människans frigörelse. Ett urval ur Karl Marx skrifter av Sven-Eric Liedman*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Merton, Robert (1968) *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Mills, C. Wright (1997 [1959]) *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag.
- MWD (2025) *Merriam Webster Dictionary*, uppslagsord ”métier”.
- NE (2025a) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord ”teori”.
- NE (2025b) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord ”vetenskap”.
- OED (2025a) *Oxford English Dictionary*, uppslagsord ”craft”.
- OED (2025b) *Oxford English Dictionary*, uppslagsord ”theory”.
- OED (2025c) *Oxford English Dictionary*, uppslagsord ”trade”.
- Popper, Karl R. (1989 [1962]) *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge.
- Reckwitz, Andreas & Hartmut Rosa (2023) *Late Modernity in Crisis. Why we need a Theory of Society*. Cambridge: Polity.
- Rickert, Heinrich (2013 [1910]) *Kulturvetskap och naturvetenskap*. Göteborg: Daidalos.
- SAOL (1991) *Svenska Akademiens ordlista*, elfte upplagan, sjätte tryckningen, uppslagsord ”hantverk”.

- Schulze, Gerhard (2019) *Soziologie als Handwerk. Eine Gebrauchsanleitung*. Frankfurt: Campus.
- Stark, David (red.) (2024) *Practicing Sociology. Tacit Knowledge for the Social Scientific Craft*. New York: Columbia University Press.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science. Turning to the Context of Discovery". *Theory and Society* 41: 1–40.
- Swedberg, Richard (2014a) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Swedberg, Richard (red.) (2014b) *Theorizing in Social Science. The Context of Discovery*. Stanford: Stanford University Press.
- VoF (u.å.) "Om VoF", <https://www.vof.se/om-vof/>, hämtad 7 oktober 2025.

DEL I
VARFÖR TEORI?

Bokens första del utgör ett försök att övergripande besvara frågan varför vi har teori i samhällsvetenskapen. Den utgör en fördjupning av inledningskapitlets öppnande resonemang genom att mer utförligt diskutera vad teori är, vad vi ska ha teori till och när och hur vi kan använda oss av teori i den samhällsvetenskapliga praktiken.

Kapitlet "Vad ska vi ha teori till?" av Bengt Larsson inleds med en presentation av olika definitioner av teori och stannar vid en där *alla* begrepp eller resonemang som utvecklats för att identifiera, särskilja, beskriva, klassificera, jämföra, förstå och förklara olika slags sociala kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer, processer, mekanismer eller system kan betraktas som teoretiska. Med detta som utgångspunkt och mot bakgrund av en modell över det samhällsvetenskapliga arbetets olika moment diskuteras sedan hur teori kan komma till användning i alla dessa moment – från de fundament som forskningen utgår från via formulering av problem, syfte, frågeställningar och hypoteser till val av metod och material, genomförande av analys och dragande av slutsatser.

Det följande kapitlet, "Sociologens dubbla uppgift", författat av Ola Agevall, tar vid där det föregående slutar. Det tar sin utgångspunkt i Günther Roths tanke att sociologin har en dubbel uppgift, nämligen dels att utveckla generaliseringar, dels att förklara specifika fall. När samhällsvetare teoretiserar, när de identifierar, beskriver, klassificerar och jämför, kan de mer eller mindre exklusivt ha den ena av uppgifterna i åtanke. Men helt kan de inte göra sig

urarva någondera uppgiften. I kapitlet diskuteras hur man kan förhålla det historiskt specifika till det generella och hur spänningen mellan de båda uppgifterna blir en aldrig vilande impuls till nytt teoretiskt arbete.

Vad ska vi ha teori till?

BENGT LARSSON

Vid uppsatsskrivande får studenter ofta höra om vikten av ett teoretiskt ramverk. De uppmanas att välja en lämplig teori för sin studie. Denna teori ska presenteras i ett eget kapitel, användas i analysdelen och återknytas till i en avslutande diskussion. Om inte studenten hittat en bra teori hänvisar handledaren ofta till någon bok eller artikel som innehåller en lämplig teori. Även om denna föreställning om teori som ett enhetligt ramverk för analys och tolkning inte är helt felaktig, så är den förenklad. Teori används på många fler sätt i forskningsprocessen. Detta kapitel är ett försök att diskutera *hur*, *när* och *till vad* teori kan användas i forskningsarbetets olika faser. För att kunna göra detta måste dock något först sägas om vad begreppet *teori* avser.

Vad är teori och när ska vi använda teori?

Enligt en vid definition är teori ”ett system av relationer mellan begrepp, som i abstrakt form uttrycker idéer och antaganden om verkligheten” (Brante m.fl. 1998). Enligt mer snäva definitioner består teori av ”en logiskt sammanlänkad uppsättning påståenden från vilken empiriska regelbundenheter kan härledas” (Merton 1968: 39) respektive ”ett system av [vetenskapliga] lagar” (Kaplan 1964: 297). De båda senare definitionerna ställer som krav att en teori måste kunna förklara och predicera skeenden och sakförhållanden eller rent av vara sann i sig. Sådan teori är dock relativt ovanlig inom sociologin. Vanligare är en öppnare förståelse av teori,

som i den inledande definitionen där begrepp, idéer, antaganden och påståenden kan ses som teoretiska – oavsett om de utgör en helhet som kan predicera framtida utfall eller uppfattas som sanna i sig. Med ett sådant synsätt kan kort sagt *alla* begrepp eller resonemang som utvecklats för att identifiera, särskilja, beskriva, klassificera, jämföra, förstå och förklara olika slags sociala kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer, processer, mekanismer eller system sägas vara teoretiska. Detta för att de till skillnad från konkreta faktapåståenden eller observationssatser består av abstraktioner där konkreta empiriska detaljer skalats bort så att de når en generell giltighet för hela klasser av sakförhållanden, företeelser och skeenden (Becker 2008 [1998]: 121ff.; Reed 2011). Teoretiska begrepp används kort sagt för att identifiera och skapa ordning i den mångfald av fenomen vår erfarenhet möter (Stinchcombe 2005: 8).

Låt mig ge ett exempel. Begreppet *makt* är abstrakt. I sin enklaste form åsyftar det att person A får person B att göra något denne annars inte skulle gjort (Dahl 1957). Genom att formuleras så generellt ger begreppet en möjlighet att undersöka och jämföra hur maktrelationer fungerar i olika sammanhang. Då detaljer rensats bort och endast de allmänna relationerna preciseras blir det möjligt att tala om liknande relationer och processer kortfattat och precist. Vi behöver då inte använda konkreta beskrivningar av slaget: "I går såg jag när en förälder fräste: 'Sluta skrik annars får du inget godis alls på lördag!' till sitt barn som krånglade i matvaruhuset, och jag tycker det finns något intressant med det som jag skulle vilja studera närmare." Det är enklare att säga: "Jag vill studera maktrelationer mellan föräldrar och barn." Dessutom möjliggör en sådan begreppsanvändning att inspiration kan hämtas från både olika maktteorier och en mängd befintliga studier om maktutövning i andra situationer. Det möjliggör också en jämförelse av maktrelationer i olika sammanhang.

Det kan här vara på sin plats att problematisera att termen *teori* främst betraktas som ett substantiv, speciellt ett räknebart sådant. Det är förrädiskt att tala om *en* eller *flera* teorier, eftersom abstrakta antaganden, begrepp, idéer och påståenden sällan utgör sådana logiska helheter som de stränga definitionerna avser. Av denna anledning vill somliga ersätta substantivet *teori* med verbet *teoretisera*. Därmed antyds att teori är ett *görande* snarare än ett

ting (Swedberg 2016). Frågan är dock om det inte är minst lika lämpligt att betrakta teori som ett adjektiv, i den bemärkelsen att ett begrepp eller ett resonemang är *teoretiskt*. Därmed åsyftas att graden av *teoretiskhet* har att göra med karaktären av resonemanget, nämligen huruvida det är abstrakt och generellt snarare än konkret och empiriskt.

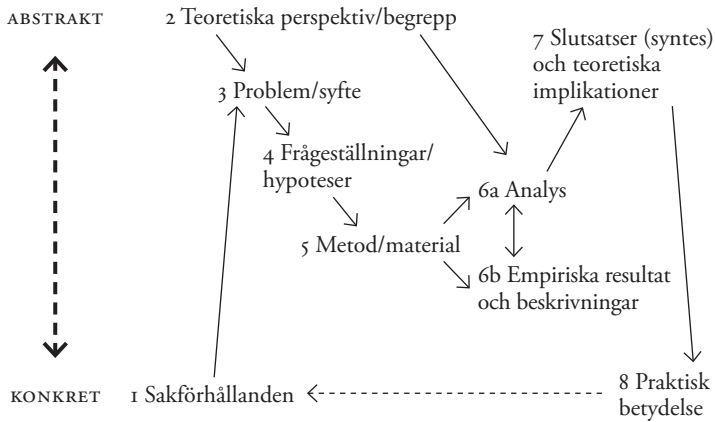
Så sett brukar inte samhällsvetenskapliga böcker och artiklar innehålla endast *en* teori. Tvärtom finns ofta en mängd begrepp på olika abstraktionsnivå och med olika grad av sammanlänkning. Vissa används för att precisera och avgränsa relationer eller processer av generell karaktär, som exempelvis *makt*. Andra används för att precisera entiteter, dikotomier eller klassifikationer, till exempel begrepp för olika slags *maktresurser*; säg fysiska, ekonomiska eller politiska. Av detta skäl är det svårt att välja *en* teori från *en* bok och endast använda den i sin studie. Oftast behöver forskaren hämta inspiration från olika håll för att kunna utveckla resonemang som ger ett bra grepp om de empiriska fenomen som studeras. Det handlar om att utveckla en *teoretisk sensibilitet* som möjliggör begreppsanpassning i förhållande till den egna studien (Strauss & Corbin 1990: 41ff.). Detta är också skälet till att både utbildning och forskning inbegriper inläsning av en bredare forsknings- och teorilitteratur än den som spontant tycks ligga närmast det egna området.

Det vetenskapliga arbetets moment

Detta kapitel ställer inte frågan om hur *sanna* samhällsvetenskapliga teorier är *i sig*. Ansatsen är betydligt mer pragmatisk. Kapitlet fokuserar på hur *användbara* teoretiska abstraktioner är inom samhällsvetenskapen – närmare bestämt *när*, *var* och *hur* teoretiska resonemang och begrepp kan användas i empirisk forskning. Kapitlets huvudsakliga poäng är att teori används i forskningsprocessens alla faser och att alla aspekter av det vetenskapliga arbetet därmed är *teoriladdade* (Hanson 1958: 19; Kuhn 2017 [1962]). För att klargöra denna poäng behövs en abstrakt – det vill säga teoretisk – modell över de moment som forskningsprocessen omfattar. I figur 1 presenteras en sådan. Horisontellt ses en numrerad tidssekvens och vertikalt en dimension som rör graden av abstraktion. De mest konkreta inslagen återfinns längst ner och de mest abstrakta

högst upp. Termen *konkret* åsyftar i detta sammanhang att något beskrivs detaljerat i sitt individuella och specifika sammanhang, medan *abstrakt* innebär att detaljer och aspekter avlägsnats till förmån för en mer allmän eller renodlad – teoretisk – form av argumentation (Lübcke 1988 [1983]).

Figur 1. Det samhällsvetenskapliga arbetets moment

En central poäng med modellen är att den visar hur det vetenskapliga arbetet kombinerar teoretiska abstraktioner och konkreta empiriska fenomen. Till exempel behöver formuleringen av studiens forskningsproblem och syfte preciseras i förhållande till både konkreta sakförhållanden och abstrakta begrepp och antaganden. Kunskap om sakförhållanden inhämtas med fördel från tidigare forskning, även om intresset för saken kan ha väckts av egen erfarenhet eller egna intryck av mediala beskrivningar. Arbetet konkretiseras sedan genom att forskaren bryter ner sitt syfte i ett antal empiriskt besvarbara frågeställningar eller prövbara hypoteser, väljer metoder och material och gör detaljerade analyser och beskrivningar av empiriska resultat. I den mån analysen är fristående från resultatbeskrivningen – vilket den ofta inte är i sociologiska studier – kan analysen betraktas som mer abstrakt än resultaten. Dessa abstraheras sedan till mer generella insikter när teoretiska slutsatser formuleras genom en syntes av de analytiska beskrivningarna. Först därefter kan en eventuell avslutande konkretisering ske genom att praktiska implikationer formuleras. Om de senare tas

till vara av avnämare eller intressenter på fältet kan vi tala om ett slags återkoppling om studien indirekt får påverkan på de sakförhållanden som studerats.

Fundamenten: tidigare forskning, ontologi och epistemologi

Den som ska genomföra en vetenskaplig studie behöver ett forskningsproblem, vilket ofta är allmänt hållet och överlappande med vad andra forskar om. En viktig utgångspunkt för problemformuleringen är skillnaden mellan *personliga bekymmer*, *samhällsproblem* och *vetenskapliga problem* (Mills 1997 [1959]). Problemformuleringen kan självklart vara inspirerad av egna eller andras bekymmer eller av de samhällsproblem som diskuteras i medierna eller av politiker. Men dessa behöver omvandlas till *vetenskapliga problem* för att studien inte ska kunna avfärdas som irrelevant eller baserad på personliga uppfattningar eller politiskt och medialt spridda föreställningar (Bourdieu m.fl. 1991 [1968]: 13ff.).

Ett forskningsproblem kan preciseras genom att hävda att "någonting har hänt eller är fallet, och att det finns ett intressant vetenskapligt problem i detta". Forskaren måste då både veta att någonting hänt och känna till vad som är intressanta vetenskapliga problem. Det senare avgörs till stor del av vetenskapssamhället, och vi får kunskap om det genom läsning av tidigare forskning, genom deltagande i vetenskapliga konferenser och i dialog med kolleger. På köpet tar vi också del av existerande forskningsresultat. Som Stinchcombe formulerat det är en av de viktigaste principerna inom forskning: "känn till mycket om ditt ämne och vad andra ... tänker om det" (Stinchcombe 2005: 298). För en utvecklad diskussion, se Hultmans kapitel i denna bok.

Vad är och vad kan vi veta? – ontologi och epistemologi

Om tidigare forskning och teori är ett viktigt fundament för ny forskning, spelar även teoretiska antaganden av mer grundläggande slag en roll för hur forskningsproblemet formuleras. Redan när vi ska fastställa vad som är fallet och vad problemet är, stöter vi på de mest fundamentala filosofiska frågorna. De handlar om hur världen är beskaffad (*ontologi*) och hur vi kan nå kunskap om den

(*epistemologi*) – och de kan sägas ligga som mer eller mindre uttalade fundament för den process som beskrivs i figur 1.

Hos de sociologiska klassikerna finner vi både ontologiska och epistemologiska antaganden. Ta till exempel Marx och Engels (1995 [1845–46]: 146) påstående: ”Det är inte medvetandet som bestämmer livet, utan det är livet som bestämmer medvetandet.” Detta brukar få illustrera den materialistiska historiefilosofin, utvecklad som en kritik av den tyska idealismens uppfattning att verkligheten konstitueras av idéer. Marx menade tvärtom att människornas materiella livsomständigheter påverkar vilka föreställningar de utvecklar. Ett annat exempel rör skillnaden mellan metodologisk individualism och kollektivism, ofta exemplifierad med Webers respektive Durkheims perspektiv (Gilje & Grimen 1993 [1991]: 215ff.). Webers ståndpunkt kan illustreras av påståendet att ”sociologin kan endast bedrivas med utgångspunkt i handlingen hos en eller flera enskilda individer och måste därför tillämpa strikt ’individualistiska’ metoder” (Weber citerad i Mommsen 1965: 44). Somliga hävdar rent av att samhället i grunden endast *är* ett aggregat av enskilda människors handlingar och medvetande (jfr Udehn 2002). Företrädare för den metodologiska kollektivismen ser tvärtom samhället som något utöver enskilda individers medvetande. Durkheim menade att ”om man utgår från [individerna] skulle man ... inte förstå något av det som försiggår i gruppen” (Durkheim 1978 [1895]: 87).

Detta slags åtskilda antaganden om vad som är verkligt och hur vi kan få kunskap om det finns även inom samtida sociologi. Anhängare av socialkonstruktivismen sägs ibland hävda att verkligheten *i sig* är socialt konstruerad – även om den klassiska boken *The Social Construction of Reality* egentligen bara ville visa hur människors *vardagliga föreställningar* är konstruerade (Berger & Luckmann 1966; Hacking 2000 [1999]). Oavsett vilket hamnar människors meningsskapande i fokus för sociologins intresse. Detsamma gäller Luhmanns radikalkonstruktivistiska systemperspektiv, enligt vilket sociologin *endast* studerar meningssystem. Människans biologiska och psykologiska konstitution placeras helt utanför sociologin, som något biologer och psykologer studerar (Luhmann 2012 [1997]: 9). En annan extrem ansats företräds av Latour (2015 [2005]), som menar att samhällsvetenskapen inte bör använda *det sociala* för att förklara hur människor agerar, utan

tvärtom undersöka hur det sociala *uppstår* som en effekt av sammankopplingarna av materiella ting och människor. I förlängningen av en sådan ansats ligger den nymaterialistiska sociologi som tvärtemot Luhmann vill fokusera undersökningen på materiella ting, såsom människors kroppar och deras rörelser i rummet (Fox & Aldred 2017). Alla dessa antaganden ifrågasätts i sin tur av den kritiska realismen (Danermark m.fl. 1997). Enligt denna bör sociologin söka efter de bakomliggande strukturer och mekanismer som producerar empiriska effekter – inte som socialkonstruktivisterna och nymaterialisterna fokusera på mer ytligt liggande meningskonstruktioner eller materiella aktörsnätverk.

Detta slags ontologiska och epistemologiska antaganden om vad som är verkligt, vad vi kan ha kunskap om och hur det ska studeras påverkar vår formulering av forskningsproblemet och vad för slags sakförhållanden vi ska undersöka. Om vissa menar att sociologin ska undersöka hur människor agerar och vilka motiv och idéer som ligger bakom, anser andra att det viktiga är hur idéer formas av materiella omständigheter. Om en del utgår från att det avgörande är hur människors föreställningar formas av sociala institutioner och meningssystem, menar andra att det handlar om att förstå hur det sociala uppstår genom sammankopplingar av människor och ting i aktörsnätverk. Om vissa vill fokusera på de empiriska fenomenen i sig, vill andra finna de bakomliggande mekanismer som producerar det som framträder empiriskt.

Teoretiska ställningstaganden av det här slaget kan inte avgöras empiriskt, eftersom de utgör själva utgångspunkten för empiriska studier. Även om det är viktigt att ha ett reflekterat förhållningssätt till dessa frågor, kan det vara bra att inte uppslukas av dem då de tenderar att lägga sig i vägen för forskningens genomförande. Det kan vara på sin plats att låna en liknelse som Wittgenstein använde rörande vad vi kan veta och fråga om: ”De *frågor* vi ställer och våra *tvivel* är beroende av att vissa satser är undantagna från tvivel, är som gångjärn i vilka de rör sig” (Wittgenstein 1992 [1969]: 51). Metaforen implicerar att en dörr slutar att fungera om vi lyfter av den och undersöker gångjärnen. Det är kort sagt svårt att *använda* teori som verktyg för empirisk analys om vi blir upptagna med dess ontologiska och epistemologiska grunder. Vi bör förstås känna till dem, och det behövs forum där de diskuteras. Men en empiriskt

orienterad forskare gör bäst i att låta teorin hänga kvar på sina gångjärn så att den kan öppna för empirisk analys.

Att formulera problem, syfte, frågeställningar och hypoteser

Om termen *forskningsproblem* i figur 1 syftar på disciplinrelevanta undringar som är gemensamma för många forskare, hänvisar *syfte* till vad den egna studien ska uppnå. För att kunna klargöra forskningsproblemet och syftet krävs kännedom om både sakförhållande och teori, annars blir det svårt att i allmänna ordalag ange vilket kunskapsfält och forskningsproblem som studien bidrar till (Allwood & Bärmark 1999; Kuhn 2017 [1962]). Forskaren behöver alltså formulera vilket empiriskt och teoretiskt forskningsbidrag som studien avser att ge, men kan knappast hoppas på att ge ett slutgiltigt svar eftersom forskning är en långsiktig och kollektiv verksamhet.

Syftet kan med fördel innehålla formuleringar såsom kartlägga, beskriva, förstå, förklara, förutse, kritiskt värdera – gärna som en instans av en mer generell klass av händelser eller sakförhållanden som det valda fallet kan generaliseras till (Blaikie 2010: 69ff.). Det räcker inte att som syfte ange att man ska ”undersöka hur sjuksköterskor i Vänersborg har det”. En sådan formulering utpekar bara ett empiriskt område, inte vilka aspekter som ska kartläggas eller vad som ska förstås, förklaras eller kritiskt värderas. Med hjälp av begrepp från till exempel professionsteori, organisationsteori, institutionell teori eller teori om kunskapsformer och könsmaktsrelationer skulle vi däremot kunna indikera vad en sådan studie ska fokusera på och syfta till, kort sagt vad sjuksköterskor i Vänersborg kan betraktas som ett *fall* av (Ragin 1992).

Om studien tar sin utgångspunkt är en fullödlig teori i den stränga bemärkelse som diskuterades inledningsvis, är det rimligt att försöka pröva empiriskt om de teoretiska antagandena håller. Studien syftar då till att förklara eller förutsäga ett utfall genom att utveckla testbara hypoteser. De abstrakta begrepp som används för detta måste ha en mycket hög precision. De måste vara tydligt operationaliserade för att kunna förkastas (*falsifieras*) om utfallet inte blir det teoretiskt förväntade (Popper 1989 [1962]). Varianter

av detta förhållningssätt diskuteras vidare i Bravos och Dannefjords kapitel i denna bok. I det följande ska i stället användningen av mer vaga och explorativa teoretiska antaganden diskuteras.

Spårhundsbegreppens nytta

Sociologisk teori består endast till en liten del av precist operationaliserade begrepp och mekanismer som kan predicera empiriska utfall. Vanligare förekommande är begrepp som ger en mer allmän orientering om de fenomen som uppmärksammas och de kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer, processer som är i rörelse samt typologier som ger möjlighet till komparation. Sådan teori kan användas för analytisk snarare än empirisk eller statistisk generalisering (Merton 1968: 50ff.; Maxwell & Chmiel 2014; Yin 1989: 38f.).

Om studiens syfte inte är att förutse något, utan snarare att kartlägga, beskriva, förstå eller utveckla kontextuellt relaterade eller preliminära teoretiska förklaringar, är så kallade *spårhundsbegrepp* användbara. Den engelska termen är *sensitizing concepts* och syftar på begrepp som inte är precist operationellt definierade, utan används för att söka riktningsgivande empiriska svar (Blumer 1954). Vissa menar att även detta slags teori i ett senare steg måste preciseras definitivt och testas genom hypotesprövning. Andra stannar vid att låta begreppen strukturera analysen och tolkningen av de empiriska resultaten med de syntetiserande slutsatserna som själva slutmålet med studien (Layder 1998: 9f., 25–27, 156–158).

De exempel på spårhundsbegrepp som Blumer (1954) själv gav var *social institution*, *social kontroll* och *urbanisering*. Inom samhällsvetenskapen finns dock en nästan oändlig mängd begrepp som kan användas för att ge teoretisk riktning åt en undersökning. Liksom *urbanisering* riktar till exempel begrepp som *individualisering*, *digitalisering* och *senmodernitet* sökarljuset mot pågående förändringsprocesser som kan behöva klargöras. Vid formuleringen av såväl syfte som frågeställningar kan sådana begrepp komma till användning. Men också mer generella abstrakta begrepp, såsom *aktör*, *identitet*, *handling*, *nätverk*, *social rörelse*, *makt* och *genus* är till stor nytta vid formulering av problem, syfte och frågeställningar. Begrepp av sådant slag, som anger olika kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer och processer, finns i överflöd inom sociologisk teori.

Det tidigare nämnda exemplet rörande barns och föräldrars interaktioner och begreppet makt kan illustrera hur forskningsproblem, syfte och frågeställningar kan formuleras med hjälp av teori. Om det forskningsproblem vi delar med andra har med makt och föräldra–barn-relationer att göra, kan vi hänvisa till forskning som visar att något hänt eller är fallet – till exempel att relationen mellan föräldrar och barn har förändrats historiskt, att den utvecklas när barnen blir äldre eller att den varierar med klass eller kulturell bakgrund. Från denna utgångspunkt kan sedan studiens syfte preciseras och sägas vara att kartlägga, beskriva, förstå, förklara eller kritiskt värdera några specifika aspekter av detta genom att undersöka några väl valda empiriska fall. Bland de frågor som kan vara teoretiskt relevanta är: Vilka maktresurser har föräldrar och barn? När och hur används de? Vilken legitimitet och vilka effekter har användandet av olika maktresurser? Varierar detta mellan aktörerna, mellan de situationer de befinner sig i eller över längre tidsperioder?

Låt mig ge ytterligare ett par exempel på spårhundsbegreppens användning. I studien *Becoming an Ex. The Process of Role Exit* utvecklar Ebaugh (1988) spårhundsbegreppet *rollutträde* för att formulera ett forskningsproblem med anknytning till rollteori. Ebaugh menar att rollteorin inte rymmer teoretiska resonemang som kan klargöra vad som händer när någon lämnar en starkt identitetsskapande yrkes- eller statusroll. Begreppet *rollutträde* utvecklas därför som ett sätt att fånga denna process på basis av intervjuer med olika typer av föredettingar: nunnor som lämnat klostret, pensionärer, nyskilda, mödrar som förlorat vårdnaden om sina barn, nyktra alkoholister och tidigare fängelseinterner. Om *forskningsproblemet* för studien anknyter till rollteori mer generellt, är *syftet* att förstå rollutträdesprocessen: vilka stadier, komplikationer och konsekvenser den är förenad med. Mer avgränsade *forskningsfrågor* rör vad som föranleder rollinnehavaren att artikulera tvivel rörande sin rollidentitet, hur alternativ till rollen söks, vad som utgör brytpunkten mellan rollidentiteten och sökandet efter en ny samt hur en *exroll* skapas.

Ett annat exempel på hur forskningsproblem är bredare än syftet och hur båda är teoretiskt relaterade kan hämtas från min doktorsavhandling – inte för att den är speciellt föredömlig utan

för att jag har god kännedom om den. Avhandlingen studerar den bankkras som uppstod i Sverige på 1990-talet. Detta kan förefalla ligga utanför sociologins reguljära domäner, så låt oss se hur problemformuleringen och syftet blev avgörande för att ett sociologiskt perspektiv skulle anläggas. Avhandlingen inleds med följande problemformulering: "Det övergripande teoretiska problemområdet för denna studie är relationen mellan ekonomin och samhället i övrigt" (Larsson 2001: 14). Detta problem delar studien med andra ekonomisk-sociologiska studier, men den avgränsning som följer klargör hur just denna studie kan bidra till fältet: "Bankkrisen är det konkreta fall i och genom vilket några aspekter av denna relation skall studeras empiriskt." Två delsyften formuleras sedan som preciserar vilka aspekter av relationen som ställs i fokus. Studien ska redogöra för hur bankkrisen tolkades i offentligheten samt för det omgivande samhällets (försök till) styrning av ekonomin genom opinionsmässiga, politisk-administrativa och rättsliga medel.

Detta är förhållandevis explorativa och deskriptiva delsyften. Det första är inriktat mer på (interna) meningssammanhang och det senare mer på potentiellt kausala (externa) relationer (Eriksson 1997: 152ff.). Det handlar dock inte om att *testa* generella kausala mekanismer, utan snarare om de mer kontextuella förklarings-sammanhang som diskuteras i Agevalls kapitel i denna bok. Därför följer inga specifika hypoteser, utan studien styrs av ett antal frågeställningar. Problemet är influerat av både tidigare forskning och teori, så också delsyften: begreppet *offentlighet* i första delsyftet implicerar teori om vilka arenor, aktörer och diskurser som inbegrips i formuleringen av samhälleliga problem och förslag till lösningar. Den läsare som känner till detta slags teoribildning blir knappast förvånad över att frågeställningarna rör vilka problembilder och åtgärdsförslag som framfördes diskursivt på olika offentliga arenor och vilka tolkningsskiljaktigheter som uppstod mellan aktörer som representerande olika organisationer och intressen (jfr Gripsrud m.fl. 2010). Återigen bör betonas att vi i dessa frågeställningar rör oss med abstrakta begrepp som knyter an till samhällsvetenskaplig teori, såsom aktörer, diskurser, värden, intressen och representation.

Deskriptiv och normativ teori

De ovan nämnda exemplen relaterar främst till vad som kan kallas *deskriptiv teori* vilken formulerar syften som att *kartlägga, beskriva, förstå, förklara* och *förutsäga* (Engdahl & Larsson 2025: 20ff.). Om syftet i stället är att *kritiskt värdera* en händelse eller ett sakförhållande vänder vi oss oftare till *normativ teori*, teori som formulerar hur något *bör* vara. Många artiklar och böcker i sociologi innefattar normativa utsagor av mer eller mindre teoretiskt slag, vilket innebär att de utgår från ett eller annat etiskt eller värdebaserat ideal mot vilket sedan den empiriska verkligheten kan jämföras och värderas.

Ett exempel är Habermas (1996 [1992]) teori om diskursdemokrati. Han menar att moderna samhällen behöver en demokratisk viljebildning från livsvärlden som genom rationella argument i offentligheten kan motverka de marknadsekonomiska och administrativa-byråkratiska systemens tendens att tvinga människor in i passiva konsument- och klientrelationer – den så kallade kolonisationstesens. Även om detta ideal inte realiserats fullt ut i våra samhällen, rör det sig enligt hans mening om ett reellt existerande ideal utifrån vilket vi kritiskt kan granska dagens offentligheter som ofta präglas av manipulativ mediemakt och skapande av masslojalitet, konsumtionsbegär och foglighet under systemens krav. På ett liknande sätt formulerar ofta marxistisk, postkolonial, feministisk och annan kritisk teori normativa ideal som kan läggas till grund för samhällskritiska empiriska studier.

Att välja metod och material, att analysera och syntetisera

Teori används även efter det att projektets problem, syfte och frågeställningar fastställts, nämligen när material och metod ska väljas, när analys och tolkning ska göras och när slutsatser ska dras. Redan ontologiska och epistemologiska grundantaganden har metodologiska konsekvenser i fråga om vilka empiriska material och aspekter av det sociala som samlas in – till exempel om studien fokuserar enskilda individers uppfattningar, motiv och känslor eller om den orienteras mot hur handlingar samordnas av kollektiva kulturer

och strukturer (Gilje & Grimen 1993 [1991]: 215ff.). Men teori kan vara av praktisk användning även vid valet av vad som ska studeras och vilka aspekter som ska studeras – speciellt i flerfallstudier av komparativt slag.

Olika slags typologier och klassifikationer kan komma till pass vid val av fall. Så kan till exempel forskning som syftar till länderjämförelser rörande marknad, familj och stat utnyttja typologier som särskiljer länder utifrån olika ”institutionella regimer” av typen *välfärdsregimer*, *arbetsmarknadsregimer* och *könsregimer* (Rice 2013). Sådana typologier som etablerats genom analytisk abstraktion av möjliga empiriska variationer av ett antal underliggande faktorer finns för övrigt inte bara i fråga om länder, utan inom en stor mängd av samhällsvetenskapens forskningsområden (Doty & Glick 1994).

På ett liknande sätt görs generellt valet av bakgrundsvariabler – vilka antas samvariera med olika uppfattningar, praktiker och förhållanden – på basis av en teoretisk förståelse av sociala kategorier. Till exempel föreställer sig ofta sociologer på goda grunder utifrån tidigare forskning och teori att utbildningsnivå, social klass, kön/genus, etnicitet och ålder har betydelse för attityder, värderingar, beteenden eller sociala villkor. Däremot anses sällan nivån på chokladkonsumtion vara en teoretiskt relevant variabel (Prinz 2020).

Många teoretiska typologier och klassifikationer har en empirisk grund. Det är dock också möjligt att arbeta med teoretiskt renodlade typologier – så kallade idealtyper – vilka inte antas existera i sin renodlade form, men mot vilka empiriska fenomen kan jämföras (Weber 1949 [1903–17]: 42f., 90ff.). Så kan det till exempel vara relevant att utifrån organisationsteori och institutionell teori identifiera och jämföra organisationer av olika typer och på olika fält. Teoretiska renodlingar av till exempel industriella, byråkratiska och nätverksbaserade organisationer eller av organisatoriska fält präglade av olika institutionella logiker, såsom vård, industri, stat och kyrka, kan vara av relevans för val av fall att studera och jämföra (Thornton m.fl. 2012). Poängen är att dessa begreppsliga abstraktioner kan bespara oss mycket arbete med att göra förstudier när vi ska välja vilka fall som är värda att jämföra med avseende på vad som ska varieras och hållas stabilt i en komparation (Yin 1989).

Teoretisk och teoretiserande analys

Också själva analysen av materialet bör vara teoriladdad. Att *analysera* betyder att dela upp och se likheter, olikheter och relationer mellan de studerade entiteterna. När vi analyserar delar vi in materialet i olika aspekter som vi undersöker i detalj för att kunna beskriva egenskaper och relationer mer precist – detta i linje med *Nationalencyklopedins* definition av analys: ”verklig eller tänkt uppdelning av något i dess olika beståndsdelar; grundlig, uppdelande undersökning” (jfr Kaplan 1964: 50f., 85f.; Stinchcombe 2005: 11ff.). Analys är alltså inte detsamma som *tolkning*, som här också definieras så som i *Nationalencyklopedin*: ”att försöka förstå och förklara vad någon säger eller gör eller något som händer”. Tolkning avser alltså både våra försök att förstå meningen i text och handling och våra försök att förstå innebörden av resultaten från en statistisk analys (Hanson 1958: 4ff.; Reed 2011: 89–130). När vi tolkar, gör vi det i förhållande till både teori och analys av empiriskt material.

Ska vi finna likhet och skillnad i materialet måste vi ha någon idé om i vilka avseenden något är lika eller olika. Begreppsliga abstraktioner är avgörande för detta. Så är till exempel diskussionerna av begreppen *makt* och *rollutträde* exempel på hur vi kan sortera vilka aspekter av empiriska fenomen som i något avseende är *lika*: vi letar helt enkelt efter exempel på maktutövning respektive rollutträde och lägger annat åt sidan. Efter denna inledande kategorisering som fokuserar på vad som är lika kan vi göra en analytisk uppdelning av *olika* aspekter inom denna kategori: till exempel om maktutövningen baseras på olika resurser eller om maktrelationen varierar med aktörernas grupptillhörighet eller roller. Detta arbetsätt motsvarar i hög grad vad som i kvalitativ analys kallas tematisk innehållsanalys, vilket diskuteras mer utförligt av Hiltunen & Marekovic i denna bok. Motsvarande arbetssätt används även inom kvantitativ analys vid presentation av såväl deskriptiv som inferentiell statistik (Aneshensel 2002).

Förenklat uttryckt kan vi leta efter och förklara likheter och skillnader i materialet på två sätt: *induktivt*, genom att vi generaliserar från ett antal observationer, eller *deduktivt*, genom att vi härleder dem från teori (Saldaña 2009). Ibland diskuteras *abduktion* som ett tredje alternativ, men för enkelhetens skull lämnas det åt

sidan här – mer utvecklade diskussioner finns i Madelands respektive Johanssons kapitel i denna bok. I kvalitativ analys är grundad teori (*grounded theory*) det mest kända induktiva angreppssättet, vilket innebär att forskaren letar efter vilka kategorier och benämningar av dessa som de studerade aktörerna själva använder (Strauss & Corbin 1990). Också i kvantitativ analys förekommer sådant induktivt sökande efter indelningsgrunder genom olika typer av statistisk dimensionsanalys (Bartholomew m.fl. 2002).

Det finns många situationer där forskare behöver arbeta induktivt med att teoretisera genom att abstrahera fram likheter och skillnader av relevans för att kunna beskriva materialet analytiskt (Swedberg 2016). Men innan det görs, är det viktigt att reflektera kring vilka teoretiska begrepp som redan finns i tidigare forskning. Detta både för att det är onödigt att uppfinna abstraktioner som redan finns och för att forskning är en kollektiv process som bygger på att en gemensam terminologi används. Om alla uppfinner egna begrepp och analytiska indelningsgrunder, blir det svårt att kommunicera resultaten och bygga upp vetenskaplig kunskap kumulativt.

För att kunna se en olikhet behövs åtminstone två kategorier. Om *makt* eller *rolluttråde* förenklat utgör *en* kategori vardera, och alltså möjliggör att se en likhet, är begreppsliga distinktioner mer användbara för att se skillnader. Skillnader kan förstås beaktas även i maktteori och rollutträdesteori, men endast om vi skiljer mellan till exempel *olika* maktresurser eller *olika faser* i rollutträdet. Ett exempel på en enkel men fruktbar spårhundsdistinktion som relaterar till rollteori är Goffmans (2020 [1956]) dikotomi mellan *främre* och *bakre region*. Genom att lyfta fram skillnaden mellan framträdande inför en bredare publik och för- och efterarbete i anslutning till ett framträdande inför en mindre krets av aktörer möjliggör han jämförelser mellan uppförandenormer i en mängd olika sammanhang.

Men dikotomier är inte allt – och inte ens tredelningar och fyrfältare är allt; se Dannefjords kapitel. Även mer fingradiga typologier eller kategoriseringar kan användas för att se likheter och skillnader i empiriska material (Miles & Huberman 1994). Låt mig ge ett exempel från min egen forskning. I en studie av hur överskuld-satta redogör för orsaken till sin skuld – vilket är något de måste

göra i sin ansökan om skuldsanering – stödde vi oss på begreppet *accounts* (Larsson & Jacobsson 2012). Begreppet *accounts* åsyftar hur människor förklarar sig när de underkastas omgivningens värdering sedan de brutit mot normer eller förväntningar och behöver reparera relationen. Sådana redogörelser är enligt den ursprungliga definitionen kulturellt standardiserade, om än anpassade efter olika situationer, och omfattar två huvudtyper kallade *ursäkter* respektive *rättfärdiganden* (Scott & Lyman 1968). Båda typerna förekommer i olika undervarianter, vilka också särskiljs begreppsligt. Ursäkter kan anta formen av hänvisningar till olycka, informationsbrist eller påverkan av biologisk drift eller berusning. Rättfärdiganden kan göras med hänvisning till att ingen blivit skadad, att den som anklagar inte är bättre själv eller att andra värden var viktigare att ta hänsyn till. Vid en genomgång av forskningen på fältet fann vi inte mindre än 36 redan definierade former av *accounts*, vilka kunde sorteras i fyra huvudtyper: vid sidan av ursäkter och rättfärdiganden förekom *förnekanden* av typen jag har inte gjort det eller det har inte hänt, samt *medgivanden* som innebär påtagande av skuld eller ansvar, ofta med ett löfte om att bättra sig.

Givet denna mångfald av redan befintliga begrepp för olika former av *accounts* föreföll det onödigt att försöka skapa en egen induktiv kategorisering av hur överskuldsatta förklarar sig. I stället skapade vi utifrån nämnda begrepp ett kodschema för att genomföra analysen. Detta arbetssätt, att bygga på och använda befintliga begreppsliga typologier, har dessutom den fördelen att analysen kommunicerar med och bidrar till ett existerande forskningsfält. Även om det kan vara värdefullt att utveckla egna begrepp och klassifikationer, kan det alltså vara en bra idé att leta efter liknande forskning och skaffa kännedom om existerande teorier och begrepp.

Teori som syntes och resultat

Forskning stannar sällan vid analys utan syftar ofta även till *syntes*. De aspekter av empirin som vi studerat i detalj, de likheter och olikheter vi funnit mellan kategorier och typer eller i relationen mellan dem, behöver kort sagt samlas ihop till en helhetsförståelse. Liksom för termerna analys och tolkning täcker *Nationalencyklopedins* definition av *syntes* väl vad vi är ute efter: en ”sammansättning [som] är någonting mer än sina beståndsdelar”. Det avslutande

avsnitt eller kapitel i vetenskapliga arbeten som benämns ”Slutsats och diskussion” består ofta av en sådan syntes, i vilken trådarna knyts samman och en helhetsbild ges av det som studerats.

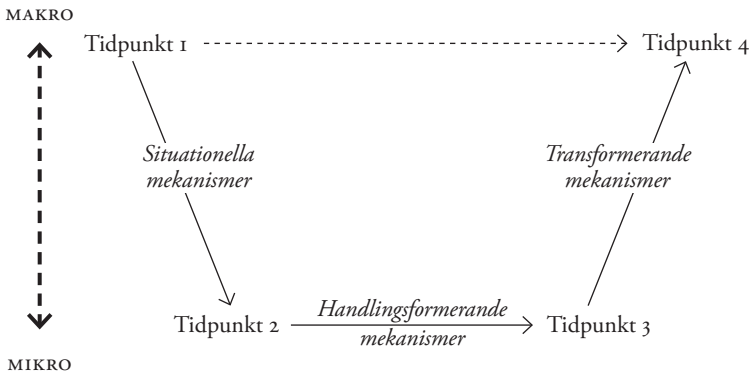
Också vid arbetet med att skapa en syntes är teori användbart, detta oavsett om vi är ute efter att *förklara* något genom yttre kausala relationer eller att *förstå* något genom dess inre menings-sammanhang (Eriksson 1997: 152ff.). Låt mig ge ett par enkla exempel. På basis av de *accounts* som nämndes ovan utvecklade Fritzsche (2002) en processmodell för i vilken ordning olika typer av redogörelser generellt mobiliseras när en ifrågasatt aktör vill få ett slut på klandret och återupprätta relationen. Ett första steg är att *förneka* att något ens hänt. Om detta inte accepteras av motparten är nästa steg att *ursäkta* sig. Om klandraren fortfarande inte är nöjd, blir det följande steget att *rättfärdiga* beteendet. Om inte ens detta accepteras finns som sista steg *medgivandet*, där ansvar och skuld erkänns och en strävan att bättra sig signaleras. Självklart är inte detta en lagbunden interaktionsordning, utan en teoretisering av den inre meningsrelationen mellan olika episoder i interaktionen i form av en generell process. Det är en empirisk fråga i vilken grad denna processordning är giltig i olika situationer, men den formulerar en samlande teoretisk syntes. Dessutom kan den relateras till annan teori, säg rörande skillnader mellan olika sociala kontexter och aktörer, såsom i maktrelationer mellan barn och vuxna eller inom rättsligt eller institutionellt reglerad åtalprocess.

Ett annat exempel på en teoretisk helhetsbild bestående av kategorier och relationer mellan dem som syftar till en förståelse av ett inre menings-sammanhang är figur 1 i detta kapitel. Den för- enklade processbeskrivningen av det samhällsvetenskapliga arbetets moment kan självklart ifrågasättas eller visa sig vara empiriskt felaktig i vissa fall, men poängen är att relationen mellan de olika moment som analytiskt har särskilts syntetiseras i en process där momenten implicerar olika grad av abstraktion.

Låt mig avsluta med ett exempel på en syntetisering som rör yttre kausala processer – om än också med viss uppmärksamhet riktad mot aktörernas meningssammanhang. Ett känt försök att teoretisera relationen mellan sociala strukturer och människors handlande är den så kallade Colemanbåten i figur 2 (Coleman 1990; Hedström & Ylikoski 2010). Enligt denna uppfattas förändringar

i sociala strukturer (från tidpunkt 1 till tidpunkt 4) som förmedlade av mikro–makro-mekanismer av tre typer vilka skapar förändringar i aktörernas handlingar på mikronivå (vid tidpunkt 2 och 3). *Situationella mekanismer* åsyftar hur individuella aktörers föreställningar, motiv och handlingsmöjligheter påverkas av den sociala kontexten. *Handlingsformerande mekanismer* åsyftar hur individuella och situationella drivkrafter föranleder vissa handlingar, vilka i sin tur utgör *transformerande mekanismer* som påverkar den sociala strukturen.

Figur 2. Relationen makro–mikro i "Colemanbåten"

Colemans abstrakta modell kan liksom de nämnda processmodellerna användas som teoretisk inspiration för att knyta ihop de empiriska analyserna – just detta gjorde vi i en antologi som analyserade olika nätverksmekanismer i relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare (Brandl m.fl. 2023).

Det finns många andra möjliga exempel, men dessa får räcka för att klargöra poängen: begreppsliga abstraktioner som använts i eller utvecklats under analysen kan sättas samman till ett mer omfattande och syntetiserande teoretiskt resonemang. De hjälper oss att skapa ett syntetiserande resultat av forskningen och presentera det på ett relativt kortfattat sätt. De består av abstraktioner (kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer, processer, mekanismer och system) från vilka konkreta empiriska detaljer skalats bort för att de ska bli generellt giltiga för hela klasser av empiriska sakförhållanden, företeelser och skeenden. En genomförd empiriskt grundad men

teoretiserande syntes sätter oss i stånd att säga mer om det studerade än vad vi kan säga utifrån analysen. Om analysen syftar till att särskilja och beskriva elementen var för sig, skapar vi genom syntesen en abstrakt sammanfattning av helheten – och det är just det vi vill göra när slutsatserna ska dras.

Med det förbehållet att jag inte diskuterat teorins betydelse för det sista momentet i figur 1 – det vetenskapliga arbetets praktiska användning och nytta – har jag i detta kapitel försökt att ge exempel på *hur*, *när* och *till vad* teori kan användas i forskningsarbetets olika faser. Huvudargumentet har varit att teori bör betraktas som verktyg för forskning, inte som ett avgränsat arbetsmoment som kan isoleras till ett teorikapitel. Med hjälp av abstrakta begrepp som rensats från empiriska detaljer kan forskare identifiera, särskilja, beskriva, klassificera, jämföra, förstå, förklara och till och med kritiskt värdera olika slags sociala kategorier, kvaliteter, relationer, nivåer, processer, mekanismer och system. Syftet med teori är att ordna och kommunicera såväl de vetenskapliga problemen och frågeställningarna, som det empiriska materialet, hur det analyseras och hur slutsatser dras. Med ett sådant arbetssätt kan de enskilda fall eller fenomen vi undersöker med våra egna avgränsade studier förhoppningsvis bidra till kunskap med generell giltighet och jämförbarhet – och med anknytning till både tidigare och framtida forskning.

Litteratur

- Allwood, Carl Martin & Jan Bärmark (1999) "The Role of Research Problems in the Process of Research", *Social Epistemology* 13(1): 59–83.
- Aneshensel, Carol S. (2002) *Theory-based Data Analysis for the Social Sciences*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Bartholomew, David J., Fiona Steele, Irini Moustaki & Jane I. Galbraith (2002) *The Analysis and Interpretation of Multivariate Data for Social Scientists*. Boca Raton: Chapman & Hall/CRC.
- Becker, Howard S. (2008 [1998]) *Tricks of the trade. Yrkesknep för samhällsvetare*. Malmö: Liber.
- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann (1966) *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Blaikie, Norman (2010) *Designing Social Research. The Logic of Anticipation*. Cambridge: Polity.
- Blumer, Herbert (1954) "What is Wrong with Social Theory?", *American Sociological Review* 19(1): 3–10.

- Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron (1991 [1968]) *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Brandl, Bernd, Bengt Larsson, Alex Lehr & Oscar Molina (2023) "Conclusions and Outlook. Structures, Actors and Mechanisms in Employment Relations", i Bernd Brandl, Bengt Larsson, Alex Lehr & Oscar Molina (red.), *Employment Relations as Networks. Theory and Methods*. New York: Routledge.
- Brante, Thomas, Heine Andersen & Olav Korsnes (1998) *Sociologiskt lexikon*. Stockholm: Universitetsforlaget.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Harvard: Harvard University Press.
- Dahl, Robert (1957) "The Concept of Power", *Behavioral Science* 2(3): 201–215.
- Danermark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jacobsen & Jan Ch. Karlsson (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Doty, D. Harold & William H. Glick (1994) "Typologies as a Unique Form of Theory Building. Toward Improved Understanding and Modeling", *The Academy of Management Review* 19(2): 230–251.
- Durkheim, Émile (1978 [1895]) *Sociologins metodregler*. Göteborg: Korpen.
- Ebaugh, Helen R. Fuchs (1988) *Becoming an Ex. The Process of Role Exit*. Chicago: Chicago University Press.
- Engdahl, Oskar & Bengt Larsson (2025) *Sociologiska perspektiv. Grundläggande begrepp och teorier*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, Björn (1997) *Praktiker, värden, vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker*. Stockholm: Carlssons.
- Gilje, Nils & Harald Grimen (1993 [1991]) *Samhällsvetenskapens förutsättningar*. Göteborg: Daidalos.
- Goffman, Erving (2020 [1956]) *Självframställning i vardagslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gripsrud, Jostein, Hallvard Moe, Anders Molander & Graham Murdock (red.) (2010) *The Idea of the Public Sphere. A Reader*. Lanham: Lexington Books.
- Habermas, Jürgen (1996 [1992]) *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Hacking, Ian (2000 [1999]) *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- Hanson, Norwood R. (1958) *Patterns of Discovery. An Inquiry into the Conceptual Foundations of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, Peter & Petri Ylikoski (2010) "Causal Mechanisms in the Social Sciences", *Annual Review of Sociology* 36(1): 49–67.
- Fox, Nick J. & Pam Alldred (2017) *Sociology and the New Materialism. Theory, Research, Action*. London: Sage.
- Fritzsche, Immo (2002) "Account Strategies for the Violation of Social Norms. Integration and Extension of Sociological and Social Psychological Typologies", *Journal of the Theory of Social Behaviour* 32(4): 371–394.
- Kaplan, Abraham (1964) *The Conduct of Inquiry. Methodology for Behavioral Science*. San Francisco: Chandler.
- Kuhn, Thomas, S. (2017 [1962]) *Vetenskapliga revolutioners struktur*. Stockholm: Thales.

- Larsson, Bengt (2001) *Bankkrisen, medierna och politiken. Offentliga tolkningar och reaktioner på 90-talets bankkris*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Larsson, Bengt & Bengt Jacobsson (2012) "Accounting for Personal Over-indebtedness. Debtors' Accounts in Applications for Debt Relief at the Swedish Enforcement Authority", *Sociological Research Online* 17(4): 1–19.
- Latour, Bruno (2015 [2005]) *Tinget återställt. En introduktion till actor–network theory*. Lund: Studentlitteratur.
- Layder, Derek (1998) *Sociological Practice. Linking Theory and Social Research*. London: Sage.
- Lübcke, Poul (red.) (1988 [1983]) *Filosoflexikonet*. Stockholm: Forum.
- Luhmann, Niklas (2012 [1997]) *Theory of Society*, band 1. Stanford: Stanford University Press.
- Marx, Karl & Friedrich Engels (1995 [1845–46]) "Den tyska ideologin", i Karl Marx, *Människans frigörelse*. Göteborg: Daidalos.
- Maxwell, Joseph A. & Margaret Chmielewski (2014) "Generalization in and from Qualitative Analysis", i Uwe Flick (red.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*. London: Sage.
- Merton, Robert (1968) *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Miles, Matthew B. & Michael A. Huberman (1994), *Qualitative Data Analysis*. London: Sage.
- Mills, C. Wright (1997 [1959]) *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag.
- Mommsen, Wolfgang J. (1965) "Max Weber's Political Sociology and his Philosophy of World History", *International Social Science Journal* 17(1): 23–45.
- Popper, Karl R. (1989 [1962]) *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge.
- Prinz, Aloys Leo (2020) "Chocolate Consumption and Noble [sic!] Laureates", *Social Sciences & Humanities Open* 2: 1–5.
- Ragin, Charles C. (1992) "Introduction", i Charles C. Ragin & Howard S. Becker (red.), *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reed, Isaac A. (2011) *Interpretation and Social Knowledge. On the Use of Theory in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rice, Deborah (2013) "Beyond Welfare Regimes: From Empirical Typology to Conceptual Ideal Types", *Social Policy & Administration* 47(1): 93–110.
- Saldaña, Johnny (2009) *The Coding Handbook for Qualitative Researchers*. London: Sage.
- Scott, Marvin B. & Stanford M. Lyman (1968) "Accounts", *American Journal of Sociology* 33(1): 44–62.
- Stinchcombe, Arthur L. (2005) *The Logic of Social Research*. Chicago: University of Chicago Press.
- Strauss, Anselm & Juliet Corbin (1990) *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*. London: Sage.
- Swedberg, Richard (2016) "Before Theory Come Theorizing or How to Make Social Science More Interesting", *The British Journal of Sociology* 67(1): 5–22.
- Thornton, Patricia H., William Ocasio & Michael Lounsbury (2012) *The Institutional Logics Perspective. A New Approach to Culture, Structure, and Process*. Oxford: Oxford University Press.

LARSSON

- Udehn, Lars (2002) "The Changing Face of Methodological Individualism",
Annual Review of Sociology 28: 479–507.
- Weber, Max (1949 [1903–17]) *The Methodology of the Social Sciences*. New York:
The Free Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1992 [1969]) *Om visshet*. Stockholm: Thales.
- Yin, Robert K. (1989) *Case Study Research. Design and Methods*. London: Sage.

Sociologens dubbla uppgift

OLA AGEVALL

”Sociologer”, skriver Günther Roth, ”lever av, och lider under, sin dubbla uppgift: att utveckla generaliseringar och att förklara specifika fall.” (Roth 1978: xxxvii) Om ett historiskt skeende är mänskligt och samhälleligt viktigt åligger det sociologen att försöka förstå det i dess unicitet, göra reda för varför det blivit just så och inte på något annat sätt. Men för att kunna förstå och förklara ett sådant förlopp behöver man föra en argumentation som innefattar överväganden om generalitet. Och omvänt: för varje generell syftande sociologisk utsaga kan man fråga sig hur långt dess giltighetsområde sträcker sig och hur den kan lös göras från eller knytas till konkreta sammanhang. Sociologens dubbla uppgift utgör på så sätt en aldrig vilande impuls till teoretisering av historiska sociala skeenden. Men vad innebär det, och hur går man till väga? Syftet med detta kapitel är att tillhandahålla en provkarta över olika sätt för sociologer att ta sig an och teoretisera historiska förlopp och därvid förhålla sig till sin dubbla uppgift.

Kapitlet består av tre delar, som var och en byggs med exempel från forskningen. Den första delen ägnas åt en diskussion om det historiska och vetenskaperna, vilken utgör en bakgrund till tanken om den dubbla uppgiften. I den andra delen ges exempel på hur man inom sociologin kan använda sig av historia för att konstruera gåtor och göra världen förklaringskrävande. Den tredje delen, slutligen, diskuterar Gresham Sykes klassiska arbete *The Society of Captives* för att illustrera hur man kan ta sig an sin dubbla uppgift i förklaringsarbetet och vilka överväganden man då ställs inför.

Det historiska och vetenskaperna: T. Rex, Vermeer och sociologin

SCEN 1: Det är i slutet av 1970-talet och den unge geologen Walter Alvarez befinner sig i Italien. Han är där för att studera hur Alperna och den italienska halvön en gång formats. När han undersöker de olika geologiska skikten gör han dock en annan observation. Tvärs igenom kalkstenslagren skär ett lerskikt som separerar två geologiska perioder, krita och paleogen. Under det skiktet finns stora mängder dinosauriefossil, ovanför är det alldeles tomt. Då, för sextiosex miljoner år sedan, dog alltså de stora dinosaurierna ut. Men hur gick det till? Tog det lång tid eller var det ett hastigt förlopp?

Alltmer upptagen av detta problem börjar Alvarez överväga om man kunde besvara de frågorna genom att studera lerskiktet självt. Hans idé är elegant i sin enkelhet och bygger på en väl vald indikator. Ämnet iridium finns inte naturligt på jorden. Det tillförs vår planet från rymden i mycket små men regelbundna mängder varje år. Om lerlagret innehåller små mängder iridium borde alltså dinosaurernas utdöende ha gått fort, och om det innehåller stora mängder har det i stället varit utdraget. Lerlagret visar sig innehålla stora mängder iridium, och som testet formulerats skulle det betyda att dinosaurerna gradvis försvann under ett långt utdraget förlopp. Men det är något som inte stämmer. Halterna av iridium är så höga att det skulle krävas en orimligt lång tid för ämnet att ackumuleras. Kanske är det något fel på beräkningarna? Eller är kanske iridiumhalt inte en tillförlitlig indikator trots allt?

Lyckligtvis har Walter Alvarez expertis på nära håll. Han skriver till sin far, fysikern Luis Alvarez som varit med vid Los Alamos och tilldelats Nobelpriset i fysik för sina studier av de partiklar som bildas i partikelacceleratorer. Vad kan det bero på att mina mätresultat visar så märkligt höga nivåer av iridium? En meteor, blir svaret. Vid ett meteoritnedslag tillförs jorden åtskilligt med iridium i ett slag, men det måste ha varit mycket stort för att avge ämnet i de mängder som Walter Alvarez uppmätt. Så föddes hypotesen om att det var ett förödande meteoritnedslag och den efterföljande atomvintern som blev slutet för de stora dinosaurerna (Brusatte 2018).

SCEN 2: Väggan är belamrad med hundratals reproduktioner av konstverk. De är kronologiskt ordnade, fördelade på ömse sidor av året 1420. Så grupperade framställer de ett abrupt skifte i västerlandets konsthistoria, från medeltid till renässans. På väggens högra sida finns konstverk med närmast fotografisk realism. Medeltidskonsten på vänster sida har däremot tydligt icke-realistiska drag: människokropparna är stiliserade, saknar skuggor, är inte tecknade i perspektiv, har ofta märkliga kroppsproportioner. Konstnärer tycks ha målat på ett sätt före 1420 och på ett annat sätt därefter. Kontrasten är påtaglig även för det otränade ögat. Men David Hockney, som satt upp bilderna, är allt annat än otränad. Han har själv en lång och framgångsrik konstnärskarriär bakom sig med måleri, tryck och fotografi som huvudsakliga medier. Nu vill han undersöka vad som ligger bakom brottet mellan medeltid och renässans.

Hockney är ingalunda den förste som noterat ett radikalt skifte i konsten åren kring 1420, men man har i huvudsak lämnat det oförklarat. Kan det verkligen vara så, frågar Hockney retoriskt, att konstnärer var rätt mediokra fram till dess, för att därefter mangrant bli mycket skickligare? Och om detta inte är förklaringen, hur kan skiftet då förklaras? För att finna ledtrådar koncentrerar sig Hockney på att närmare undersöka gruppen av renässanskonstverk. Det ger upphov till nya frågor. Varför är de så mörka, och varför de dramatiska skuggorna? Hur kommer det sig att formatet ofta är så litet? Varav kommer sig det märkliga blänket i rustningar, metallskålar och vindruvor? Och varför är så många av personerna på målningarna vänsterhänta?

Sammantagna börjar pusselbitarna bilda ett mönster. Majoriteten av alla människor är högerhänta – men betraktad i en spegel ser den högerhänte ut att vara vänsterhänt. Om renässanskonstnärerna börjat använda sig av speglar skulle det förklara varför de vänsterhänta är överrepresenterade i deras konst. Just detta är David Hockneys hypotes. Han föreslår att det abrupta skiftet i bildkonsten berodde på att man började utnyttja en teknisk landvinning som blivit tillgänglig. Konstnärer som Vermeer, da Vinci och van Eyck, tänker han sig, satt inuti en camera obscura – bokstavligen ”mörk kammare” – där det som skulle avbildas projicerades på en duk på väggen med hjälp av speglar och slipade linser och sedan kalkerades och fylldes i av konstnären. Så kan man förstå såväl

vänsterhäntheten som det lilla formatet, de mörka färgerna, det märkliga blänket i rustningar och vindruvor och den fotografiska realismen. Tekniken för att slipa detta slags linser, påpekar Hockney vidare, utvecklades omkring 1420, och linssliparna hörde till samma skråorganisation som målarna (Hockney 2006).

Walter Alvarez undersökning av lerskikt och David Hockneys undersökning av den västerländska bildkonsten är båda historiska studier i så måtto att de avser unika händelser. I båda fallen är det just detta som ger det vetenskapliga problemet, själva *gåtan*. Deras problem skulle renodlat kunna beskrivas så att det vid tidpunkt ett råder ett förhållande och vid tidpunkt två ett helt annat. Men på den abstraktionsnivån upplöses problemet. Överraskande blir observationerna först när de tolkas inom ramen för geologins respektive konsthistoriens begreppsvärldar och kunskapsläge. Då blir å andra sidan den enkla jämförelsen mellan ett före och ett efter desto mer frapperande. Som vi ska se under nästa rubrik är detta – att använda sig av ”historia som överraskning” för att konstruera en gåta – en möjlighet som i lika mån står öppen för sociologin. Men dessförinnan finns det mer att säga om det historiska och vetenskaperna. I tre korta punkter ska jag stegvis klargöra varför studier av *Tyrannosaurus rex* försvinnande och Vermeers målarkonst har fått inleda en text om sociologiskt teoretiserande.

1. *Historisk tid och abstrakt tid*. I sitt kapitel i denna bok beskriver Bengt Larsson en spelöppning – konstaterandet att ”någonting har hänt” – som kan vara både produkten av och impulsen till teoretiserande. Alvarez och Hockney är exempel på detta. Men de har mer gemensamt. För att få detta att framträda behöver vi introducera ytterligare ett exempel som verkar kontrasterande. Under sina experiment med katodstrålning kom fysikern Wilhelm Röntgen av en händelse att upptäcka en ny typ av strålning: det började plötsligt lysa på ställen dit katodstrålningen inte borde kunna nå. Någonting hade verkligen hänt. Eftersom den nya strålningen var okänd döpte han den till *X-Strahlen* (på engelska heter det alltså *X-rays*; på svenska säger vi röntgenstrålar). Fysiken hade tillförts ett nytt förklaringsobjekt som det gällde att kartlägga, förstå och

införliva med det samlade teoriförrådet. Jämför man Röntgens arbete med Alvarez eller Hockney så framträder nu en påfallande skillnad. De individuella strålarna och deras individuella effekter i ett laboratorium i Würzburg 1895 är skäligen ointressanta för fysikern. Själva poängen är ju att de är utbytbara, att andra individuella strålar av samma slag ska ge upphov till samma effekter på andra platser och i andra tider. Så är det varken för Hockney eller för Alvarez. Övergången från medeltids- till renässanskonst inträffade bara en gång och de stora dinosaurierna dog bara ut en gång. De händelser Hockney och Alvarez intresserar sig för är i den meningen inte utbytbara. Det som har hänt utspelar sig i Röntgens fall i en tom, abstrakt tid; för Hockney och Alvarez äger det som har hänt rum i en historisk tid, fylld med verkliga händelser i viss bestämd sekvens. Den kontrasten åskådliggör att spelöppningen "någonting har hänt" har olika underarter och kan leda undersökningen i olika riktningar.

2. *Att förklara enskilda fall eller att utveckla generaliseringar.* Alvarez och Hockneys studier förenas således av att de är *historiska*. Skillnaderna dem emellan är förstås stora: den förre är naturvetare, den senare konstnär och konsthistoriker. Just därför är likheterna värda att lägga märke till. Hockney bygger till exempel delar av sin argumentation på optisk teori, som förutsäger hur bestämda typer av linser förvrider den projicerade bilden, vilken i sin tur kan jämföras med enskilda konstverk. Därmed använder han sig av teoretiskt vetande med vidsträckta giltighetsanspråk på samma sätt som Alvarez när han vänder sig till partikelfysiken för att finna lämpliga indikatorer. Men båda står också inför uppgiften att förklara hur och varför en historiskt unik händelse inträffade. Uppgiften består då i att avgöra om och argumentera för att bestämda allmänna teorier är relevanta för förståelsen av den historiskt specifika empirin – en kasuistik och argumentationskonst av annan karaktär än fastslåendet av lagar eller ren händelsehistoria. Skillnaden mellan Hockneys och Alvarez studier måste därför sökas annorstädes: antingen i studieobjektets art – kultur respektive natur – eller i skälen till att den historiska undersökningen är av intresse. Här intresserar vi oss för det senare. Man kan tänka sig att Alvarez arbete med att undersöka varför dinosaurierna dog ut blir intressant på grund av förhoppningen att det i framtiden kommer att bidra till

att utveckla eller modifiera generaliseringar eller till att förfinas det begreppslika, teoretiska och metodologiska instrumentarium som är förutsättningen för sådana bidrag. Tänker man så, har studien betydelse i den mån den är av samma slag som Röntgens, nämligen i den mån den bidrar till generaliseringar inom något vetenskapsområde. Men man kan också tänka sig att förståelsen av varför dinosaurierna dog ut är intressant i sig själv och skulle förbli så även om arbetet inte resulterade i något nytt generaliseringsrelevant vetande. Så har vi inte svårt att föreställa oss arbetet med att förstå det konsthistoriska skiftet från medeltids- till renässanskonst, vars betydelse i allmänhet inte görs avhängig av studiens möjliga bidrag till generaliseringar. Arbetet anses i stället viktigt i sig självt och av andra, värderelaterade skäl. Ju mer en undersökning av ett historiskt förlopp motiveras med hänvisning till dess bidrag till teori, desto mer går den i riktning mot generalisering; ju mer den intresserar oss i sig själv, desto mer drar den mot att förklara enskilda fall. Men Hockneys och Alvarez undersökningar är underbestämda eller tvetydiga i det hänseendet. Man kan hålla konstens förändring och dinosaurernas massdöd för gåtor som är värda att förklaras i sig själva, men för att kunna konstruera och lösa de gåtorna behöver vi också göra överväganden om generalitet. På samma sätt förhåller det sig med sociologiska undersökningar.

3. *Att välja sitt studieobjekt.* Sociologer väljer inte sina studieobjekt enkom för att de är det lämpligaste medlet att utveckla eller pröva en viss teori eller begreppsram. Kapitalismens framväxt, förändringar av kriminalitetens former och utsträckning, effekter av utbildningssystemets funktionssätt bland ett lands befolkning, tilltagande barnfattigdom, de sociala förutsättningarna för att minska människans miljöpåverkan, våld i nära relationer eller digitaliseringens verkningar – allt detta är exempel på teman som kan förmodas intressera sociologer i kraft av deras samhällslika betydelse. Sådana studier kan röra sig i riktning mot att förstå det enskilda fallet eller i riktning mot att utveckla generella begrepp och generaliseringar, men få är nog benägna att helt offra det ena till förmån för det andra. Man behöver både förklara specifika fall och utveckla generaliseringar, man behöver omvandla en händelse till en sociologisk fråga, man behöver pröva allmänna teoriers giltighet och relevans för förståelsen av det enskilda fallet och man

behöver utveckla sådana teorier genom att varsamt lösgöra fallen ur sina historiskt specifika sammanhang. Det ger också skäl att tänka på teoretisering som en sociologisk rutinaktivitet som berör flera moment i en sociologisk undersökning (se Larsons och Ulfsdotter Erikssons kapitel i denna bok). Återstoden av denna uppsats kommer att ägnas åt att ge exempel på hur detta kan gå till.

Historia som överraskning

Hockneys och Alvarez exempel visar med all tydlighet att historia kan användas vid *konstruktionen av forskningsproblem*. Den möjligheten står också sociologin till buds. Men hur går man till väga för att omvandla en historisk händelse eller sekvens till något överraskande, till en gåta som behöver sociologiskt förklaras? De två exempel som följer här nedan är avsedda att illustrera hur detta låter sig göras, dels med utgångspunkt i en *empirisk områdesöversikt*, dels i anslutning till sociologiska begrepp och den sociologiska *litteraturen*. Mitt första exempel handlar om mobbningsbegreppets historia.

För tjugo år sedan var jag på konferens i San Francisco där jag presenterade ett papper om fenomenet mobbning. Av papprets argumentation minns jag inte mycket. Däremot minns jag frågestunden och den artiga frågan från en av sessionsdeltagarna, som undrade varifrån termen mobbning egentligen kom. Mitt papper handlade ju om fenomenet mobbning, inte om begreppet och dess historia, men som rosenkindad ung akademiker ville jag inte bli svaret skyldig. Ur minnet drog jag fram ordboksdefinitioner och vad jag läst om ordet i uppslagsverk och korthuggna notiser i avhandlingar och artiklar som i likhet med mitt papper intresserade sig för fenomenet snarare än ordet. Med det underlaget tycktes mobbning hänga ihop med engelskans *mob*, pöbel. I bästa göticistiska stil försökte jag associera mig fram till hur detta kunde tänkas hänga ihop med det beteendevetenskapliga mobbningsbegreppet. Varken jag själv eller sessionsdeltagarna blev så mycket klokare av detta, och jag var lättad när det var slut och jag kunde slinka iväg från artiga frågor och lika artiga applåder. Men efteråt fortsatte frågan att gnaga. Varifrån kom egentligen ordet? När och var uppstod det i en form och med en innebörd som var relevant för hur

begreppet används i dag? Sådana frågor kan bara besvaras genom att man behandlar ordets historia som ett empiriskt objekt.

Därmed uppstod nya problem. Även om jag hade läst in mig på litteraturen om mobbning så handlade den om något annat, om fenomenet snarare än om begreppets historia. De begrepps-historiska ansatser jag var bekant med, såsom Reinhart Kosellecks arbeten eller Niklas Luhmanns texter om samhällsstruktur och semantik, ingick som delar i mycket specifika projekt. I dem handlade det om att undersöka begreppsförändringar som indikatorer på och moment i övergripande sociohistoriska skeenden. Något sådant hade jag nog inte att göra med här.

I avsaknad av såväl forskningsläge som teorier återstod bara att skaffa sig så mycket sakkunskap som möjligt och ordna den i en *områdesöversikt*. Var börjar man leta? Själv började jag med att konsultera SAOB (*Svenska Akademiens ordbok*). Till skillnad från vanliga ordböcker är SAOB en historisk ordbok som kartlägger det svenska språket från Gustav Vasas tid och fram till våra dagar. Det visade sig dock att ordet mobbning inte fanns med. "Mobba" fanns, men då inte som verb utan som substantiv, syftande på en skalbagge i insektordningen *hemiptera*. Helt utan informationsvärde var ändå inte detta. Band 17 av SAOB, som borde ha innehållit de ord jag sökte, trycktes 1945; mobbning måste alltså ha flyttat in i svenska språket efter andra världskriget. Men exakt när? Nästa steg blev att åka till SAOB:s arkiv i Lund. I arkivet finns alla de belägg samlade som legat till grund för den tryckta upplagan, men också belägg som tillkommit därefter. Här fanns exempel som visade hur det engelska verbet *mob* funnit vägen in i svenskan redan på 1950-talet, med belägg som exempelvis handlade om att "den guldhårige pianisten Liberace mobbades på Waterloo Station i London av hundratals vettvilliga engelska tonårsflickor, som skrek 'älskade, drömpojke' etc. och sedan svimmade till höger o. vänster i sympatiska polisarmar". Inte heller detta fångade dock något som kunde liknas vid mobbning i den bemärkelse jag hade för ögonen. Sådana belägg lät vänta på sig till decennieskiftet 1970, men då blev de i gengäld desto fler. Någonting hade uppenbarligen hänt vid den tidpunkten.

Många av de tidiga beläggen förekom i tidningsmaterial – reportage, artiklar och insändare – följt av barn- och ungdomsböcker

och, några år in på 1970-talet, även myndighetsmaterial och akademiska arbeten. Områdesöversikten kunde nu fokuseras till åren omedelbart före och efter 1970 och ta fasta på både de konkreta texter som beläggen förekom i och en vidare klass av publikationstyper. Jag gick igenom dags-, kvälls- och veckotidningar med hjälp av de tidningsdatabaser som fanns tillgängliga, men eftersom databaserna vid denna tid hade mycket begränsad täckning fordrades också en genomgång av stora mängder mikrofilm. Andra nyhetskällor kartlades via *Röster i radio och TV* och Ljud- och bildarkivet på Östermalm i Stockholm. Därefter gick sökandet vidare i barnböcker, ungdomsböcker och teaterpjäser liksom i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen*, olika skrivelser från Skolöverstyrelsen samt Libris.

Områdesöversikten gav vid handen att ordet mobbning katalpulterades in i svenskarnas kollektiva medvetande vid ett alldeles bestämt datum. Den 13 november 1969 inleddes en artikelserie i *Dagens Nyheter* som etablerade ordet mobbning i svenska språket. Den tog sin utgångspunkt i en artikel som Peter-Paul Heinemann skrivit i den lilla tidskriften *Liberal Debatt* tidigare samma år, där han reflekterade över de trakasserier som hans utlandsadopterade son hade blivit utsatt för, ett fenomen som Heinemann alltså benämnde "mobbning". I någon bemärkelse var den ursprungliga frågan besvarad. Det gick att säga med stor exakthet när termen mobbning introducerades. Om inte annat var detta ett litet empiriskt bidrag till svensk språkhistoria, och ett sådant är viktigt i sig självt. Men är det sociologiskt intressant? Något mer måste till för att omvandla den rena händelsen till något överraskande, till en gåta i behov av sociologisk förklaring.

Faktum är att områdesöversikten resulterade i något mer än fastställandet av ett datum. Två saker var omedelbart slående i det material jag samlat in. Den första var att man i den initiala, intensiva spridningsfasen var så överens om vad mobbning var, vad som orsakade den och vilka som drabbades. Mobbning var synonymt med gruppvåld, den drabbade (fysiskt) avvikande individer (invandrare, adoptivbarn, handikappade etc.) och ökade med stadens, skolans och skolklassens storlek. Varifrån kom den bilden? Varifrån hämtades föreställningarna om vilka som drabbas och om mobbningens orsaker och mekanismer? Det gåtfulla i detta accentueras av det förkrympta tidsperspektivet. Det andra som var slående i materialet

var nämligen hur fort allt gick. Bara tio dagar efter det att ordet mobbning introducerats i *Dagens Nyheter* fanns insändare som berättade om hur mobbning tagits upp i skolan, men mer frapperande ändå var att mobbning korades till både årets modeord och årets tema i barnlitteraturen 1970 och att den första pjäsen om mobbning hade premiär i februari 1970. Läger man ihop dessa båda pusselbitar framstår diskussionen om mobbning verkligen som överraskande. Hur var det möjligt att skriva, repetera och sätta upp en pjäs om mobbning, en företeelse som namngivits bara fyra månader tidigare, och som det av naturliga skäl inte fanns några undersökningar om? Hur kunde barnböcker på temat hinna skrivas och utges i en sådan omfattning att mobbning blev årets tema samma år? Och hur kunde diskussionen i dessa böcker, liksom diskussionen i stort, bli så samstämmig i fråga om vad mobbning var och hur den uppstod? Med områdesöversikten som underlag blev mobbningsbegreppets före och efter till *en kunskapssociologisk gåta* (se Agevall 2007 och 2008).

Genom att områdesöversikten orkestrerades på det här sättet konstruerades och abstraherades problemet. Därigenom fick min undersökning också syskon i den samhällsvetenskapliga litteraturen – till exempel i form av studier av hur föreställningar formas, såsom Edgar Morins *Ryktet i Orléans* (Morin 1971 [1969]), Gary Alan Fines och Bill Ellis *The Global Grapevine* (Fine & Ellis 2010) och Walter Lippmanns *Public Opinion* (Lippmann 1997 [1922]) – som kunde ingå i en framtida litteraturoversikt eller bidra till en ny teoretisk inramning av mobbningsbegreppets historia. Litteraturoversiktens roll vid konstruktionen av historiskt turnerade forskningsproblem ska vi strax återkomma till. Men i min studie av mobbningsbegreppets historia konstruerades som sagt forskningsproblemet snarare med utgångspunkt i områdesöversikten, och det finns ytterligare en aspekt av detta som är värd att beröra innan vi lämnar exemplet.

För att kunna omvandla den historiska sekvensen till ett sociologiskt problem gällde det att konstruera en ram inom vilken den framträdde som överraskande. Men sociologer är inte ensamma om att tolka den sociala världen. Det gör även de som lever i den, och för dem verkar den sociala världens företeelser inte alltid vara förklaringskrävande. En religionssociologs fråga om varför bestämda

trosföreställningar vidmakthålls inom en bestämd grupp kan för gruppen själv framstå som krystad eller hädisk. "Vi tror så för att det är sant" eller "vi tror för att det är Guds vilja att vi ska tro". Den sociolog som vill undersöka ett samhälles genusmönster kan på samma sätt mötas av föreställningar om att det inte finns något att förklara, för det ligger i mäns och kvinnors natur att de gör olika saker och tänker på olika sätt. På motsvarande sätt kunde man tänka kring hur mobbningsbegreppet togs emot i Sverige. Var enigheten stor om vad mobbning var, vad den berodde på och vilka som drabbades, så berodde det kanske på att föreställningarna var sanna och att den nya termen bara satte ord på något som män-niskor kände igen sig i; då vore det inte heller så konstigt att det gick fort för ordet att spridas. Exempel av det här slaget pekar på att man vid formuleringen av sociologiska forskningsproblem ofta behöver avkläda den sociala världen dess naturlighet. Även detta är en aspekt av det teoretiska hantverket, och här har historiska jämförelser också sitt särskilda värde. Gentemot föreställningen att det ligger i flickors natur att uppskatta rosa kläder kan sociologen anföra att färgen rosa under en tidigare epok ansetts så manlig att kvinnor inte kunde bära den; och kan religionssociologen visa att en religiös grupps föreställningsvärld varierat över tid, så upprättar man ett förklaringsobjekt som inte låter sig upplösas genom hänvisningar till föreställningens inneboende sanning. Den sociala världen denaturaliseras, och vi har fått något att förklara.

Låt oss nu skifta fokus till vårt andra exempel, som illustrerar ett annat sätt att använda sig av historia som överraskning för att konstruera ett forskningsproblem. I de flesta sociologiska studier konstrueras forskningsproblemet inte enbart med utgångspunkt i empiriska områdesöversikter. Kunskaper om sakförhållanden behövs förvisso i all seriös forskning, men därutöver använder man sig i det typiska fallet av *tidigare forskning* för att ge stadga åt den egna studien och säga något om vilket vetenskapligt samtal man avser bidra till (se Hultmans kapitel i denna bok). De vetenskapliga publikationer som avgränsar ett forskningsfält utgör ett förråd av teorier, begrepp, metoder och resultat, men de är också en uppfordran att vidareföra, kritiskt pröva och bestämma gränserna för resultat och argument. Av alla dessa skäl är litteraturöversikten central vid bestämningen av sociologiska forskningsfrågor.

Härnäst ska vi ge ett exempel – denna gång inom professions-sociologins område – på hur ”historia som överraskning” kan användas i samband med litteraturöversikter som ett sätt att konstruera sociologiska gåtor.

I början av 2010-talet blev jag indragen i ett större projekt under ledning av Lundasociologen Thomas Brante. Projektet syftade bland annat till att kartlägga det svenska professionella landskapets framväxt och omvandlingar och var organiserat så att professionerna delades in i en serie professionella fält som var bestämda efter funktion och som vart och ett omfattade professioner av olika generationer. Två forskare skulle arbeta tillsammans för att studera respektive fält. Själv skulle jag arbeta i lag med Gunnar Olofsson, och det föll på vår lott att undersöka den högre utbildningens professionella fält (se Agevall & Olofsson 2019).

En översikt av den professionssociologiska litteraturen gav vid handen att det fält vi skulle ansvara för intog en särskild ställning i det professionella landskapet. Harold Perkin hade i sina professionsstudier kallat universitetslärarna för en ”nyckelprofession”, med vilket han avsåg att de dels utbildade de övriga professionerna, dels försörjde dem med vetenskaplig forskning. Bland de många försök som gjorts att definiera begreppet profession tog flera mycket riktigt fasta på att utbildningen till yrkena i fråga var förlagd till högre utbildningsinstitutioner (t.ex. Ben-David 1963; Bledstein 1976), och även i idealtypen för professionalism ingick att yrkesutbildningen äger rum inom den högre utbildningens ram (Freidson 2001). Inom professionssociologin fanns vidare en diskussion om huruvida vår förståelse av professioner i alltför hög grad var avpassad efter det anglosaxiska 1800-talet och den grupp av professioner som var framträdande där och då. Fungerade professioner på samma sätt på kontinenten och i Skandinavien? Att begreppet profession exporterats från Storbritannien och USA stod helt klart: när Talcott Parsons klassiska text om professioner skulle översättas till tyska på 1960-talet (Parsons 1964) så fick man översätta det till *akademische Berufe* (akademiska yrken) för att fånga in vad som avsågs. Även detta underströk dock hur centrala universiteten och deras lärare var i det professionella landskapet.

Definitionerna av profession betonade inte bara att förberedelsen för yrkesutövning skulle vara förlagd till högre utbildning – även

vetenskaplig forskning tilldelades en konstitutiv roll. "Att professionerna förvaltar vetenskaplig kunskap", skrev Harald Grimen, "har kommit att anses som ett viktigt drag som skiljer dem från andra yrken" (Grimen 2008). På sätt och vis framstod det mest som en förlängning av föreställningen att professioner utbildas inom ramen för högre utbildning. Professioner utbildas vid universiteten, och vid universiteten bedriver man vetenskaplig forskning. "Utbildningen inom högskolan", heter det i högskolelagen § 2, "skall bygga på vetenskaplig grund." Litteraturöversikten utmynnade därmed i en bild av den högre utbildningens professionella fält som centralt i det professionella landskapet. Man kunde rent av avläsa om ett yrke hörde till de klassiska professionerna, till semiprofessionerna eller till preprofessionerna genom att undersöka när utbildningen till det blivit en del av den högre utbildningen.

Den undersökningsuppgift vår forskarduo blivit ålagd bestod i att kartlägga hur den högre utbildningens professionella fält vuxit fram och omvandlats, med särskild hänsyn till när och hur olika yrken dragits in i akademien. Mot bakgrund av de diskussioner som fördes inom professionssociologin var det lämpligt att börja undersökningen med en sidoblick på det anglosaxiska 1800-talet och jämföra detta med situationen i Sverige. Här väntade dock en överraskning.

Om det funnits en alltför stor förlitan på det anglosaxiska 1800-talet i sociologins förståelse av professioner så var det en förbryllande bild som tonade fram. Till att börja med var det vid denna tid inte utmärkande för professionerna att de utbildades vid universiteten. Tvärtom. När John Stuart Mill tillträdde som rektor vid St Andrews universitet i Skottland noterade han att man visserligen kunde ha olika uppfattningar om vad ett universitet är, men att man åtminstone var någorlunda överens om vad det inte är. "Det är inte platsen för professionsutbildning. Universiteten är inte till för att lära ut den kunskap som människorna behöver för att kunna idka något visst näringsfång" (Mill 1867: 5). Samma sak med relationen mellan profession och vetenskap. Matthew Arnold skrev ett år senare om den professionella klassen att den "har fått en förnämlig fostran och blivit utrustade med goda kvaliteter och ledaregenskaper, men saknar varje föreställning om vetenskap" (Arnold 1868: 277). Relationen mellan universitet och vetenskaplig forskning var

också den en annan än förväntat. Bland de britter som bidragit med stora vetenskapliga upptäckter under denna epok var påfallande många som inte verksamma vid universiteten – bland dem Michael Faraday, Charles Darwin, Edward Jenner, Joseph Priestley, Thomas Malthus, David Ricardo, Humphry Davy, George Cayley, Thomas Wedgwood, Richard Arkwright, Evelyn Crompton och James Nasmyth. Den professionssociologiska litteraturöversikten gav på så sätt upphov till en alldeles ny gåta: Hur kom vi från 1860-talets situation – där universiteten kännetecknades av att inte ägna sig åt professionsutbildning, där de professionella saknade begrepp om vetenskap och där vetenskap till övervägande del bedrivs utanför universiteten – till 1960-talets situation, där förberedelsen för yrkesutövning ägde rum inom ramen för högre utbildning, där professioner förvaltade vetenskaplig kunskap och där forskning var centralt för universiteten?

De två studier jag beskrivit ovan, den av mobbningsbegreppets historia och den av professionernas förhållande till universiteten, är båda exempel på historia som överraskning. Precis som i fallet med Alvarez och Hockneys undersökningar handlar det om att förklara förlopp som ägt rum i en historisk tid fylld med verkliga händelser i en specifik sekvens. Och precis som i deras undersökningar är förloppen av intresse i sig själva: det har ett värde att förstå och förklara de enskilda fallen, även om det skulle visa sig att de inte är av särskilt intresse för arbetet med någon allmän teori. Det exempel som diskuteras under nästa rubrik är ytterligare en variation på detta tema. Men det är därtill avsett att introducera något mer och annat: medan exemplen ovan handlar om hur man kan skapa sig något att förklara, så handlar det här om att skapa en förklaring. Här, om inte förr, ställs sociologens dubbla uppgift på sin spets.

Kontexter och konfigurationer: specifikt och allmänt i det amerikanska fängelsets logik

Gresham Sykes utgav 1958 en studie som han kallade *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Grundproblematiken i boken tecknas med hjälp av en historisk observation. Inläsning, skriver han, må vara lika gammalt som samhället självt, men det är först i modern tid som det har blivit en bestraffningsmetod

och statens huvudsakliga sätt att hantera kriminella. Dessförinnan var fängelset en tillfällig förvaring i väntan på det egentliga straffet. Men så inträffade något som förändrade fängelset och dess funktion, och åren omkring sekelskiftet 1800 föddes det moderna fängelseväsendet. Även Gresham Sykes använde sig således av figuren ”någonting har hänt”.

Sykes hade mycket väl kunnat göra brottet mellan den äldre och den nya bestraffningsordningen till undersökningens förklaringsobjekt – vilket är just vad Michel Foucault gjorde i sin studie *Övervakning och straff* (Foucault 2017 [1975]). En sådan undersökning hade rört sig i riktning mot att förklara ett enskilt fall och liknat exemplen ovan. Men Sykes är inte intresserad av att förklara den förändring han beskriver. Den figurerar som kontrast. Genom jämförelsen med äldre tiders ordning styrs uppmärksamheten mot det moderna fängelsets särskilda egenskaper. Därefter har den historiska jämförelsen ingen funktion i argumentationen – den är som en startraket som behövs vid uppskjutningen för att sedan falla tillbaka mot jorden.

Till det moderna fängelsets utmärkande drag hör att fångarna delar vardag med varandra och med sina fängvaktare under lång tid. Därigenom utgör det ett eget samhälle, ett fångsamhälle, vars spelregler och funktionssätt man kan utforska på samma sätt som man utforskar Österlen (Hansen 1952), ett juniorbasebollag (Fine 1979) eller pizzabranschen (Hultman 2013). Fängelset framställs som en social värld, sidoordnad med andra sociala världar. Samtidigt är det en social värld med mycket speciella förutsättningar: det moderna fängelset är ett system av total makt, vars själva idé är att straffa fångarna genom att hålla dem avskilda från omvärlden.

Scenen för Gresham Sykes studie är Trenton i New Jersey på den amerikanska östkusten, och undersökningen avser invånarna i ett enda byggnadskomplex, säkerhetsanstalten New Jersey State Maximum Security Prison. Det är ett specifikt, konkret fängelse med individuella särdrag, vars egenskaper Sykes vinnlägger sig om att beskriva. Vi får till exempel veta att fängelset rymmer 1 200 fångar som en normal dag vaktas av ungefär 90 vakter, och att de alla är sammanträngda på knappt 55 000 kvadratmeter. Vi får veta när fängelset är byggt och hur det är uppbyggt, hur fångpopulationen är sammansatt, hur stora cellerna är, hur vakterna är beväpnade.

Sykes beskriver de verksamheter som pågår inom detta begränsade rum, från frisersalong till tvätteri, kontor, verkstad, fängelsekapell, matsalar, kök, avrättningsplats, celler och det "centrum" varifrån verksamheten styrs. Han beskriver hur vardagsrutinerna ser ut och det regelverk som omgärdar dem. Till kontexten hör också det omgivande samhället, dess rädslor och känslor och föreställningar om vad fängelsestraffet ska åstadkomma.

Som vi strax ska se tillmäts sådana lokala egenskaper betydelse när Sykes förklarar den sociala ordningen i det fångsamhälle där han utfört sin studie. Men vad innebär detta för studiens anspråk på generalitet? *The Society of Captives* syftar ju inte bara till att förklara vad som händer på fängelset i just Trenton, utan det konkreta fängelset är ett fall av en allmän klass som Sykes vill säga något om. Ju mer mönstren i det studerade fängelset förklaras med hänvisning till dess specifika konfiguration av egenskaper, desto mer kan man dock betvivla att fallet representerar hela klassen av fängelser. Sociologens dubbla uppgift, att utveckla generaliseringar och att förklara specifika fall, drar henne i så måtto åt motsatta håll. Samtidigt är uppgifterna oupplösligt förbundna med varandra. Hävdar man att en specifik konfiguration av egenskaper ger upphov till ett bestämt resultat i ett specifikt fall, så underförstås att samma konfiguration, allt annat lika, bör ge upphov till samma resultat annorstädes. Det är i sig ett anspråk på generalitet. Och omvänt: för den som intresserar sig för att utveckla generaliseringar eller tillämpa generella teorier återstår det att visa hur just dessa har bäring på specifika situationer och fall. Problematiken är således inte av sådan art att man kan göra sig kvitt den eller lösa den en gång för alla; den hör snarare till det sociologiska tankelivets perenner och måste hanteras på nytt i varje ny forskningsuppgift. I den meningen är teoretiserande verkligen ett hantverk, eller varför inte en konst (Swedberg 2014).

Hur resonerar då Gresham Sykes? För våra syften är det instruktivt att följa en av argumentationslinjerna i boken, den som handlar om "den totala maktens defekter" och avhandlas i bokens tredje kapitel. Vid första påseende tycks ju fängelsebyråkratin ha närmast oinskränkt makt. Fångarna är inlåsta, övervakade dygnet runt av beväpnade vakter, reglementerade i sina rörelser och förehavanden. Ändå fogar sig inte fångarna. Långa listor över överträdelser upp-

rättas varje vecka, och vakternas händelserapporter vittnar om frekventa hot, konfiskerade knivar, överfall och ordervägran. Om man som Max Weber betraktar makt som sannolikheten att få sin vilja fram trots motstånd (Weber 1983 [1922]: 37), så ter sig fångvaktarnas makt högst osäker och ofullständig, alla maktbefogenheter till trots. Sykes skapar sig här en gåta. Mot bakgrund av Webers maktbegrepp, och med tanke på att asymmetrin mellan fångar och fångvaktare knappast kunde vara större, framträder fångarnas ohörsamhet som förklaringskrävande. Den bakomliggande förmodan är att samma maktproblematik vidlåder varje fångsamhälle, och uppgiften består i att förklara denna strukturegenskap. Likväl måste Sykes bygga förklaringen på vad han finner i just detta fall, på en bestämd plats i en bestämd tid.

I Sykes förklaring till den totala maktens ofullständighet handlar det inte om att bestämma nettoeffekten av någon enskild faktor. Snarare pekar han på den samtidiga närvaron av *flera* faktorer, en *konfiguration* av faktorer. Förklaringar av det slaget, som så att säga rör sig på molekylär snarare än på atomär nivå, är vanliga i fallstudier, historiska studier och kvalitativa studier. Sykes diskuterar fyra sådana faktorer (Sykes 1958: 52ff.). De tre första är negativa och handlar om frånvaron av sådant som i andra sociala sammanhang bidrar till att vidmakthålla social ordning: (1) I fängelset kan man inte förlita sig på de intagnas pliktökänsla och deras föreställningar om styrets legitimitet. (2) Fångvaktarnas rena råstyrka och våldskapacitet är en otillräcklig ordningsgarant, och (3) det saknas ett effektivt system av legitima belöningar och bestraffningar.

I fråga om dessa faktorer kan man göra två observationer som berör Sykes arbetssätt. För det första, och med tanke på hans tankemodell, skulle det räcka med att en av faktorerna ändrades för att resultatet skulle bli ett annat – men detta förblir något som förutsätts utan att prövas i studien. För det andra vilar identifieringen av faktorerna på Sykes bruk av samhällsvetenskapernas teori- och begreppsförråd. De båda första punkterna härstammar direkt från Max Webers diskussion om makt (*Macht*) och auktoritet (*Herrschaft*) i *Ekonomi och samhälle* (Weber 1983 [1922]: 37f.), medan den tredje är hämtad från utilitaristisk samhällsteori (jfr Parsons 1937). Sykes analys förutsätter således en etablerad begreppsvärld där enskilda begrepp får tjänstgöra som spårhundsbegrepp, och den

empiriska uppgiften består i att visa varför, i vilka avseenden och på vilka sätt man i det undersökta fängelset saknar möjlighet att styra med belöningar och bestraffningar, få legitimitet för fängelsereglementet eller förlita sig på överlägsen våldskapacitet. Längre fram i denna bok behandlas mer ingående begreppens roll (se kapitlet av Viscovi), deras användning i tematisk empirisk analys (se kapitlet av Hiltunen & Marekovic) och vad som gör ett begrepp vällyckat (se kapitlet av Persson). Här ska vi i stället övergå till att resonera om den fjärde faktor som enligt Sykes bidrar till den totala makstens defekter, nämligen (4) att *vakterna är obenägna att genomdriva fängelsets reglemente*. Den punkten har en annan ställning än de övriga i Sykes argumentation.

Det är inte svårt att föreställa sig att fångar inte låter sig övertygas om att fängelseregimen ska åtlydas för att den är legitim eller att de belöningar och bestraffningar som kan delas ut i ett fängelse endast obetydligt påverkar fångens situation och därför fungerar dåligt som incitament. Det bereder heller inga svårigheter att visa att en ordning som upprätthålls enkom genom hot om våld är instabil, och man kan rent av se det rimliga i instruktionen till fängsvaktarna att de, i händelse av fångupplopp, inte ska använda utan kasta ifrån sig sina batonger och vapen för att inte provocera fångarna att utsätta dem för grovt våld. Men att *fängsvaktarna* skulle vara ovilliga att säkerställa att fängelsets regelverk efterlevs till punkt och pricka framstår som mera kontraintuitivt. Detta är studiens *pièce de résistance* och en punkt där Sykes gör bruk av den empiriska detaljrikedomen från undersökningen av högsäkerhetsfängelset i Trenton. Därigenom illustrerar den också, som vi ska se, den inneboende spänningen i sociologens dubbla uppgift.

Argumentationen som berör fängsvaktarnas förhållningssätt spänner i själva verket över flera av bokens kapitel, som vart och ett karterar fängelsets kontext och fogar element till den *Gestalt* som gör förhållningssättet begripligt. Hit hör, till att börja med, ett resonemang om den straffideologi som beledsagade det moderna fängelsets födelse i Västerlandet. När fängelset övergick från att vara förvaring i väntan på ett straff till att utgöra straffet knöts till fängelsestraffet olikartade föreställningar om vad det skulle åstadkomma. Förutom att det skulle hålla farliga individer åtskilda från den övriga befolkningen har man uppfattat det som samhällets

vedergällning mot förövare, som avskräckning och som ett sätt att återanpassa de dömda till samhället.

Det som gör skildringen av dessa idéer om straffets funktion till något annat än pliktskyldig bakgrund är att de olika föreställningarna omsätts i organisatoriska regler och procedurer. I Trentonfängelsets mycket detaljerade regelsamling finns bestämmelser om så olikartade saker som att fångarna ska ha en god hållning och inte ha händerna i fickorna när de går på led till och från cellerna, att de ska släcka lyset och kontrollera att vattnet är avstängt när de hör matklockan ringa, att allt spel och dobbel är förbjudet, att fångar inte får tala med eller gestikulera mot personer som besöker institutionen, att homosexualitet inte är tillåten, att de får spendera högst tjugofem dollar i månaden på tobak, godis, tvål och annat i fängelsebutiken, att fången bara tillåts ett litet antal besök och brev och så vidare. Många av reglerna motiveras med hänvisning till säkerhet och ordning, men andra är svåra att tolka som något annat än bestraffning. De olika reglerna svarar, menar Sykes, mot olika normativa och ideologiska föreställningar om straffets funktion.

Fängelselivet präglas påtagligt av den stora mängden regler och bestämmelser. Inte minst för det med sig att en rad till synes oskyldiga handlingar blir förbjudna och att fångvakterna är förpliktade att anmäla fångarna närhelst de kommer på dem med att bryta mot någon av reglerna. Men vakterna umgås nära med fångarna under hela arbetsdagen, dag efter dag. De behöver hitta ett sätt att få relationen med dem att fungera, och i en varaktig mellanmänsklig relation är det svårt att undvika anspråk på ömsesidighet.

Mot den bakgrunden kan man förstå vakternas obenägenhet att tillse att regelverket efterlevs. Om vakten gjorde en anmälan varje gång en fånge bröt mot någon av reglerna skulle listorna på överträdelse vara betydligt längre. Men framför allt skulle det generera ständiga konfliktpunkter, i synnerhet om fångarna uppfattade reglerna som orättfärdiga. I en verksamhet där man inte kan förlita sig på vare sig legitimitetsföreställningar eller legitima incitament för att få internerna att lyda är sådana konfliktpunkter kostsamma. Av det skälet är det frestande att underlåta att rapportera regelbrott. Genom att se mellan fingrarna med en förseelse signalerar fångvaktaren att han inte är en omöjlig person, att han har förståelse för eller åtminstone tolererar fångens reaktion på sin

situation. Det kan också uppfattas som en belöning, även om den ligger utanför det legitimas gränser. Myntets baksida är att det nu uppstår förhandlingar mellan den enskilde vakten och hans fångar om vem som ska tillåtas komma undan med vad, och vakten dras in i fångarnas sociala liv och fångsamhällets sociala ordning. I ett högsäkerhetsfängelse ger det upphov inte bara till problem med rättssäkerheten – allas likhet inför lagen – utan också till potentiella säkerhetsproblem. Här kan man se en paradox. Det minutiösa regelverk som bland annat var tänkt att ge ökad säkerhet har alltså, när det kombineras med andra faktorer, som oavsiktligt konsekvens att säkerheten kan urholkas.

Så långt Sykes resultat. Men hur långt sträcker sig deras giltighet? Sykes studie gällde ju det sociala livet i ett konkret, enskilt fängelse. Utan den detaljerade undersökningen av fångsamhället i Trenton hade Sykes inte kunnat notera den totala maktens defekter, som är ett centralt förklaringsobjekt i studien. Förklaringen till att makten är ofullständig måste byggas med samma material, och i den meningen handlar det om att förklara ett enskilt fall. Samtidigt är det uppenbart att det intressanta här inte är fängelset i just Trenton, utan snarare vad studiet av detta fängelse kan säga om en vidare klass av företeelser. I sin hantering av sociologens dubbla uppgift rör sig Sykes därför mot den generaliserande polen och behöver precisera vad det konkreta, enskilda fängelset är ett fall av. Först när vi vet vad fallet är ett fall av kan vi avgöra vilka andra fall som befolkar kategorin och därmed borde fungera på samma sätt som det studerade fallet.

Så vad är fallet ett fall av? Sykes introducerade sitt forskningsproblem genom att kontrastera äldre tiders fängelser med det moderna fängelseväsendet. Med den inramningen skulle fängelset i Trenton kort och gott vara ett fall av livet i (moderna) *fängelser*. Men Sykes resonemang om den sociala ordningen på fängelset i Trenton bygger på en specifik kombination av egenskaper: att fångarna delar vardag under lång tid, att deras vardag reglementeras av detaljerade regler och rutiner, att de rutinerna motiveras av omvärldens föreställningar om fängelsestraffets funktioner, att den stora mängden regler gör det svårt att sanktionera alla överträdelser och så vidare. Inte alla moderna fängelser är av det slaget. En öppen anstalt, befolkad av intagna som avtjänar korta straff för mindre all-

varliga brott, saknar de egenskaper som sammantagna tänks skapa fängsamhällets egenskaper.

Ett alternativt förslag skulle vara att se fallet som ett fall av den sociala ordningen i *högsäkerhetsfängelser*. Det finns formuleringar i boken som pekar på att Sykes tänkte i de banorna, exempelvis när han argumenterar för att det studerade fängelset är representativt för amerikanska högsäkerhetsfängelser, trots att dessa skiljer sig åt sinsemellan med avseende på fångpopulationens sammansättning, antalet fångar, när byggnaderna uppfördes och hur de ser ut, hur regelverket är utformat med mera (Sykes 1958: xviii).

Eftersom Sykes bara har studerat ett fall har han inga empiriska belägg för att de mönster han funnit skulle stämma bättre in på den snävare kategorin högsäkerhetsfängelser än på fängelser i allmänhet. Teorin han formulerar på basis av undersökning ger dock vid handen att den kombination av faktorer som tänks förklara förhållandena vid det undersökta fängelset inte förekommer på samma sätt i alla fängelser. Just därför finns det skäl att göra nya undersökningar också av fängelser som enligt teorin *inte* borde fungera på samma sätt. Skulle det visa sig att samma resultat uppstår även där, trots att de utpekade förutsättningarna inte föreligger, finns det skäl till omprövning och nytt teoretiserande. På motsvarande sätt är det intressant att göra nya empiriska undersökningar av högsäkerhetsfängelser, för om man då inte finner samma mönster som Sykes är också det en impuls till fortsatt teoretiserande. En sådan uppföljningsstudie gjordes faktiskt bara några år efter Sykes egen undersökning, men den gången studerade man i stället ett kvinno-fängelse (Ward & Kassebaum 1965).

Både "fängelser" och "högsäkerhetsfängelser" är administrativa snarare än analytiska kategorier. Man kan emellertid också läsa boken utifrån dess centrala begrepp, och bokens inledning ger stöd även för en sådan läsning. "Är det så", skriver Sykes, "att system av total makt rymmer inneboende patologier i den bemärkelsen att det finns tryck och spänningar i strukturen som ofrånkomligen måste skapa sprickor i den monolitiska maktkoncentrationen?" (Sykes 1958: xv). Från den utgångspunkten blir hans studie ett fall av den totalitära makten och dess gränser, och i den kategorin ingår inte bara fängelser utan även till exempel totalitära stater. Vi får ett universum av sidoordnade fall som inte är identiskt med den

administrativa kategorin högsäkerhetsfängelser. Väljer man att gå den vägen tar teoretiseringen en ny riktning.

Sykes bok illustrerar en aspekt av sociologens dubbla uppgift. Att sociologer är intresserade av att både förklara enskilda fall och utveckla generaliseringar gör att läsarten ofta är underbestämd. En och samma studie kan läsas som ett förslag på hur vi kan förstå och förklara ett bestämt skeende och som ett bidrag till en mer generell teori. Relationen mellan ett fall och vad det är ett fall av blir därtill relativt lös – och just här ligger en ständig impuls till fortsatt teoretiserande.

Litteratur

- Agevall, Ola (2007) "Mobbing, interaktion och meningsproduktion. Lokala kulturer, individuella trakasserier och kategoriell uteslutning", 164–188 i Mikael Carleheden, Rolf Lidskog & Christine Roman (red.), *Social interaktion. Förutsättningar och former*. Malmö: Liber.
- Agevall, Ola (2008) *The Career of Mobbing. Emergence, Transformation, and Utilisation of a New Concept*. Växjö: Växjö universitet.
- Agevall, Ola & Gunnar Olofsson (2019) "Den högre utbildningens professionella fält", 55–146 i Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.), *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Arnold, Matthew (1868) *Schools and Universities on the Continent*. London: Smith, Elder & Co.
- Ben-David, Joseph (1963) "Professions in the Class System of Present Day Societies", *Current Sociology* 12(3): 247–298.
- Bledstein, Joseph (1976) *The Culture of Professionalism. The Middle Class and the Development of Higher Education in America*. New York: Norton.
- Brusatte, Steve (2018) *The Rise and Fall of the Dinosaurs. The Untold Story of a Lost World*. London: Picador.
- Fine, Gary Alan (1979) "Small Groups and Culture Creation. The Idioculture of Little League Baseball Teams", *American Sociological Review* 44(5): 733–745.
- Fine, Gary Alan & Bill Ellis (2010) *The Global Grapevine. Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. New York: Oxford University Press.
- Foucault, Michel (2017 [1975]) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
- Freidson, Eliot (2001) *Professionalism. The Third Logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grimen, Harald (2008) "Profesjon og kunnskap", 71–86 i Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.), *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hansen, Börje (1952) *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm: LT.
- Hockney, David (2006) *Secret Knowledge. Rediscovering the Lost Techniques of the Old Masters*. London: Viking studio.

SOCIOLOGENS DUBBLA UPPGIFT

- Hultman, Henrik (2013) *Liv och arbete i pizzabranschen*. Lund: Arkiv förlag.
- Lippmann, Walter (1997 [1922]) *Public Opinion*. New Brunswick: Transaction.
- Mill, John Stuart (1867) *Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews Feb. 1st 1867*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer.
- Morin, Edgar (1971 [1969]) *Ryktet i Orléans. En sociologisk studie*. Stockholm: PAN/Norstedt.
- Parsons, Talcott (1937) *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill.
- Parsons, Talcott (1964) "Die akademischen Berufe und die Sozialstruktur", i Talcott Parsons, *Beiträge zur soziologischen Theorie*. Neuwied am Rhein: Luchterhand.
- Roth, Günther (1978) "Introduction", i Max Weber, *Economy and Society*, band 1. Berkeley: University of California Press.
- Swedberg, Richard (2014) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Sykes, Gresham (1958) *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Ward, David & Kassebaum, Gene (1965) *Women's Prison. Sex and Social Structure*. Chicago: Transactions.
- Weber, Max (1983 [1922]) *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, band 1. Lund: Argos.

DEL II

FRÅN BEGREPP TILL TEST

Om bokens första del försökte överblicka frågorna om varför samhällsvetenskapen använder teori och öppna diskussionen om till vad och hur teori används, syftar denna andra del till att mer detaljerat kartera teoribruket i det samhällsvetenskapliga arbetets olika moment. Vi kommer här i tur och ordning att se närmare på begreppens betydelse, hur tidigare forskning kan analyseras och teoretiseras, vilka konsekvenser våra teoretiska val har för de frågor vi ställer och de metoder vi använder, hur teoretiska begrepp kan användas och utvecklas i tematisk innehållsanalys samt hur vi kan använda hypotestestning för att pröva våra teoriers förklaringskraft i kvantitativ forskning.

”Allt börjar med begrepp” är titeln på Dino Viscovis kapitel, som inleder bokens andra del. Här fördjupas ett tema som endast berörts översiktligt hittills, nämligen att de vetenskapliga begreppen utgör teorins elementära byggstenar. Med hjälp av lingvistisk teori utvecklar Viscovi den mycket kortfattade kommentaren i bokens inledningskapitel om skillnaden mellan ord, termer och begrepp. En studie av hur VR-glasögon introduceras i särskilda boenden för äldre får illustrera att begreppen är konstituerande för vad vi kan tala precist och vetenskapligt om och rent av avgörande för vad vi kan se och urskilja i empirisk observation.

Allt börjar alltså med begrepp, men som redan nämnts spelar också tidigare forskning en viktig roll i det vetenskapliga arbetet. Hur vi kan förhålla oss till tidigare forskning är den centrala frågan i Henrik Hultmans kapitel ”Att använda och teoretisera tidigare

forskning”. Som framgår av kapitelrubriken framförs här ett synsätt enligt vilket tidigare forskning inte enbart bör sammanfattas och beskrivas studie för studie med avseende på empiriska resultat. Tvärtom efterfrågas att genomgången av tidigare forskning analytiskt tematiseras, också utifrån forskningens teoretiska perspektiv och frågor. Utöver att upptäcka empiriska forskningsluckor kan vi låta oss inspireras av den tidigare forskningen i fråga om hur vi ska ta oss an problemformulering och teorival.

Att våra empiriska studier är beroende på vårt val av teori är en huvudproblematik i Glenn Sjöstrands kapitel ”Att ’se’ samma sak på olika sätt – teoretiska val och metodologiska konsekvenser”. Med utgångspunkt i att vi har vissa teoretiska antaganden när vi samlar in empiriska data, diskuterar Sjöstrand hur de teoretiska perspektiven har avgörande betydelse för vilka vetenskapliga problem som blir synliga och vilka forskningsfrågor vi formulerar. Därigenom har teorivalet också stor betydelse för vilka metoder och empiriska material vi arbetar med för att besvara våra frågor. Denna betydelse av teorival illustreras genom en analys av vad tre olika teoretiska perspektiv kan säga om hur priset på diamanter sätts.

Att begrepp och teorier är användbara inte endast vid formulering av forskningsfrågorna utan i synnerhet vid analys av det empiriska materialet var ett viktigt budskap i bokens första del. I kapitlet ”Teoretisering i tematisk analys” av Linda Hiltunen och Anna-Maria S. Marekovic fördjupas och illustreras detta. Kapitlet fokuserar på teorianvändning och teoriutveckling i genomförandet av tematisk analys av kvalitativa material. Hur teoretiska spårhundsbegrepp används, utvecklas och preciseras exemplifieras med hjälp av två empiriska studier. Den ena studien, om lärare och skolpersonal på språkintruktionsprogrammet, illustrerar ett förhållandevis induktivt och empiridrivet arbetssätt. Den andra studien, som syftade till att förstå alkoholkulturer bland ungdomar i privilegierade områden, illustrerar ett mer deduktivt och teoridrivet förhållningssätt.

Denna den andra delen av boken inleds alltså med en diskussion av begreppens betydelse för forskning, och den avslutas med ett kapitel som handlar om att testa teoretiska hypoteser mot ett empiriskt material i syfte att dra välgrundade slutsatser. I kapitlet ”Teoriprovning och kausal slutledning” diskuterar Giangiacomo

Bravo hur vi prövar våra teorier på ett så rigoröst sätt som möjligt genom att utveckla teoretiskt grundade testbara hypoteser i syfte att dra slutsatser om det kausala förhållandet mellan variabler. Detta illustreras med en analys av ett fiktivt datamaterial i vilket rymdantropologer av olika teoretiska skolor undersöker invånarna på den avlägsna planeten K2-18b.

Allt börjar med begrepp

DINO VISCOVI

I början av våra akademiska studier är det ganska vanligt att vi slås av kurslitteraturens alla nya ord, konstiga och svårbegripliga dessutom. Somliga blir rentav lite skeptiska och undrar om den språkliga svadan kanske mera handlar om ett försök från författarens sida att göra sig märkvärdig än om att rätt upp och ner berätta vad allt handlar om.

Misstänksamheten är bra, dels för att det är början till en sociologisk analys av självframställning och status, dels för att det är rimligt att fråga sig om saker går att uttrycka enklare och mera rättframt. Många gånger gör det ju det. Men utan konstiga ord, eller snarare begrepp, klarar vi oss inte.

Det finns nämligen ingen vetenskap utan teori, och det finns inga teorier utan begrepp. Begreppen är teoriernas byggstenar och minsta beståndsdelar, oundgängliga för forskare inom alla discipliner. Det går faktiskt att hävda att sociologin blir till när vår värld underkastas analys med begrepp som *mobilitet*, *karriär*, *rationalisering*, *anomi*, *profession*, *norm*, *stratifiering*, *struktur*, *institution*, *dekvälficering* eller *intersektionalitet*. För sociologen är begrepp av det slaget lika avgörande som *grundämne*, *atom*, *molekyl* och *reaktion* för kemisten. De är inte endast fackspråkliga uttryck utan analytiska redskap som är konstituerande för vetenskaperna – men mer om denna viktiga sak längre fram.

Allmänspråkets ord: form och innehåll

Begreppen är ord, men en särskild sorts ord. Låt oss därför inledningsvis ägna oss åt några egenskaper hos orden i allmänspråket för att därefter ta oss an de teoretiska begreppen.

Alla världens språk, från arabiska till frisiska, från finska till swahili, är konstruerade på samma sätt. Detta kunde Ferdinand de Saussure visa i sitt epokgörande arbete *Kurs i allmän lingvistik* (Saussure 2015 [1916]). Alla språk består nämligen av ord, som i sin tur är uppbyggda av ett eller flera fonem, alltså ljud som vi uttrycker med talorganen, som gör att vi på svenska kan bilda ord som *träd*, *troll*, *hoppa*, *ö*, *gul*, *magisk* och många, många fler – i all oändlighet. Orden är inte avbildande som fotografier eller teckningar. Det finns inga egenskaper hos företeelserna de hänvisar till som gör att vi måste benämna dem på ett visst sätt, något vi snabbt kan förvisa oss om genom att med hjälp av ordböckerna konstatera att träd heter *albero* på italienska, *drzewo* på polska och *træ* på danska. Vi har helt enkelt fått lära oss av människor i vår närhet att träd heter träd på svenska och tar sedan detta sedan för givet. Men ordet kunde lika gärna ha fått en annan form: ”drät” eller ”spunk” hade också fungerat – bara språksamfundet varit överens om saken.¹

Ordens form, hur de uttalas eller stavas, och deras innehåll, vad de åsyftar eller refererar till, vilar på konventioner, brukar det heta. För i grund och botten är orden sociala överenskommelser som blivit så självklara att vi sällan funderar på dem.

Så här långt tror jag att de flesta instämmer i resonemanget och rentav finner det trivialt. Men det finns mer att säga i saken, i synnerhet om ordens innehållssida, om deras mening eller betydelse.

Danskan liknar svenskan, språken är ju nära släkt, men lägg märke till att danskans *træ* inte har något d i slutet. Ordet *træ* på danska kan både betyda träd – som gran, ek och bok – och materialet trä. Och nu är vi framme vid något viktigt: inte bara ordens

1. Ordet *spunk* är Astrid Lindgrens påhitt och förekommer i *Pippi Långstrump i Söderhavet* (1948). Själva poängen med ordet är att det saknar innehåll, att ingen vet vad det åsyftar eller hänvisar till. I slutet av berättelsen bestämmer sig Pippi för att *spunk* är ordet för skalbagge. Och precis så fungerar språk: någon låter en fonemkombination beteckna något – och om form och innehåll möter brett bifall hos tillräckligt många har ett nytt ord etablerats.

form, alltså uttalet och stavningen, vilar enligt Saussure på konventioner, sociala överenskommelser, utan *också innehållet, betydelsen – det som orden hänvisar till*. Orden är alltså inga enkla avspeglingar av en yttre verklighet.

Förhållandet blir särskilt tydligt när vi jämför olika språk till exempel genom att begrunda ord för färger. Både antropologer och lingvister har visat att det finns språk som bara har några få ord för färg, medan de flesta i likhet med svenskan har fler, och språkbrukarna överlag använder åtminstone *rött, orange, gult, grönt, blått* och *lila*² – som de mera sakkunniga delar in i *indigo* och *violett*.

Det finns alltså ett mått av konventionalitet i färgbegreppen och ingen naturlig eller självklar koppling mellan orden och den materiella verklighet de hänvisar till och klassificerar. Därför har några språk få färgbegrepp, medan andra har fler. Och personer som yrkesmässigt arbetar med kulörer, som konstnärer och grafiker, tenderar att ha fler ord för dem än människor i allmänhet. Uppenbarligen går det alltså att språkligt kategorisera och tillskriva världen mening på olika sätt i olika sammanhang och för olika behov.

Enligt Saussure skapas betydelse som en inomspråklig relation. Mor ska förstås i förhållande till far och båda måste förstås i relation till barn, som i sin tur får sin mening i motsats till vuxen och så vidare. Betydelse skapas, menar Saussure, genom att distinktioner, skillnader, upprättas. Orange är något annat än rött och gult, mor något annat än far.

Saussures arbete är självfallet inte uttömmande och har inte löst språkets gåta en gång för alla.³ Men det gör oss uppmärksamma på att både ordens form och deras innehåll vilar på konventionalitet, sociala överenskommelser, och att de i så måtto är relativa.

Saussures tankar om konventionalitet har fått stort inflytande långt utanför språkvetenskaperna. Många använder dem för att slå fast att det vi uppfattar som en naturlig och förgivettagen verklighet, som i exemplet med färgerna, i själva verket är socialt konstruerat.

2. John Gage visar i *Colour and Culture* (1993) hur mänsklighetens färguppfattning har förändrats genom historien. De färger som vi tenderar att ta för givna i dag är i hög grad präglade av upptäckter inom optiken och uppdelningen av solljuset genom prisma.

3. I *Language and Symbolic Power* (1991) visar Pierre Bourdieu att det finns mängder av aspekter för sociologer att komplettera Saussures arbete med.

Och detta håller nog många med om. *Hur* relativ denna verklighet är råder det emellertid olika uppfattningar om. Men den diskussionen får föras på andra platser än här.

Vetenskapens termer och begrepp

Nu till det huvudsakliga ärendet: de teoretiska begreppen. Även i det här sammanhanget brukar man skilja sätt mellan form och innehåll, men i stället talar man om termer och begrepp. Termen är formen, själva uttrycket, säg *anomi*, och begreppet är den betydelse som termen hänvisar till. Enligt *Sociologiskt lexikon* ska *anomi* förstås som ett "samhälleligt tillstånd där sammanhållning och invand ordning försvagats, speciellt med avseende på normer och värden" (Brante m.fl. 1998: 15f.).

Ingen vet vem som först kallade granar, ekar och björkar för träd. De teoretiska begreppen däremot har upphovspersoner. De har en gång namngetts och introducerats av någon tänkare som har definierat de och fastställt innehållet, och argumenterat för deras relevans och därefter påvisat den analytiska användbarheten – något som Émile Durkheim gjorde i fråga om just *anomi* (se t.ex. Durkheim 1983 [1897]).

I så måtto är de teoretiska termerna och begreppen konstgjorda. De har inte kommit till spontant utan blivit medvetet skapade och introducerade i forskarsamhället för att de har antagits kunna bidra till att bringa klarhet i olika fenomen eller tillstånd och vara analytiskt användbara. Begreppen är med andra ord inte i första hand till för att göra språket högräddande och författaren märkvärdig, utan för att skapa begriplighet och hjälpa oss att bli medvetna om något som vi tidigare varit omedvetna om eller haft luddiga föreställningar om. Eller annorlunda uttryckt: de bidrar till att organisera våra erfarenheter på ett mera ordnat sätt, gör det möjligt för oss att undersöka och analysera den värld vi lever i och därefter förmedla våra nyvunna kunskaper så att också andra kan tillägna sig dem.

Observera att många av samhällsvetenskapernas termer också förekommer i allmänspråket. Vi kan till exempel prata om att vi har olika *roller* på en arbetsplats, att den årliga trädgårdsfesten blivit en *institution* eller att fotbollslagets försvarsspel behöver en bättre *struktur*. Men roll, institution och struktur har inom sociologi

också begreppslig status. Till synes samma ord har vissa betydelser och funktioner i allmänspråket, men andra och mera noggrant definierade när de används i en sociologiska analys.

Som nya som studenter har vi inte sällan vaga föreställningar om vad teori är för något. Men med lite eftertanke brukar det stå klart att vi nog har en del begrepp med oss i bagaget från grund- och gymnasieskolan. Vi har bara inte tänkt på dem som *teoretiska*. Ordklasserna som vi en gång kämpade med att lära oss – som substantiv, verb och adjektiv – är ju inget annat än begrepp som skapats för att sortera och bringa reda i ordförrådet, för att visa på likheter och skillnader mellan olika sorters ord och därigenom ge insikter i språkets uppbyggnad.

Alla ord vi använder är ju inte likadana utan har olika egenskaper och funktioner. Verb är enligt *Nationalencyklopedin* en "ordklass som omfattar beteckningar för handlingar (måla), händelser (tappa), processer (växa), tillstånd (veta)" (NE 2025c). Verben skiljer sig från substantiven, som enligt samma källa "omfattar benämningar på konkreta referenter som varelser (räv), föremål (penna), platser (torg) och material (plast) men också på abstrakta referenter som tider (vecka), händelser (förlust), tillstånd (sorg), egenskaper (trötthet) och relationer (likhet)" (NE 2025b).

Verben kan vidare ha olika tempus – springa, sprang, sprungit; tänka, tänkte, tänkt – till skillnad från substantiven, som å andra sidan har numerus: bok, böcker, tanke, tankar.

När vi som skolelever möter grammatiken inser vi inte att ordklasserna och ord som tempus och numerus är begreppsliga konstruktioner och exempel på *ett* av många olika sätt att sortera och beskriva det ordförråd vi dagligen utnyttjar. Vi tror att vi lär oss om substantiv för att det objektivt finns något som är substantiv, "att det bara är så", som den äldre generationens svensklärare kunde ha sagt. Men den uppfattningen går att nyansera.⁴

4. Somliga uppfattar dessutom grammatik som en regelbok för korrekt språkbruk, vilket inte är så förvånande med tanke på hur man traditionellt undervisat i främmande språk där vi bland annat lär oss att det heter "you *are*" men "he or she *is*" på engelska. Men i grund och botten är grammatiken inte en samling regler utan uttryck för viljan att begreppsliggöra och teoretisera språkens funktionssätt och beståndsdelar. Språk som ännu inte fått någon grammatisk beskrivning är för övrigt lika regelstyrda som svenskan, spanskan och japanskan.

Långt fram i tiden ingick egennamnen i ordklassen substantiv. Rune, Älmhult, Svea och Pe-Ge Minibuss var alla substantiv när författaren till den här texten gick i skolan. Numera bildar ord av det slaget en egen ordklass, egennamn kallas den, och tillhör alltså inte längre klassen substantiv, bland annat därför att de inte kan böjas i plural (se numerus ovan).

På samma sätt är det med participformerna, som exempelvis begagnad eller arbetande, vilka har det gemensamt att de emanerar ur verb – i det här fallet begagna och arbeta – men fungerar som adjektiv. ”Styrelsen är kompetent (adjektiv) och arbetande (particip).” ”Bilen är bra (adjektiv) och begagnad (particip).” Particip är inte längre en verbform utan har liksom egennamnen fått bilda en separat ordklass.

Men varför ändrar sig språkforskarna? Varför kommer de med nya ordklasser, trots att språket i dessa avseenden inte förändrats nämnvärt under de senaste hundra åren? Det beror helt enkelt på att man ansett att förändring behövs för att göra befintliga ordklasser mera entydiga och klargörande. De nio ordklasser som en gång lärdes ut i skolorna har i dag utökats med ytterligare fyra då språkforskarna funnit att klassindelningen nu på ett mera precist och rättvisande sätt fångar det svenska språkets olika egenskaper.

Att begreppsfloran utökas eller att nya begrepp ersätter gamla är inte på något sätt unikt, utan snarare vetenskaplig normalitet. Under antiken och medeltiden talade naturfilosoferna om de fyra elementen: jord, vatten, luft och eld. Detta ansågs vara ett konstruktivt och förnuftigt sätt att klassificera och därigenom också förstå naturens beskaffenhet. Redan för oss med begränsad naturvetenskaplig skolning som växt upp i ett vetenskapligt tidevarv förefaller klassifikationssystemet lite besynnerligt. Vatten är ju en kemisk förening, luft en gasblandning och eld snarast en kemisk process. Men långt fram i tiden ansåg olika tänkare att de fyra elementen var användbara begrepp som bidrog till kunskapsutvecklingen.

Dmitrij Mendelejev är tämligen okänd för den bredare allmänheten, trots att det var han som 1871 introducerade det periodiska systemet i uppsatsen ”Die periodische Gesetzmässigkeit der chemischen Elemente”. Redan långt innan dess hade de fyra elementen avskrivits som vetenskapliga relevanta. Men genom Mendelejevs nya sätt att ordna saker och ting tog kemin ytterligare steg framåt

eftersom det periodiska systemet, återigen enligt *Nationalencyklopedin*, ”ordnar på ett systematiskt sätt in grundämnena så att man snabbt kan få en överblick över antalet protoner, elektroner, atommassa och kemiska egenskaper. Under årens lopp har man kompletterat periodiska systemet med nya upptäckter och idag är 118 grundämnen kända” (NE 2025a).

Det korta citatet från encyklopedin pekar ut några saker som motiverar begreppsbildning och teori. Systemet är praktiskt för att det skapar ordning och därtill på ett effektivt sätt åskådliggör likheter och skillnader mellan grundämnena. Det har dessutom bidragit till att nya upptäckter av nya grundämnena kunnat göras.

Med detta sagt inser vi att inte alla klassificeringar och begrepp är lika bra. I stället för ordklasser kunde vi dela in svenskan i ord som börjar på a, a-ord, ord som börjar på b, b-ord, och så vidare. Detta hade förmodligen gjort det mycket lättare för eleverna. Men en sådan indelning hade knappast frambringat ökade insikter i språket och i ordens olika egenskaper och funktioner.

Så här långt har vi kunnat konstatera att de teoretiska begreppen är besläktade med orden i vardagsspråket. Begreppen kan på samma sätt delas upp i form och innehåll, eller mera specifikt i term och begrepp, och de är i likhet med orden inga enkla avspieglingar av verkligheten eller de fenomen de hänvisar till utan skapade med tanke på forskarnas kunskapsbehov. Ordklasserna är ett exempel på detta: de är till för att fördjupa insikterna i språkets uppbyggnad. När nio ordklasser inte ansågs vara en praktisk sortering av ordförrådets olika egenskaper utökade man med nya.

Till detta kan läggas att det finns alternativa grammatiska teorier som använder alternativa begrepp för att beskriva och analysera människans språk. Noam Chomsky introducerade på 1950-talet en transformationsgrammatik som synliggjorde ditills obeaktade aspekter av språkens uppbyggnad (Chomsky 1957). Trettio år senare lade M.A.K. Halliday fram sin funktionella grammatik, en teori som föreslog ytterligare sätt att förstå och analysera språk (Halliday 1985).

Vi har sannolikt inte sett slutet på teoriutvecklingen, varken inom språkvetenskapen eller inom andra områden. Detta är forskningens natur: den sätter aldrig punkt!

Begrepp som hänger samman = teori

Många av de fenomen som sociologin studerar finns mitt ibland oss, och inte sällan är vi själva en del av dem eller har åtminstone erfarenheter av dem. Någon vill undersöka varför tjejer i genomsnitt presterar bättre i skolan än killar. En annan vill ta reda på hur boendes uppfattning av trygghet varierar mellan olika stadsdelar och vad eventuella variationer kan bero på. Ytterligare en annan är nyfiken på EPA-traktorkulturen och framför allt vilken roll tonårstjejer kan spela i den.

Den omedelbara tanken är kanske att det här väl inte är så svårt. Alla har ju gått i skolan, någonstans bor vi – och EPA-traktorer finns lite varstans. Den här sortens saker kan väl vem som helst skaffa kunskap om utan att behärska sociologiska begrepp? Och det stämmer att många har den förmågan. Vi kan mycket väl tänka oss att några reportrar på en nyhetsredaktion bestämmer sig för att göra reportage med liknande utgångspunkter. De kan börja läsa in sig på Skolverkets statistik om skolprestationer eller ta del av de trygghetsundersökningar som kommuner regelbundet gör för att sedan intervjua lärare, elever och föräldrar eller boende i olika områden. Eller så åker de bara ut till en parkeringsplats där EPA-ungdomar brukar samlas för att filma och ställa frågor om hur det är att vara tjej och vad killarna har att säga om tjejerna. Det kan och brukar bli både viktiga och intressanta reportage.

Journalistik är inte enkelt. En genomsnittlig sociolog kan troligen inte göra ett publiceringsbart reportage. Men omvänt kan en genomsnittlig journalist inte göra en sociologisk undersökning. Utan teoretiska begrepp blir det nämligen ingen sociologi.

Låt oss ta ett konkret exempel på hur teori kan ge nya perspektiv och vad som menas med att teorin är konstituerande. Det är först när vi låter begrepp vägleda våra observationer och reflektioner som det kan bli sociologi.

Vid ett tillfälle fick jag i uppdrag att hjälpa en kommun att utvärdera en satsning på VR-glasögon som köpts in till så kallade särskilda boenden med anpassat stöd för äldre individer, många av dem med demenssjukdomar. Tanken var att glasögonen skulle bli en ny förströelseaktivitet och ett medel för att öka livskvaliteten. I bästa fall skulle insatsen också frigöra lite tid för personalen när de boende fick en ny sysselsättning.

VR-glasögonen testades av tre olika särskilda boenden. Efter intervjuer med personal och en enkel enkät om användningens omfattning kunde jag ganska snabbt konstatera att förhoppningarna långt ifrån hade infriats. Efter några veckors försök blev VR-glasögonen liggande i princip oanvända på samtliga ställen.

Utvärderingar av det här slaget är av mycket ringa för att inte säga obefintligt värde för vetenskapen, men i det här fallet gav de åtminstone kommunen några nya insikter inför framtida inköp av digital teknik.

I efterhand väcks ändå tanken att teknikinitiativet trots allt skulle kunna vara vetenskapligt intressant. Men om ambitionen är att delta i en sociologisk diskussion måste datainsamlingen i högre grad styras av vetenskapliga begrepp och närmare bestämt sociologisk teori.

Då anmäler sig nästa fråga: vilken sociologisk teori? Valet är sällan självklart, det finns alltid alternativ att överväga. Vi ska därför välja teori med omsorg – en teori vi på goda grunder antar kan berika forskningen – och inte bara ta en som vi råkar känna till eller som vi hittar vid en snabb litteratursökning.

Många forskare har utifrån varierande teoretiska utgångspunkter intresserat sig för hur människor samspelar med och tillägnar sig teknik. Den så kallade teknikacceptansmodellen, förkortad TAM, är ett alternativ som skulle kunna användas i det här sammanhanget (Wanka & Gallisti 2018). I korta drag belyser TAM sambandet mellan insatta resurser och nytta: ju längre tid det tar att lära sig en teknisk lösning och få den i bruk, och ju mindre användbar den ter sig, desto lägre är sannolikheten för att den kommer att användas. Utifrån den utgångspunkten skulle vi kunna säga att VR-glasögonen inte var värda besväret: de krävde en del arbete av personalen, som ansåg att behållningen för de boende var begränsad, samtidigt som glasögonen inte heller frigjorde arbetstid för andra sysslor. Satsningen kom alltså av sig som den krävde en del merarbete men hade tämligen små förtjänster.

Men låt oss prova möjligheterna med en annan teori. Roger Silverstones domesticeringsteori har skapats specifikt i syfte att beskriva och analysera samspelet mellan människor och kommunikationsteknik i vardagliga miljöer, företrädesvis hushåll (Silverstone 1994; Haddon 2007). Med begreppet *domesticering* gör Silverstone

en analogi med tämjandet av djur. Höns, hästar och nötkreatur brukar kallas domesticerade, då de en gång varit vilda men anpassats till människors miljöer och behov – och numera värper ägg, accepterar ryttare och producerar mjölk för människans räkning. Med sin analogi vill Silverstone betona att det äger rum en växelverkan även mellan människa och teknik när den senare kommer in i våra hem. För att precisera domesticeringen har han skapat en teori om hur teknik förs in i och får sin plats i sociala sammanhang.

Notera att en teori består inte enbart består av en samling begrepp; en teori klargör också relationerna mellan begreppen – hur olika aspekter av ett fenomen hänger samman.

Domesticeringen beskriver Silverstone som en sekvens eller en process i fyra faser: *kommodifiering*, *objektiviering*, *inkorporering* och *omvandling*.⁵ Låt oss se närmare på detta för att dels förstå begreppen var för sig, dels hur de hänger samman.

Med *kommodifiering* syftar Silverstone på att tekniken antar formen av en artefakt, en produkt, som utbjuds på en varumarknad. Före 2010, det år då Apple introducerade sin Ipad, visste få vad en surfplatta var för något – de flesta visste inte vad det var för artefakt och än mindre vad det var för produkt. Numera är detta inget mysterium. Vi ser dem runt omkring oss, i reklamen, i hemmen, i skolorna, på bussen, och vi vet att de kan köpas och i allmänhet också var någonstans de kan köpas.

För att konkretisera detta kan vi tänka oss en person, Birgitta, 71 år. Hon har blivit nyfiken på surfplattor, bland annat genom biblioteket där de haft en workshop, och skaffar sig efter lite eftertanke en som komplement till smarttelefonen som blivit allt svårare att hantera efterhand som synen försämrats och fingrarna blivit stelare.

I nästa fas sker en *objekivering*. Birgitta kommer hem med surfplattan. Hennes son hjälper henne att installera en router i hallen. Han har dessutom skaffat ett stöd till plattan så att hon kan ställa upp den på soffbordet och titta på strömmande innehåll utan att

5. Översättningarna från engelska till svenska är mina. Roger Silverstone förändrade under sin forskargärning begreppsapparaten, bland annat kallas kommodifiering senare för appropriering. Viktigast i det här sammanhanget är emellertid inte att redogöra för Silverstones teoriutveckling, utan endast att visa hur begrepp, i det här fallet fyra, kan användas i en konkret analys.

behöva hålla i den. Birgitta är ordningsam av sig. Hon tycker att soffbordet och nattduksbordet är två bra platser för surfplattan. Då vet hon alltid var de ligger och hon har dessutom tillgång till laddare där. Med dessa beslut har surfplattan *objektivierats*; den har fått konkreta fysiska platser, möblerats in i det hushåll där den ska användas. Plattan har placerats i centralt i Birgittas vardag, dels där hon vaknar och somnar, dels där hon tar igen sig och tillbringar mycket tid, på soffbordet framför teven.

Detta leder omedelbart över till nästa del av domesticeringen, nämligen *inkorporeringen*, som handlar om hur tekniken fogas in i och blir en del av vardagens rutiner. Birgitta har surfplattan som sin väckarklocka. När hon vaknar använder hon den också som radio och för att läsa tidningen. Under dagen kollar hon vad som kan vara värt att se på tv och bokar tvättiden med hjälp av en app. Birgitta är litteraturintresserad och lyssnar med hjälp av surfplattan flitigt på ljudböcker, särskilt när hon ska somna in på kvällen.

Vi behöver inte nämna allt Birgitta har surfplattan till. Det viktiga är att vi kan se hur den har blivit en del av hennes vardagsliv. Å ena sidan har plattan anpassats till hennes livsmönster, å andra sidan har den förändrat dem en smula: numera lyssnar hon betydligt mer på ljudböcker än tidigare.

Omvandling slutligen har med symboliska aspekter att göra. Självframställning kunde vi säga med ett annat begrepp. Birgittas barn och barnbarn, vänner som kommer på besök, kan numera se att Birgitta är uppkopplad på ett annat sätt än tidigare. Hon känner sig ganska stolt över att kunna visa upp att hon har och kan använda en surfplatta. Det ger en känsla av att hänga med i samtiden: att hon inte passar in i åldersstereotyper av pensionärer som är främmande för det nya och inte håller jämna steg med utvecklingen (jfr Rosales m.fl. 2023).

Så här långt har de centrala begreppen definierats och exemplifierats. Kan de också analytiskt operera i andra sammanhang, utanför ett tänkt hushåll, och på en annan teoretisk nivå, på det som brukar kallas för mezzonivå? Detta är åtminstone min idé med VR-glasögonen. För även organisationer domesticerar teknik, i det här fallet en politiskt styrd organisation, en kommun. (Observera att organisation inte bara förekommer i allmänspråket utan också är ett teoretiskt begrepp (se Abrahamsson & Andersen 1998). En

kommun är alltså inte bara en kommun: den kan i likhet med föreningar och företag ses som en organisation, om än med specifika egenskaper.)

Det första jag frågar mig är hur kommodifieringen har gått till. Hur har organisationen fått upp ögonen för artefakten, varan, VR-glasögonen, och sett den som något som kan användas på särskilda boenden? VR-glasögon är ju ofta något som förekommer i helt andra sammanhang. Vid närmare undersökning visar det sig att kommunen på politisk nivå fattat ett principbeslut om att man ”ska ligga i framkant” och, som det heter, ”ta vara på digitaliseringens möjligheter”. Detta har bland annat lett till att man inrättat en ny tjänst och tillsatt en digitaliseringssamordnare.

Personen som tillträdde tjänsten blev omgående uppvaktad av aktörer på marknaden: det kom inbjudningar till seminarier och mässor, det skickades produktreklam och så vidare. Samordnaren blev påtagligt medveten om att det finns massor av produkter att köpa och fastnade för VR-glasögonen – som ju inte är särskilt dyra och därtill jämförelsevis enkla att använda.

Därefter gick budet till kommunens olika äldreboenden. Tre av dem var nyfikna, anmälde sig och fick testa. Glasögonen sattes inte direkt i användarnas händer utan i personalens. Märk skillnaden här mot Birgitta som, förvisso med lite hjälp av sonen, själv hanterade och hade makt över domesticeringsprocessen. I kommunen hade redan kommodifieringen skett i flera steg och på olika organisatoriska nivåer. Först fattades ett politiskt beslut, därefter gjordes ett inköp av en tjänsteperson i förvaltningen, digitaliseringssamordnaren, och sedan fick omsorgspersonal ute i verksamheten fatta beslut om medverkan.

Först därefter kunde objektiveringen äga rum. VR-glasögonen skickades ut till enheterna och placerades sedan i rum som bara personalen hade tillgång till. Objektiveringen i sig gjorde alltså att de boende inte spontant kunde använda glasögonen (här fanns naturligtvis också medicinska begränsningar i form av demenssjukdomar och liknande att ta hänsyn till). Under alla förhållanden hindrade den fysiska placeringen i sig att boende på egen hand kunde ta initiativ till användning – märk återigen den stora skillnaden mot Birgitta.

De boende visste inte heller inte vad det var för slags produkt som anlänt. VR-glasögon var ett främmande ting utan mening och funktion. Personalen fick introducera och demonstrera dem. Inkorporeringen i de äldres vardag behövde aktivt understöd. Några boende visade sig vara helt främmande för att testa, medan andra var en smula nyfikna och provade, av vilka en del ville göra det upprepade gånger. Med tiden blev emellertid användningstillfällena färre. Även de mer hängivna uppvisade ett avtagande intresse, och personalen fann efter några veckor till en månad att allt var ganska tidskrävande och måttligt stimulerande för användarna. Intresset för VR-glasögonen upphörde till sist helt.

Glasögonen kunde med andra ord inte inkorporeras i verksamheten. I boendenas rutinstyrda vardag, som domineras av uppstigning, tvättning, påklädning, måltider, medicinering och så vidare, fanns inte riktigt utrymme för VR-glasögonen, och de hade inte heller något större värde för slutanvändarna, de boende.

Omvandlingen slutligen, den symboliska dimensionen, var inte oväsentlig i sammanhanget. Kommunen hade som vi sett på politisk nivå uttryckt en vilja att hänga med i utvecklingen och satsa på välfärdsteknik. Det hade man visat på olika vis, bland annat genom att inrätta tjänsten som digitaliseringssamordnare. Man kan också säga att idéerna ingick i en övergripande pr-strategi där kommunen ville skapa sig en image som en kommun i framkant av utvecklingen. Ett av boendena delade den teknikoptimistiska synen och tackade snabbt ja till att prova VR-glasögon med motiveringen ”vi är med på allt nytt”.

Som utvärderare blev jag efter rapportens färdigställande kontaktad av kommunens kommunikationsavdelning, som gärna ville göra ett reportage för den officiella hemsidan. Men när kommunikatörerna blev medvetna om att VR-glasögonen inte kom till användning svalnade intresset – resultatet överensstämde inte med pr-strategin och hur kommunen ville presentera sig gentemot invånarna. Därför blev det ingen publicering.

Teori är konstituerande

Domesticeringsteorin erbjuder ett specifikt betraktelsesätt av försöket med VR-glasögonen. Om jag i stället hade valt TAM, teknik-acceptansmodellen, hade andra aspekter beaktats. Så är det alltid med teorier: de lyfter fram och får oss att uppmärksamma vissa egenskaper på bekostnad av andra. Därför kan vi säga att de är konstituerande och vägledande för en vetenskaplig undersökningsanalys och resultat.

Konstituera kommer av latinets *constituere* som betyder fastställa. Den insikten kan vi ta som utgångspunkt för vår teoriuppfattning: Om något är konstituerande kan det sägas vara fastställande eller bestämmande. Möjligen skulle fixerande kunna vara ett kompletterande uttryckssätt. Teorin och dess begrepp pekar ut de fenomen eller företeelser vi ska beskriva och analysera.

Ytterligare ett exempel kan förtydliga. Vi kan alla redogöra för hur det går till att brygga kaffe. Varmt vatten silas genom malda och rostade kaffebönor vilket ger en till färgen svart aromatisk dryck. Men mycket till kemisk analys blir det inte om vi inte använder en kemisk begreppsapparat. Först med en sådan blir de centrala aspekterna av kaffebryggningen synliga, och analysen kan av sakkunniga kemister erkännas som kemisk.

På samma sätt kan vi berätta om hur Birgitta har skaffat en surfplatta med allmänspråkets ord eller på konventionell utredningsprosa göra en utvärdering av VR-glasögon i en svensk kommun. Jag försökte visa att domesticeringsteori kan ge oss ytterligare insikter i vad som sker när teknik införskaffas och placeras in i nya sammanhang.

Teorin bidrar dessutom till med att peka ut vilka material som kan bli relevanta. Är vi intresserade av domesticering i enskilda hushåll kan det fungera bra med att göra intervjuer i hemmiljö. Begreppen generar frågor. Kommodifiering: "Hur kom du på att du behövde en surfplatta? Övervägde du olika alternativ?" Inkorporering: "Kan du berätta om hur en vanlig dag ser ut här hemma? När använder du surfplattan? Till vad då? Brukar du se på teve med den?" Är det dessutom möjligt att vistas i och dokumentera i hemmiljön får vi ett ännu bättre material för att analysera objektifiering. Och så vidare.

Flyttar vi intresset från ett hushåll till en organisation som en kommun leder teorin till andra typer av material. Det kan vara relevant att ta fram protokoll från fullmäktige och nämnder för att få kunskap om kommodifieringen, exempelvis bakgrunden till att kommunen tillsatte en digitaliseringssamordnare. Kommunens hemsida kan bli relevant när vi ska undersöka omvandlingen. Likaså kan den teoretiska utgångspunkten aktualisera intervjuer med olika personer i den kommunala organisationen: digitaliseringssamordnaren, personalen på boendena och allra helst slutanvändarna. Optimalt vore naturligtvis att vara med när VR-glasögonen testades, att dokumentera detta för att direkt kunna observera och analysera objektifiering och inkorporering.

Jag inledde kapitlet med att uppmärksamma hur vardagsspråket fungerar och hur betydelse skapas. Om vi ska undersöka färger snarare än former behöver vi särskilda ord för detta. Det teoretiska språket fungerar på ett likartat sätt. Vill vi undersöka sociala praktiker som domesticering eller språklig variation fordras för ändamålet lämpliga begrepp och teorier.

Vilka begrepp och teorier som är mest adekvata är inte något på förhand självklart. Samhällsvetenskaperna, sociologin inte undantagen, vimlar av teorier och teoretiska begrepp. Som forskare tvingas vi helt enkelt att välja, och lämpligen väljer vi begrepp och teorier som vi låter oss övertygas av därför att de verkar lovande i sökandet efter kunskap.

I så måtto är samhällsvetenskaperna subjektiva. Teori är konstituerande, den ger sig inte av verkligheten själv, men styr vårt kunskapssökande. Empiri och resultat är i hög grad styrda av teorival. Därmed inte sagt att allt är subjektivt. För det går alltid att diskutera och ifrågasätta teoriernas lämplighet, rimlighet och relevans – och dessutom hur väl de används i den konkreta undersökningen. Men det är en annan diskussion, som dessbättre berörs i många av bokens övriga kapitel.

Litteratur

- Abrahamsson, Bengt & Jon Aarum Andersen (1998) *Organisation. Att beskriva och förstå organisationer*. Malmö: Liber Ekonomi.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brante, Thomas, Heine Andersen & Olav Korsnes (1998) *Sociologiskt lexikon*. Stockholm: Universitetsforlaget.
- Chomsky, Noam (1957) *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Durkheim, Émile (1983 [1897]) *Självmordet*. Lund: Argos.
- Gage, John (1993) *Colour and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. London: Thames and Hudson.
- Haddon, Leslie (2007) "Roger Silverstone's Legacies: Domestication", *New Media & Society* 9(1): 25–32.
- Halliday, M.A.K. (1985) *Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Lindgren, Astrid (1948) *Pippi Långstrump i Söderhavet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Mendelejev, Dmitrij (1871) "Die periodische Gesetzmässigkeit der chemischen Elemente", *Justus Liebigs Annalen der Chemie und Pharmacie*, Supplementband 8(2): 133–229.
- NE (2025a) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord "periodiska systemet".
- NE (2025b) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord "substantiv".
- NE (2025c) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord "verb".
- Rosales, Andrea, Mireia Fernández-Ardèvol & Jakob Svensson (2023) *Digital Ageism. How It Operates and Approaches to Tackling It*. Milton: Taylor & Francis Group.
- Saussure, Ferdinand de (2015 [1916]) *Kurs i allmän lingvistik*. Lund: Arkiv förlag.
- Silverstone, Roger (1994) *Television and Everyday Life*. London: Routledge.
- Wanka, Anna & Vera Gallisti (2018) "Doing age in a digitized world. A Material Praxeology of Aging with Technology", *Frontiers in Sociology* 3(6): 1–16.

Att använda och teoretisera tidigare forskning

HENRIK HULTMAN

Att göra en litteraturgenomgång och att relatera den till den egna studien är en återkommande uppgift för både studenter och forskare. Men exakt hur vi tar oss an den uppgiften, och hur vi hanterar de svårigheter och möjligheter den innebär, är inte givet. I textens första del diskuteras exempel på utmaningar och överväganden vi ställs inför i arbetet med litteraturgenomgången, men också förslag på förhållningssätt eller principer som kan vägleda oss i det arbetet. I textens andra del utkristalliseras förhållningssätten till tre strategier för att hantera och använda tidigare forskning på ett konstruktivt sätt i förhållande till den egna studien, oavsett om vi skriver en kandidatuppsats, en artikel eller en doktorsavhandling. Dessa strategier handlar om att göra litteraturgenomgången till en del av den kreativa forskningsprocessen och betrakta den tidigare forskningen som ett studieobjekt, som något att analysera, men också som något att hämta idéer och inspiration ifrån.

Tidigare forskning – svårigheter, överväganden, principer

Resonemanget i den här första delen tar sin utgångspunkt i mina erfarenheter som handledare och examinator på vår kandidatkurs i sociologi vid Linnéuniversitetet. Jag lyfter fram några återkommande svårigheter som studenterna ställs inför då de försöker förankra sina uppsatsprojekt i tidigare forskning. Även om jag i mina exempel och resonemang utgår från kandidatstudentens perspektiv

har flera av dem, vill jag påstå, mer allmängiltig relevans och tillämplighet. De berör överväganden som vi oavsett akademisk nivå behöver hantera då vi tar oss an uppgiften att göra en litteraturgenomgång. Att förväntningarna och kraven på *hur* vi löser den uppgiften ser olika ut, och att vissa aspekter av den kan framstå som svårare eller mer självskrivna än andra beroende på om vi är studenter, doktorander eller forskare, är en annan sak (som jag återkommer till i slutet av texten).

Att kombinera närhet och distans till tidigare forskning

Alla vetenskapliga studier måste förhålla sig till tidigare forskning inom området. Detta är en grundläggande akademisk princip och bygger på idén om vetenskap som ett kollektivt och kumulativt projekt (Swedberg 2022). Vi talar alltså här talar om den typ av litteraturgenomgång som görs inom ramen för – och vanligen som en introduktion och upptakt till – en egen empirisk undersökning, av vissa benämnt ”narrativ litteraturöversikt” (Bryman 2018; Andreasson & Johansson 2024).

Ibland framförs idén att vi behöver hålla viss distans till den tidigare forskningen, då den riskerar att hämma vår analytiska kreativitet (Swedberg 2014). Argumentet är att vi kan bli alltför påverkade av litteraturen och därmed osjälvständiga och icke-kreativa både i förhållande till den och i analysen av vårt eget empiriska material. Rennstam och Wästerfors (2015) diskuterar i ett annat men besläktat sammanhang detta som ”auktoritetsproblemet”. Det problemet handlar om att vi genom vår inläsning kan bli osäkra på om vi har något intressant att bidra med genom våra egna empiriska studier och att vi riskerar att fastna i ett slags underdånigt förhållningssätt till litteraturen.

Samtidigt är vi beroende av den tidigare forskningen. Den spelar på flera sätt en viktig roll för vår egen studie och våra analytiska förutsättningar (Swedberg 2022). Och vi förväntas *hur* som helst vara förtrogna med litteraturen och kunna motivera vår egen studie i relation till den. Swedberg ger oss mot den här bakgrunden det lite motsägelsefulla rådet att ”*både ha tillgång och distans*” till den tidigare forskningen (Swedberg 2014: 50). Hur detta ska gå till i praktiken är emellertid inte givet, och Swedberg ger oss inte så mycket vägledning just här.

Vi får däremot, som jag ser det, indirekt vägledning genom uppmaningen att teoretisera, att ägna oss åt ”teori som aktivitet” (Swedberg 2012, 2014, 2022) och rikta den aktiviteten mot litteraturen. Det innebär att vi närmar oss den tidigare forskningen som ett *studieobjekt i sig*, som något att analysera och utveckla idéer om. Litteraturgenomgången blir då inte bara en del av den kreativa forskningsprocessen, utan också föremål för den. Ett sådant perspektiv och tillvägagångssätt har, menar jag, potential att ge samtidigt tillgång och distans till tidigare forskning.

För vid eller för snäv utgångspunkt

En annan svårighet i arbetet med att göra en litteraturgenomgång är att det kan vara svårt att hitta eller avgöra vad som är relevant tidigare forskning. Det kan vara svårt att veta var man ska leta, eller också har man letat utan att tycka sig hitta något relevant. Delvis kan sådana problem hänga samman med att man har fel sök teknik, att man använder fel söktermer eller att man inte söker i rätt databaser och tidskrifter. Men delvis – och det är det jag fokuserar på här – kan de också hänga samman med att ämnet och det sätt på vilket forskningsfrågan är formulerad gör det svårt eller omöjligt att hitta tidigare forskning som är användbar i sammanhanget.

Det är inte ovanligt att vi har antingen en alldeles för vid eller en alltför snäv utgångspunkt då vi söker efter tidigare forskning (Andreasson & Johansson 2024). Risken med en mycket vid utgångspunkt är att träffytan blir alldeles för stor. Om vi till exempel ställer en allmän fråga om ”konsumtion”, ”ojämlikhet” eller ”segregation” blir mängden relevant tidigare forskning oöverskådlig. Risken med en mycket snäv utgångspunkt är att träffytan tvärtom blir mycket liten. En snävare utgångspunkt eller frågeställning är ofta bra på så vis att den ger en riktning för den empiriska studien, men det är inte säkert att den ger särskilt bra vägledning till relevant tidigare forskning. Det finns till exempel inget avgränsat forskningsfält om pizzabranschen, om gode män eller om nyblivna skogsägare i södra Sverige. Det kan finnas enstaka studier, ja, men knappast sammanhängande forskningsfält som går att sortera under de här specifika rubrikerna (jag återkommer längre fram till hur man relativt snabbt kan få en bild av hur ett visst forskningsfält ser ut). Det är alltså inte så att forskningsfältet alltid är givet och att vi enkelt kan peka ut

det på basis av ämnet och den preliminära forskningsfrågan. Men genom att vara kreativa med både forskningsfrågan och vårt sätt att rama in den kan vi få en mer strategisk och adekvat träffyta som hjälper oss att hitta fram till relevant och användbar litteratur.

*Svårigheter med att systematisera
och anknyta till tidigare forskning*

I uppsatser ser vi ibland att avsnittet om tidigare forskning skrivs fram som en uppräkningslista av en handfull studier enligt dispositionsprincipen ”en studie i taget”. Studierna kan framstå som relevanta, ytligt sett åtminstone, då det ofta finns en empirisk tematik som verkar ha med den aktuella studien att göra, men ofta saknas direkta resonemang om hur den egna studien anknyter till eller avser att bidra till den tidigare forskningen. De här båda sakerna – alltså frånvaron av en mer systematiserad genomgång eller analys av den tidigare forskningen och en utvecklad om inte obefintlig anknytningspunkt visavi den egna studien – brister ibland i kandidatuppsatserna.

Flera uppsatshandböcker framhåller behovet av att kunna bidra till litteraturen och lyfter fram den systematiska analysen av den samma som ett viktigt led i denna strävan (se t.ex. Creswell 2014). Mitt intryck är att många studenter har begripit den här principen och bygger in den som en retorisk figur i sina uppsatser. Man försäkrar läsaren att studien lämnar ett viktigt bidrag på det ena eller andra sättet, men då den systematiska analysen av tidigare forskning ofta saknas låter man sig som läsare inte alltid övertygas om bidragets värde.

”En studie i taget”-modellen avslöjar att skribenten inte har grepp om den tidigare forskningen *som fält*; inte känner till de *återkommande* frågor, empiriska teman, debatter, teorier och metoder som präglar det. Som jag återkommer till i slutet av texten är det olika hur bred och djuplodande den här förståelsen förväntas vara (och i vilken mån man förväntas lämna ett relevant bidrag till litteraturen) beroende på vilken typ av vetenskapligt arbete det handlar om. Kraven för en masteruppsats eller doktorsavhandling är betydligt högre ställda än för en kandidatuppsats. Men ett visst mått av systematisk analys av litteraturen behövs trots allt även i en kandidatuppsats, och en sådan behöver inte drivas särskilt långt eller vara

särskilt resurskrävande för att vara produktiv och användbar. Mer om det strax.

Referat- och resultatorienteringen

Det finns en tendens i kandidatuppsatserna att den tidigare forskningen a) refereras snarare än diskuteras eller problematiseras och att b) referaten fokuserar på de empiriska resultaten och forskningsens slutsatser. Det beskrivs vad de olika studierna kommit fram till, vilka empiriska mönster och variationer som uppmärksammas i litteraturen. Det är, vill jag påstå, mer sällsynt att andra delar av studierna berörs, till exempel forskningsfrågorna, teorierna, forskningsdesignen, metoderna för urval, datainsamlingen och analysen. Att lyfta fram empiriska rön och slutsatser är givetvis viktigt, men vi kan lära oss mycket och få inspiration till vår egen studie genom att samtidigt vara uppmärksamma på dessa andra delar. Och genom att inta ett mer aktivt och analyserande förhållningssätt, snarare än ett passivt och refererande dito, förbättrar vi också möjligheterna att föra en god argumentation kring hur den egna studien kan bygga vidare på den tidigare forskningen.

I kapitlet så här långt har jag tagit upp några av de utmaningar vi ställs inför i arbetet med litteraturgenomgången. Men jag har också antytt principiella lösningar och förhållningssätt varigenom de kan hanteras. I det följande utvecklar jag dessa till mer handgripliga strategier för hur vi kan närma oss och hantera den tidigare forskningen på ett konstruktivt sätt.

Strategier för att använda och teoretisera tidigare forskning

Strategierna skiljer sig åt men är också besläktade i sina utgångspunkter och utesluter inte på något sätt varandra. De är formulerade utifrån utgångspunkten att litteraturgenomgången bör skapa så gynnsamma förutsättningar som möjligt för forskningsprocessen och det övergripande målet med den egna studien. En annan gemensam utgångspunkt är att de bygger på ett liknande analytiskt perspektiv som gör litteraturen till ett studieobjekt. Ambitionen är att vi ska *göra något* med den tidigare forskningen, säga något *om* den, *använda* den till något och helst också *bidra till* den

(jfr Creswell 2014; Rienecker & Jørgensen 2008; Bryman 2018). Jag skiljer mellan tre strategier: 1) att tematisera tidigare forskning, 2) att låta sig inspireras av tidigare forskning (också från ”andra håll”) och 3) att problematisera och förklara tidigare forskning.

1. Att tematisera tidigare forskning

John W. Creswells (2014) kanske viktigaste synpunkt på det här området är att en bra forskningsöversikt inte bara refererar utan också systematiserar eller analyserar litteraturen. Ett av hans tips i det sammanhanget är att man kan rita en så kallad litteraturkarta. En sådan gör det enklare att anknyta den egna studien till den tidigare forskningen, det vill säga precisera hur studien förhåller sig till och utvecklar forskningen på området.

Litteraturkartan enligt Creswells förslag är helt enkelt en grafisk visualisering av hur olika studier både liknar varandra och skiljer sig åt inom ett visst område. I princip kan man, menar jag, se detta som en *tematisk analys* av litteraturen. Vi närmar oss litteraturen på ungefär samma sätt som då vi identifierar bärande teman i till exempel ett kvalitativt intervjumaterial (se Hiltunen & Marekovics kapitel i denna bok). Vilka mönster och variationer kännetecknar litteraturen? Hur kan den sorteras i olika teman? Tematiseringen handlar om att identifiera litteraturens centrala mönster och variationer och lägga en grund för hur vi anknyter vår egen studie till litteraturen (jfr Andreasson & Johansson 2024). Detta är ett sätt att undvika den ”en studie i taget”-modell som jag diskuterade ovan.

Creswell ger oss inte så mycket vägledning i hur vi mer konkret kan rita en litteraturkarta, utan nöjer sig med att säga att vi bör gå igenom litteraturen och söka efter olika huvudteman och underteman i forskningen. Vi behöver inte rita en karta enligt hans modell, men vi måste göra något slags tematisk analys av litteraturen. Det kan vi göra genom att ställa ett antal frågor, till exempel: Vilka är de återkommande frågor som ställs inom litteraturen? Hur ser en typisk studie ut och vilka resultat brukar lyftas fram? Går det att identifiera några läger eller återkommande debatter inom litteraturen? Genom att ställa och söka svar på den typen av frågor analyserar vi litteraturen, söker efter mönster i den.

Den här principiella modellen följde jag och Kajsa Johansson när vi skrev en översikt på temat skogsägarforskning (Hultman &

Johansson 2021). Vi ritade ingen karta rent grafiskt, men vi sökte efter mönster i litteraturen och benämnde dem. När vi fick uppdraget var vi nykomlingar på fältet, vi hade i princip ingen kännedom alls om den tidigare forskningen på området. Vi var faktiskt osäkra på om det fanns tidigare forskning om skogsägare som kunde identifieras som ett sammanhängande fält.

Vi lade upp arbetet i tre delvis överlappande steg. Det första handlade om att utröna om det fanns någon forskning om skogsägare över huvud taget. Vi gjorde en första bred sökning i universitetsbibliotekets gemensamma söktjänst, Onesearch. Där söker man samtidigt i de flesta av de databaser, inklusive alla tryckta källor, som finns tillgängliga genom biblioteket. Vi använde sökord som *forest owner*, *family forestry* och *small scale forestry*. Vi upptäckte att forskningen var förhållandevis omfattande och inledde med att snabbläsa titlar och abstracts i ett hundratal publikationer för att sedan sälla ut ett trettiotal av dessa för närmare läsning. Den läsningen gav oss nya sökord, till exempel den ofta förekommande akronymen NIPF (som står för *Non-Industrial Private Forest-Owners*, ”enskilda skogsägare”), men också uppslag till intressanta referenser att spåra upp och tidskrifter att söka vidare i. En bra strategi var att ögna igenom litteraturlistor och hitta nya studier genom de artiklar och böcker vi kom över. Det andra steget gick ut på att följa de här spåren, att söka vidare i specifika tidskrifter och leta upp referenser vi hittat i vårt första urval. Sökarbetets tredje steg inföll längre fram i läsningen och systematiseringen av litteraturen. Då vi börjat få en bild av litteraturens mönster och konturer blev det viktigt att följa upp återkommande författarnamn och tongivande arbeten inom fältet. Vi började också mer aktivt söka efter tidigare gjorda genomgångar som ett sätt att jämföra och utveckla vår tematiska analys av litteraturen.

I vår läsning av litteraturen, och vårt sätt att tematisera den, fokuserade vi inte bara på resultaten eller de empiriska mönster och analyser som lyftes fram inom forskningen. Vi intresserade oss också för forskningens utgångspunkter, frågor och metoder. Utifrån vilka frågor och perspektiv studerades skogsägarna? I vilka dimensioner eller aspekter undersöktes de? Vi identifierade ett grundmönster och skilde mellan tre vanligt förekommande teman inom litteraturen. Det dominerande temat var skogsägares *värderingar, attityder och*

mål med sina skogar. Ett annat, mindre vanligt tema var skogsägares *beslut och handlingar*. Ett tredje handlade om skogsägargruppens *strukturella egenskaper och förändring över tid*.

Att identifiera sådana här mönster är inte bara en materialdriven eller induktiv process; som sociolog har man så klart stor nytta av sin allmänteoretiska verktygslåda som både direkt och indirekt kan underlätta analysen. I vårt fall, där vi närmade oss forskningen utifrån ett antal breda och explorativt ställda frågor, fungerade verktygslådan mer indirekt, i princip i linje med det som Karen O'Reilly (2012) benämner "s sofistikerad induktivism". Vi lät materialet "tala", men drog också nytta av våra allmänteoretiska kunskaper som vägledde oss då vi sökte svar på frågor om vilka aspekter av gruppen som hade undersökts inom forskningen (se även här Hiltunen & Marekovics kapitel).

Huvudpoängen här handlar dock om något enklare: i vår forskningsöversikt lät vi den tredelade tematiken strukturera vår beskrivning av litteraturen och lät den tjäna som en slags tematisk karta. De enskilda studierna diskuterades inte var för sig, utan som illustrativa exempel på temat i fråga.

Detta med tidigare gjorda forskningsöversikter är värt att stanna upp vid. Creswell (2014: 35) ger rådet att *börja* med att leta efter tidigare forskningsöversikter, särskilt om man är obekant med området. Detta är ett bra råd om vi har begränsat med tid och saknar kännedom om den tidigare forskningen. Översikter kan man söka efter i generella tidskrifter och avgränsa efter temat man är intresserad av i kombination med sökord som *research overview* eller liknande. Man hittar dem också i tidskrifter som är inriktade på just översikter (t.ex. *Annual Review of Sociology* 1975–) eller som större samlingsverk i "handboksformat" (t.ex. Vittuari m.fl. 2020). Doktorsavhandlingar och antologier inom det aktuella området brukar också vara bra källor, där man ofta finner hela kapitel som sammanfattar och diskuterar den tidigare forskningen.

Längre fram ska jag lyfta fram ett råd som strider mot Creswells: vi bör *inte* läsa tidigare forskningsöversikter, eller åtminstone inte använda dem på ett oreflekterat sätt, då detta kan leda till att vi reproducerar godtyckliga eller konventionella indelningsgrunder och försvåra en kreativ anknytning till och användning av tidigare forskning.

2. Att låta sig inspireras av tidigare forskning (också från "andra håll")

Creswell lägger stor vikt vid hur själva litteraturgenomgången motiverar den egna studien. Hela resonemanget inleds med en diskussion om att vi behöver hitta ett ämne och gärna också formulera detta ämne som en forskningsfråga *innan* vi börjar fundera över vilken litteratur vi ska ge oss i kast med. När vi väl landat i ett ämne som vi kan formulera en frågeställning kring bör vi, menar Creswell, fundera på inte bara om studien är praktiskt genomförbar, utan också hur den ska motiveras. En studie kan motiveras på olika sätt, men det viktigaste är hur den "bidrar till det gemensamma förrådet av vetenskaplig kunskap inom området" (Creswell 2014: 27).

Även om detta i princip är ett bra råd, finns det två problem. För det första är det svårt att på ett tidigt stadium av forskningsprocessen avgöra eller formulera idéer om hur den egna studien kan vara relevant eller lämna ett bidrag inom området. Givetvis är det bra, och i ansökningssammanhang ofta nödvändigt, att ha något slags idé om detta, men egentligen är det ju inte förrän vi närmar oss slutet av forskningsprocessen som vi kan formulera vad bidraget består i.

För det andra, och detta är viktigast för det jag vill säga här, riskerar det föreslagna arbetssättet att leda till en ganska tråkig och instrumentell läsning av den tidigare forskningen. Om det huvudsakliga syftet med vår inläsning är att "hitta en lucka", riskerar vi att underutnyttja litteraturen. När vi är nykomlingar på ett forskningsfält är det mer givande, intressant och lärorikt att ställa oss frågan vad vi kan *lära* oss av litteraturen, och vilken "draghjälp" den kan ge oss i vårt eget projekt, i stället för att fråga oss vad vi kan tillföra den.

Rienecker och Jørgensen (2008: 214) ger ett råd i linje med detta då de diskuterar problemformulering. Inledningsvis har vi kanske inte någon problemformulering, snarare ett ämne som intresserar oss, och då kan vi använda litteraturen för att få inspiration till hur problemet kan formuleras och närmare bestämt vad det kan formuleras om. Rienecker och Jørgensen (2008: 126) visar att ett "äkta problem" kan ringas in eller definieras på flera olika sätt, och i de flesta fall spelar vår inläsning en viktig roll. Ett äkta problem kan

definieras som en ”kunskapslucka”, men det kan också vara ”något som fältet inte är eller borde vara helt klart med”, ”något som ännu inte har analyserats med just denna detaljeringsgrad, utifrån just detta perspektiv” eller ”motsättningar som fortfarande kan diskuteras”. Problemformuleringar av det slaget bygger på god kunskap om den tidigare forskningen: om vilka debatter som har förts, vad man är överens om och vad det råder oenighet om, vilka slagsidor och betoningar som har funnits i teoretiskt och/eller metodologiskt hänseende och så vidare.

Självklart kan vi hämta inspiration även från andra delar av den tidigare forskningen. Som jag påpekat ovan är det vanligt och förstås viktigt att fokusera på den tidigare forskningens empiriska beskrivningar och analyser av fenomenet vi intresserar oss för. På så sätt lär vi oss mer om det som vår preliminära forskningsfråga handlar om. Vi får den kanske delvis besvarad, vi inser kanske att det finns sidor av fenomenet som är mer intressanta än vad vi först trott och så vidare. Men min poäng är att vi inte behöver nöja oss med detta, utan också kan hämta inspiration från problemformulering, teorianvändning och forskningsdesign. Detta är särskilt praktiskt om vi är nybörjare eller nykomlingar inom ett visst forskningsfält och själva planerar att genomföra en studie på området. Vi vänder oss till det vetenskapliga kunskapsfältet för att få något att utgå ifrån, för att få hjälp med att tänka, hjälp med att hitta frågor och begrepp, hjälp med argumenteringen för dem, inspiration till och stöd för ett visst tillvägagångssätt och så vidare (jfr Swedberg 2014, 2022). Jag menar inte att vi som nybörjare eller nykomlingar ska vara inriktade på att kopiera tidigare studier. Vi ska hämta inspiration, stöd och idéer från dem, men också sträva efter att utveckla dem.

Ett annat sätt att hämta inspiration från den tidigare forskningen är att vidga eller problematisera vad som egentligen är relevant tidigare forskning. Genom att kombinera olika forskningsfält eller hämta inspiration från andra slags studier än de som typiskt förekommer inom det vi identifierat som vårt huvudsakliga forskningsfält kan vi både använda tidigare forskning och utveckla den på ett kreativt sätt (jfr Abbott 2004; Alvesson & Sandberg 2020).

Min avhandling om pizzabranschen kan räknas till forskningen om utrikes föddas företagande (Hultman 2013). I det internatio-

nella sammanhanget går forskningsfältet under benämningar som *immigrant entrepreneurship*, *immigrant small business research* eller *ethnic business* (hädanefters ISBR-litteraturen). Det är ett väletablerat forskningsfält som går tillbaka till början av 1970-talet. Idén om att studera pizzabranschen, och studiens hela grunduppläggning, fick jag emellertid från ett helt annat håll, och den utvecklades innan jag läst in mig på ISBR-litteraturen. Inspirationen kom från den franske sociologen Daniel Bertaux och hans studier av den småskaliga bageribranschen i Frankrike (Bertaux & Bertaux-Wiame 1981a). Den nyssnämnda studien kom att tjäna som inspiration och ett slags mönster för min egen. Både forskningsfrågorna och det metodologiska angreppssättet i avhandlingen är starkt influerade av bagarstudien och livsberättelsen som metod (Bertaux & Bertaux-Wiame 1981b; Bertaux & Kohli 1984; Bertaux 1981, 1991, 1997).

Det finns många skillnader mellan den franska bageribranschen och pizzabranschen i Sverige, men det finns också vissa uppenbara paralleller. En sådan är att branscherna består av mycket små och oberoende företag. De representerar en företagstyp och ett produktionsätt som ur ett historiskt utvecklingsperspektiv är otidsenliga och udda. Bertaux studie, liksom min egen, kan räknas till den forskning som ser den fortsatta förekomsten av detta produktionsätt som ett förklaringskrävande fenomen (jfr Bechhofer & Elliot 1981; Arum & Müller 2004).

Då jag hämtade inspiration från ett närliggande men annorlunda litteratursammanhang formades min studie av perspektiv som skilde sig från ISBR-litteraturen. Bertaux studie tjänade framför allt som inspirationskälla och var inget jag vidareutvecklade eller problematiserade i någon större utsträckning. Jag lånade i stället friskt några centrala begrepp (social värld, livsbana) liksom en stomme för metoden, men även mina forskningsfrågor var djupt präglade av Bertaux sociologi. Varken de analytiska begreppen eller undersökningens uppläggning är typiska eller återkommande inom ISBR-litteraturen. Här brukar i stället anläggas ett komparativt perspektiv där företagandet bland olika minoritetsgrupper och/eller grupper på olika platser jämförs (Hultman 2013; Kloosterman & Rath 2003).

En av huvudpoängerna hos Alvesson och Sandberg (2020) är att vi inte bör ta gränserna för ett forskningsfält för givna. De menar att

många översiktsartiklar ändå gör det och att detta är problematiskt. De etiketter som används för att markera ett "givet" forskningsfält undanskymmer att fältet är mer komplext och tvetydigt än översikterna ger intryck av. Vid närmare granskning finns det ofta påfallande likheter mellan forskningsfält (och behandlade fenomen) som beskrivs som olika. De pekar också på att gränserna kring ett visst forskningsfält, det vill säga vilka studier som anses höra till fältet och vilka som faller utanför, styrs mycket av det "akademiska modets växlingar och publiceringsmöjligheter" (Alvesson & Sandberg 2020: 1292). Det är alltså stor risk för att studier som *skulle kunna* vara relevanta inte tas med, samtidigt som de studier som anses höra till fältet *inte nödvändigtvis* är de enda eller de bästa exponenterna för detsamma. Alvesson och Sandberg ger därför rådet att läsa bredare och söka efter litteratur som indirekt berör eller tangerar det givna forskningsfältet och det fenomen vi intresserar oss för. Detta kan verka strida mot Creswells (2014) råd att läsa andra översiktsarbeten. Genom att ta del av dem, och låta dem prägla vår uppfattning om vad som är "relevant forskning", riskerar vi att låsa in oss till en tidigare forskning som inte alltid är den enda eller den bästa, åtminstone inte sett till våra syften och intressen.

Ibland blir vi tvungna att läsa bredare för att över huvud taget hitta ett forskningsfält. Den situationen kan vi befinna oss i om vi formulerat en forskningsfråga som är knuten till en avgränsad empirisk kontext, där varken frågan eller den empiriska kontexten utan vidare kan länkas till en viss litteratur. Detta är också ett sätt för oss att göra vår fråga till ett *fall* av något (Ragin 1992), eller att kategorisera den empiriska kontext vi intresserar oss för på ett mer generellt och teoretiskt relevant sätt. Det fanns inget forskningsfält om pizzabranschen. Det fanns enstaka matvetnologiska och historiska studier, men inget sammanhängande fält. Det mest närliggande var just ISBR-litteraturen. Det vill säga: jag kunde se min empiriska kontext som ett fall av invandrades företagande och skikttningsprocesser i småföretagssektorn.

Ett annat exempel är en av mina studenter, som i sitt uppsatsprojekt undersökte relationen mellan gode män och deras klienter (Suncevska 2018). Studenten var frustrerad över svårigheten att hitta tidigare forskning om just denna relation och dess regelverk. En mer avgränsad och ihärdig sökning hade kanske gett andra

resultat, men det visade sig enklare och mer teoretiskt givande att undersöka liknande roller och relationer. Studenten upptäckte att rollen som god man liknar socialsekreterarens, för vilken det var betydligt lättare att hitta tidigare forskning. Detta gav inte bara en förankring i tidigare forskning, utan hjälpte också studenten att göra en intressant analys av sitt studerade fall.

3. Att problematisera och förklara tidigare forskning

Vi kan driva analysen av den tidigare forskningen olika långt. Vi kan stanna vid en tematisk analys där vi nöjer oss med att identifiera några av litteraturens övergripande mönster. Ofta är detta fullt tillräckligt, särskilt i en kandidatuppsats, men vi kan också driva analysen vidare och försöka *förklara* de mönster som präglar litteraturen. Detta kan ge oss fler möjligheter att säga något intressant om den tidigare forskningen, men det kan också göra det lättare för oss att lämna ett relevant bidrag till den. Vidare kan en sådan analys – och *distansen* den ger oss – hjälpa oss med argumentationen för vårt eget studieobjekt och vårt sätt att analytiskt närma oss den, särskilt om den tidigare forskningen på området svårligen låter sig användas på det sättet.

Det är nämligen inte alls säkert att vi får ”draghjälp” av litteraturen. Det kan till och med vara tvärtom, det vill säga att den gör det svårare för oss att motivera och utveckla vår studie (jfr Alvesson & Sandberg 2020). I ett sådant läge behöver vi distansera eller frigöra oss från litteraturen, och här menar jag att analysen av den samma spelar en viktig roll. För att kunna distansera oss från litteraturen behöver vi förstå och förklara den. Viktigt att påpeka är att ”frigörelsen” inte innebär att vi lämnar litteraturen därhän, att vi låter bli att anknyta till den i vår egen studie och text. Vi måste anknyta till den om vi vill att vår egen studie ska räknas som en del av forskningsfältet, och vi behöver då argument för att vi *inte* använder eller låter oss inspireras av fältets gängse perspektiv och metoder. Vår analys av litteraturen hjälper oss med dessa argument. Låt mig ge ett exempel.

I början av mitt avhandlingsprojekt (Hultman 2013) sökte jag efter relevant litteratur, och i linje med resonemanget ovan (strategi 2) vände jag mig till den tidigare forskningen för att hitta stöd och inspiration, något att utgå från för att motivera och underbygga

min studie om pizzabranschen. Men det var svårt att hitta sådant stöd, åtminstone i den svenska forskningen på området. Tvärtom använde litteraturen uppmärksamheten från vad jag såg som en av de sociologiskt intressanta aspekterna av invandrades företagande, nämligen koncentrationen eller överrepresentationen i branscher som restaurang, taxi och hårvård (Klinthäll & Urban 2010). Inledningsvis förväntade jag mig finna forskning om "typiska" invandrarbranscher, som till exempel pizzabranschen. Det stod emellertid snart klart att hänvisningar till sådana exempel var ganska sällsynta, så även empiriska studier av dem. Initialt var detta något som förbryllade mig. Varför var det svårt att hitta monografier, artiklar eller andra publikationer som fokuserade på taxibranschen, invandrare som drev gatukök, var frisörer eller drev små närbutiker? Och varför hade inte pizzarestauratören, som inte minst i Sverige utgör själva sinnebilderna för invandrarföretagaren, uppmärksamats i några vetenskapliga studier?

Jag formulerar alltså en forskningsfråga om själva litteraturen, jag pekar ut något förklaringskrävande i den. På det sättet gör jag litteraturen till ett studieobjekt i sig; jag fokuserar på de bakomliggande utgångspunkter och intressen som vägleder forskningen. Med inspiration från Burawoy (2007) ställer jag två analytiska frågor angående litteraturen. Den första handlar om *vilka* kunskapen riktar sig till. Vilken är publiken eller vilka är avnämarna? Rör det sig om kunskap som efterfrågas, initieras och används inom vetenskapligt eller rör det sig om kunskap som efterfrågas, initieras och används av myndigheter, företag och andra organisationer i den "praktiska världen"? Den andra frågan handlar om *vad* kunskapen används till och vilken karaktär den har med tanke på det syftet. Är den "instrumentell" i den meningen att den utgår ifrån och underordnar sig etablerade politiska eller vetenskapliga perspektiv och tankesystem? Eller är den i stället "reflexiv" på det sättet att den tvärtom sätter i fråga dessa perspektiv och gör dem till föremål för kritik?

Mycket av den svenska litteraturen på området var, åtminstone då, mycket tydligt policyorienterad och utgick på det ena eller andra sättet från de politiska förhoppningar som under 1990-talet knöts till entreprenörskap som lösning på politiska och sociala problem såsom arbetslöshet, segregation och låg tillväxt (Armstrong 2005).

Här ligger en viktig förklaring till vilka exempel på invandrades företagande som blir intressanta och vilka som inte blir det. Utifrån de politiska förhoppningarna blir det intressant med ”goda exempel” på att policyn fungerar eller kunskap om hur man kan få den att fungera bättre. Exempelen bör visa att företagandet tjänar som lösning på arbetslöshet, utanförskap, segregation och så vidare. Därmed blir det rationellt att lyfta fram branschvariationen snarare än branschkoncentrationen och exempel på framgångsrika tillväxtföretag snarare än små levebrödsföretag. Koncentrationen av invandrarers företagande i vissa lågtröskelbranscher, där företagandet präglas av hård konkurrens och dålig lönsamhet, illustrerar de politiska *farhågorna* snarare än de politiska förhoppningarna.

I den policyorienterade litteraturen – som jag menar har två sidor: en *policykritisk* och en *policyunderstödjande* – fungerar dylika branscher snarast som ”dåliga exempel”. Som sådana brukar de antingen undvikas (inom den policyunderstödjande forskningen) eller tjäna som varnande exempel på att policyn är missriktad (inom den policykritiska forskningen).¹

Stora delar av den svenska litteraturen gav mig alltså ingen draghjälp; det var svårt att utifrån den motivera och designa en sociologisk studie av pizzabranschen. De motiv och perspektiv som låg närmast till hands fanns inom den policykritiska forskningen, där den här typen av branscher ändå på något sätt uppmärksammades. Men de perspektiven byggde på att jag närmade mig branschen som ”dåligt exempel” eller ”eländesbransch”, och de utgångspunkterna kändes vetenskapligt tvivelaktiga och ointressanta. Vissa andra studier inom internationell ISBR-forskning, men också mina teoretiska nyckelbegrepp (som jag alltså hämtade från helt andra håll), var mer intressanta och användbara i dessa avseenden.

Alvesson och Sandberg (2020: 1293) menar att vi inte bör närma oss den tidigare forskningen med ambitionen att identifiera vilka ”pusselbitar” som saknas; vi bör i stället närma oss den på ett problematiserande eller analytiskt sätt. De är kritiska till pusselmetaforen och det kumulativa perspektiv på vetenskap som ofta tas för givet i översiktsarbeten och vid gruppering av olika forskningsfält.

1. För en mer utförlig redogörelse av den här analysen av ISBR-litteraturen, se Hultman (2013).

De menar att många studier är så pass bundna vid sina respektive paradigm och utgångspunkter att de inte går att jämföra, vilket försvårar eller omöjliggör tanken om ackumulation. Oavsett hur vi ställer oss i den större frågan, ser jag deras förslag om en mer problematiserande läsning och analys av den tidigare forskningen som fruktbart. I stället för en övergripande läsning av ett stort antal texter – vilket brukar ses som idealet för konventionella översikter – argumenterar de för en mer problematiserande eller analyserande läsning av ett mindre antal texter. Fokus för denna läsning bör bland annat vara ”den etablerade litteraturens bakomliggande antaganden och förgivettagna idéer” (Alvesson & Sandberg 2020: 1299). Forskning vägleds av utgångspunkter och antaganden som sällan uttalas vare sig i de enskilda studierna eller i översiktsarbetena. Att så är fallet hänger bland annat ihop med att utgångspunkterna är svåra att frilägga och att ”författarna till översiktsarbetena vanligtvis delar världsåskådning med den litteratur de skriver om” (Alvesson & Sandberg 2020: 1299). Enligt författarna ska vi därför inte okritiskt anamma beskrivningarna och indelningsgrunderna i tidigare gjorda litteraturöversikter, utan tvärtom ställa frågor om dem.

Som jag visat ovan kan det finnas behov av att identifiera och förklara de implicita utgångspunkter som strukturerar litteraturen. Med en sådan förklaring blir det lättare för oss att få *distans* till litteraturen, så att vi kan närma oss vårt studieobjekt på ett öppnare och analytiskt mer flexibelt sätt. Vi blir friare att utforma våra egna frågor, utgångspunkter och perspektiv, oberoende av den gängse litteraturen, med tanke på vad *vi* ser som intressant med fenomenet eller det aktuella ämnet. En del av detta är att vi då också lättare kan utgå från och hitta kreativa anknytningspunkter till *andra* forskningsfält och teorier, som vid första anblicken inte verkar ha med vårt ämne att göra, men som vid närmare betraktande kan visa sig mer fruktbara och intressanta.

Tidigare forskning i olika akademiska sammanhang

I inledningen påpekade jag att förväntningarna på hur vi ska ta oss an uppgiften med litteraturgenomgången ser olika ut beroende på var i det akademiska systemet vi befinner oss. Även om det finns principiella likheter i fråga om både utmaningarna med en översikt och funktionerna hos den, är det skillnad mellan att göra en översikt i en kandidatuppsats och att göra det i en doktorsavhandling. Detta kan man se rent kvantitativa uttryck för: i en kandidatuppsats upptar avsnittet tidigare forskning kanske bara ett par sidor, medan det i en doktorsavhandling brukar utgöra ett eget (ofta omfattande) kapitel.

I högskoleförordningen (SFS 1993:100, bilaga 2) betonas att forskningsområdet är en viktig grund för examensarbeten, med ökande krav på kunskap, förståelse och självständighet ju högre upp i systemet vi kommer. För kandidatexamen ska studenten uppvisa kunskap om "områdets vetenskapliga grund, tillämpliga metoder inom området, samt orientering om aktuella forskningsfrågor". Studenten ska också "visa förmåga att söka, samla, värdera och kritiskt tolka relevant information". Detta kan tolkas så att studenten ska känna till vissa huvuddrag inom forskningsområdet och ha förmåga att kritiskt diskutera tidigare forskning. Värt att notera är att det *inte* finns några skrivningar om att studenten ska bidra till kunskapsutvecklingen, identifiera och fylla luckor i litteraturen eller liknande. För magisterexamen skärps kraven: studenten ska ha både överblick och fördjupade kunskaper om området liksom "insikt i aktuellt forsknings- och utvecklingsarbete", men också förmåga att "integrera kunskap". Här betonas kravet att studenten ska ha fördjupade kunskaper om aktuell forskning och kunna använda och relatera dessa till det egna arbetet. För masterexamen höjs nivån ytterligare med krav på "brett kunnande" och "väsentligt fördjupade kunskaper" samt (och här kommer det) förmåga att "bidra till kunskapsutvecklingen". För doktorsexamen ska doktoranden uppvisa "systematisk förståelse" av forskningsområdet och djup specialistkunskap, kunna "kritiskt, självständigt och kreativt" bedriva forskning samt också kunna "granska och värdera sådant arbete". Dessutom ska doktoranden genom sin avhandling

”identifiera behov av ytterligare kunskap” och ”väsentligt bidra till kunskapsutvecklingen”.

Det finns alltså både gemensamma drag hos kravnivåerna och skiljelinjer mellan dem. De tre strategier eller tillvägagångssätt jag diskuterat ovan kan betraktas som olika tillämpliga beroende på nivå. I en kandidatuppsats är det förmodligen både överdrivet sett till målen och praktiskt svårt att följa tillvägagångssätt tre (att problematisera och förklara tidigare forskning). Här ligger det i stället närmare till hands att göra en tematisering av litteraturen, att identifiera några övergripande mönster i den.

Men jag vill samtidigt poängtera att strategierna kan användas på olika sätt eller i olika ”skala”. Jag menar att de har en generell tillämplighet oavsett om vi skriver en kandidatuppsats, en doktorsavhandling eller en vetenskaplig artikel. I en kandidatuppsats varken kan eller behöver man gå hela vägen med en fullskalig analys enligt tillvägagångssätt 3. Men som kandidatstudent kommer man långt med den typ av problematiserande läsning som Alvesson och Sandberg (2020) förordar. Man kan göra den genom att ställa frågor till litteraturen, till exempel: ”Varför studeras just den här typen av exempel?”, ”Varför tenderar forskningsfrågorna att se ut på det här sättet?”, ”Vem har intresse av den här typen av kunskap, hur är den tänkt att användas och av vilka?” I kandidatuppsatsen behöver frågorna inte nödvändigtvis besvaras, men de kan ligga till grund för en kritisk diskussion av litteraturen. De andra strategierna kan på motsvarande sätt tillämpas i begränsad eller mer utbyggd form.

Avslutning

I den här texten har jag försökt att visa på några olika sätt att göra en litteraturgenomgång och hantera de svårigheter och utnyttja de möjligheter som den innebär. Låt mig avslutningsvis summera hur de tre strategierna förhåller sig till de svårigheter jag diskuterade inledningsvis och hur de kan användas för att hantera dem.

Utgångspunkten för mina förslag är, liksom hos flera av de källor jag diskuterar i texten, att vi ska göra något med den tidigare forskningen, säga något om den, använda den till något och helst också bidra till den. Detta innebär att vi bör inta ett aktivt och analyserande förhållningssätt visavi den tidigare forskningen och

se litteraturgenomgången inte bara som en del av vår forskningsprocess, utan också som ett objekt för den. Jag menar att detta är ett sätt att *kombinera den närhet och distans* Swedberg (2014) argumenterar för. Ibland är det helt avgörande att vi frigör oss från den tidigare forskningen inom ett visst område eller fält för att hitta fram till annan forskning som ger oss bättre analytisk draghjälp med tanke på våra intressen. Att problematisera och förklara tidigare forskning (strategi 3) är ett sätt att skapa distans och samtidigt att skapa förutsättningar för nya litterära förankringar.

Det är inte optimalt att göra litteraturgenomgången på ett ensidigt *referat- och resultatorienterat sätt* och med fokus på att hitta en "lucka", även om anslaget är både vanligt och vällovligt. Särskilt om vi är nybörjare på ett fält är det åtminstone initialt bättre att försöka hämta inspiration från den tidigare forskningen (strategi 2) och ägna minst lika stor uppmärksamhet åt forskningsfrågorna, teorierna och metoderna som åt de empiriska resultaten.

Att tematisera litteraturen (strategi 1) är standardlösningen för att undvika "en studie i taget"-modellen och för att *systematisera och anknyta till litteraturen som fält*. Svårigheten att hitta en balans mellan en *alltför snäv och en alltför vid utgångspunkt* eller att undvika bådadera handlar mycket om hur vi (om)formulerar forskningsfrågan och hur vi ringar in fenomenet vi intresserar oss för. Men det handlar samtidigt om att vara öppen för att hämta inspiration från forskningsfält (strategi 2) som ytligt sett inte har med vår preliminära fråga att göra. Genom att göra vår fråga mindre snäv eller mindre vid och samtidigt söka efter litteratur enligt samma princip får vi inte bara en mer adekvat träffyta i litteratursökandet, utan vi lägger potentiellt också en grund för en teoretiskt intressant analys av vårt fall.

Litteratur

- Abbott, Andrew Delano (2004) *Methods of Discovery. Heuristics for the Social Sciences*. New York: Norton.
- Alvesson, Mats & Jörgen Sandberg (2020) "The Problematising Review. A Counterpoint to Elsbach and Van Knippenberg's Argument for Integrative Reviews", *Journal of Management Studies* 57(6): 1290–1304.
- Andreasson, Jesper & Thomas Johansson (2024) *Handbok för uppsatsskrivande. Att genomföra en kvalitativ undersökning och presentera sina resultat*. Lund: Studentlitteratur.

- Armstrong, Peter (2005) *Critique of Entrepreneurship. People and Policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Arum, Richard & Walter Müller (2004) "The Reemergence of Self-Employment. Comparative Findings and Empirical Propositions", i Richard Arum & Walter Müller (red.), *The Reemergence of Self-Employment. A Comparative Study of Self-Employment Dynamics and Social Inequality*. Princeton: Princeton University Press.
- Bechhofer, Frank & Brian Elliott (red.) (1981) *The Petite Bourgeoisie. Comparative Studies of the Uneasy Stratum*. London: Macmillan.
- Bertaux, Daniel (1981) "From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice", i Daniel Bertaux (red.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Bertaux, Daniel (1991) "From Methodological Monopoly to Pluralism in the Sociology of Social Mobility", i Shirley Dex (red.), *Life and Work History Analyses. Qualitative and Quantitative Developments*. London: Routledge.
- Bertaux, Daniel (1997) *Les récits de vie. Perspective ethnosociologique*. Paris: Nathan.
- Bertaux, Daniel & Isabelle Bertaux-Wiame (1981a) "Life Stories in the Bakers' Trade", i Daniel Bertaux (red.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Bertaux, Daniel & Isabelle Bertaux-Wiame (1981b) "Artisanal Bakery in France. How it Lives and Why it Survives", i Frank Bechhofer & Brian Elliott (red.), *The Petite Bourgeoisie. Comparative Studies of the Uneasy Stratum*. London: Macmillan.
- Bertaux, Daniel & Martin Kohli (1984) "The Life Story Approach: a Continental View", *Annual Review of Sociology* 10(1): 215–237.
- Bryman, Alan (2018) *Samhällsvetenskapliga metoder, tredje upplagan*. Stockholm: Liber.
- Burawoy, Michael (2007) "For Public Sociology", i Dan Clawson m.fl. (red.), *Public Sociology. Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics & The Profession in the Twenty-First Century*. Berkeley: University of California Press.
- Creswell, John W. (2014) *Research Design. Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches, fjärde upplagan*. Los Angeles: Sage.
- Hultman, Henrik (2013) *Liv och arbete i pizzabranschen*. Lund: Arkiv förlag.
- Hultman, Henrik & Kajsa Johansson (2021) "Skogsägarna, politiken och vetenskapen – en forskningsöversikt." *Working Papers in Sociology: Linnaeus University* 2021:1.
- Klinthäll, Martin & Susanne Urban (2010) "Kartläggning av företagande bland personer med utländsk bakgrund i Sverige", i Åsa-Karin Engstrand (red.), *Möjligheternas marknad. En antologi om företagare med utländsk bakgrund*. Stockholm: Tillväxtverket.
- Kloosterman, Robert & Johann C. Rath (red.) (2003) *Immigrant Entrepreneurs. Venturing Abroad in the Age of Globalization*. New York: Berg.
- O'Reilly, Karen (2012) *Ethnographic Methods, andra upplagan*. Oxfordshire: Routledge.
- Ragin, Charles C. (1992) "'Casing' and the Process of Social Inquiry", i Charles C. Ragin & Howard S. Becker (red.), *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

ATT ANVÄNDA OCH TEORETISERA TIDIGARE FORSKNING

- Rennstam, Jens & David Wästerfors (2015) *Från stoff till studie. Om analysarbete i kvalitativ forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Rienecker, Lotte & Peter Stray Jørgensen (2008) *Att skriva en bra uppsats*, andra reviderade och uppdaterade upplagan. Malmö: Liber.
- SFS 1993:100. Högskoleförordningen. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Suncevska, Sandra (2018) "Det måste ju vara hjärtat i botten." *En kvalitativ studie om hur gode män för ensamkommande barn presenterar sig själva och sin roll*. Kandidatuppsats, Linnéuniversitetet.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery." *Theory and Society* 41(1): 1–40.
- Swedberg, Richard (2014) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Swedberg, Richard (2022) "Theory as Text or Theory as Activities?" *Sociologisk Forskning* 59(1–2): 5–30.
- Vittuari, Matteo, John F. Devlin, Marco Pagani & Thomas G. Johnson (red.) (2020) *The Routledge Handbook of Comparative Rural Policy*. Abingdon: Routledge.

Att ”se” samma sak på olika sätt – teoretiska val och metodologiska konsekvenser

GLENN SJÖSTRAND

Hur sätts priset på diamanter? Ja, det är ett exempel på en fråga vars vetenskapliga svar är beroende av vilken teori för förklaring som väljs. Kapitlet ställer frågan om vilka konsekvenser valet av teori har för en studies argumentation, metodologiska tillvägagångssätt och slutsatser. Med hjälp av jämförelser mellan tre teorier som förklarar pris på diamanter på olika sätt, en nationalekonomisk och två sociologiska, tydliggörs skillnader i argumentation, metodologi och slutsatser. Är priset ett resultat av balans mellan utbud och efterfrågan, är priset ett resultat av osäkerheter om hur diamantens kvalitet ska bedömas, eller söker aktörer få acceptans för ett pris på diamanter – ett pris som bestämmer kvaliteten?

Min utgångspunkt är att teori och teorival logiskt föregår empiri och datainsamling. Vi ser alltså alltid någonting (verkligheten, observationer, data och empiri) som ”någonting” mot bakgrund av vår uppfattning om vad det är vi ser – helt enkelt en teori (Kristensson Ugglå 2019). Teorin ”bestämmer” vilka vetenskapliga problem som blir synliga och ”formulerar” vilka frågor som blir relevanta att ge svar på. Olika teorier ”ser” samma utsnitt av verkligheten på olika sätt och förklarar därför samma eller snarlika forskningsproblem på olika sätt – också inom samma vetenskapliga disciplin. Teorivalet påverkar alltså vad i den empiriska verkligheten som hamnar i fokus och hur vetenskapliga problem formuleras.

Även om studenter och forskare har stött på många teorier i sin utbildning, har man kanske inte fördjupat sig i så många. Vi utgår ofta ifrån teoristoff som vi är bekanta med, vilket begränsar eller

till och med styr studiens inriktning. Liksom det finns skillnader mellan vetenskapliga discipliner i hur man bygger upp en kedja av argument för det man vill hävda, finns det olika teoretiska traditioner inom sociologin. Därför finns det anledning att dels förkovra sig i olika sociologiska teoritraditioner, dels tydliggöra teorivalet så att det framgår att det finns olika sätt att förklara samma vetenskapliga problem och en argumentation om varför en viss förklaring (min valda förklaring) är mer fruktbar eller användbar än någon annan (Swedberg 2012, 2014). Man kan hävda att teorivalet bör styras utifrån vilken teori som objektivt är bäst att använda för att förklara vetenskapliga problem, även om valet bygger på subjektiva överväganden (Marcoi & Nguyen 2019; Okasha 2011, 2015). En god teori bör också inspirera till fortsatt teoriutveckling (Kristensson Ugglå 2019).

Inspiration till teorival kan komma varifrån som helst. Kanske låter man sig inspireras av vad man har läst i läroböcker eller vetenskapliga studier, vad man har sett i medier, vad människor gör eller vad kollegor och studiekamrater säger. Eller har man en egen idé om hur något fenomen ska förklaras som inte har prövats tidigare. De tidiga teoretiska idéerna om hur problemet kan förklaras bör utvecklas med stöd av en genomgång av tidigare forskning eller en riktad läsning av sociologisk teori som gör den tillämplig på den egna studien. Jag får en riktning i mitt läsande som avgränsar studiens omfattning och ger en tydligare bild av hur jag ska gå till väga för att genomföra den. Den teoretiska tradition som ens studie knyter an till ger många ledtrådar till hur teorin kan utvecklas och studien genomföras. Den teoretiska utvecklingen som en studie kan bidra till sker dessutom ofta i alla steg i forskningsprocessen (Swedberg 2012, 2014).

Oavsett hur man träffar sitt val av teori får valet omfattande konsekvenser för hur studien genomförs och vilken typ av slutsatser som kan dras. Exempelvis avgör teorin vilka data som behöver samlas in, hur de ska samlas in, vilka som ska ingå i ett urval, vilka frågor som ska ställas i en intervju eller enkät och vad man ska leta efter i observationer, dokument, databaser eller andra källor.

Syftet med kapitlet är att läsaren ska få kännedom om och verktyg för att genomföra en studie som är konsekvent i sin argumentation och som bygger på att teori, problem, metodval och

empiri hänger samman så att slutsatserna blir tydligt konsekventa. Dessutom hoppas jag att läsaren ska känna sig friare att formulera problem och teori, utan att låta sig styras av de skolbildningar och teoretiker man stött på i sin utbildning, och närma sig sociologisk argumentation som något spännande och roligt. Jag vill också betona att valet av teori eller teorier (ifall man hämtar inspiration från flera) inte behöver vara begränsande, utan ofta öppnar upp för flera olika sätt att gå till väga och argumentera. Nu till frågan om diamantpriser som exempel på ett konkret samhällsproblem.

Prissättning på diamanter som samhällsvetenskapligt problem

Inom samhällsvetenskaperna finns ett flertal olika teorier om pris och prissättning. För att konkretisera hur val av teori kan bli avgörande för en studies genomförande, argumentation och slutsatser ska jag diskutera tre olika teorier om prissättning: en nationalekonomisk och två sociologiska. Flera andra vetenskapliga discipliner förklarar priser, exempelvis ekonomisk historia och ekonomisk psykologi. Här väljs den nationalekonomiska förklaringsmodellen, som är vanligt förekommande i samhällsanalyser och som ekonomiska nyheter ofta baseras på, och två sociologiska som ger alternativa och kompletterande förklaringar. Först presenterar jag några omständigheter som tillverkare, säljare och kvalitetsbedömare av diamanter ofta beskriver påverkar prissättningen på diamantmarknaden. Därefter diskuterar jag hur var och en av teorierna kan förklara prissättningen och till sist hur valet av förklaring påverkar resonemangssätt och slutsatser.

Priset på naturliga diamanter – de som förekommer i berggrunden – sätts traditionellt av ädelstensexperter som gemmologer eller så kallade diamantaires (se nedan). Bedömningen av priset påverkas av fysiska faktorer som form (normalt är runda diamanter mer värdefulla än andra former), storlek (ofta baserat på vikt som mäts i karat, där en karats diamant är mer värd än två diamanter om vardera 0,5 karat), färg (den värdefullaste saknar färg), renhet (utan synliga infällningar) och slipning (ju mer symmetrisk slipning som ger briljans, desto högre värde). Priset blir högre ju *större* och därmed sällsyntare diamanten är, ju *fnare* färg, ju *klarare* och ju bättre

slipningen är. Var och en av egenskaperna bedöms av experterna att ge ett högre pris.

Över tid har diamantpriserna ökat stadigt – en tiodubbling mellan 1960–2016 för en en-karats diamant (från 2 700 amerikanska dollar år 1960 till 30 925 dollar år 2016, se Statista 2016). Det finns dock vissa omständigheter som försvårar prissättningen å ena sidan och prisutvecklingen å andra sidan. Vad gäller prissättningen är de finaste diamanterna svåra eller omöjliga att prissätta eftersom de sällan blir tillgängliga på marknaden – de kan alltså inte prissättas då vare sig utbud eller efterfrågan finns (Potrykus 2022). Och prisutvecklingen har det senaste decenniet pekat nedåt då man kostnadseffektivt på industriell väg kan framställa syntetiska diamanter (ibland kallade labbodlade eller fabriksgjorda diamanter) som i kvaliteten inte skiljer sig från naturliga diamanter (Kohn 2022). Det har blivit svårt att avgöra skillnaderna mellan dem – också för experter – då de optiskt, kemiskt och fysikaliskt är identiska. Hittills har naturliga diamanter främst använts till juveler och fabriksgjorda diamanter främst till industriell tillverkning. Men när fabriksgjorda diamanter blandas med naturliga diamanter på marknaden påverkas priset på båda typerna. Fabriksgjorda diamanter, särskilt de som framställs i kinesiska laboratorier, är tio till tjugo gånger billigare än naturliga diamanter. Därför säljs och används naturliga diamanter som inte uppnår kvalitetsstandarden som om de vore fabriksgjorda diamanter och de betingar ungefär samma låga pris som fabriksgjorda diamanter. Inom industrin används både naturliga och fabriksgjorda diamanter, men eftersom fabriksgjorda diamanter kan kundanpassas och tillverkas billigt i stora kvantiteter står de för en allt större andel av alla diamanter som används inom industrin (*China Weekly News* 2009). Priserna har sedan 2015 fallit generellt sett och mellan 2023–2025 har priserna minskat med 26 procent för naturdiamanter och från 2020–2025 med 74 procent för fabriksgjorda diamanter (*Guardian* 2025).

Fabriksgjorda diamanter värdes bedöms inte bara utifrån ovanstående egenskaper, utan också utifrån exempelvis förväntad efterfrågan, konjunkturen och användningsområde (maskintillverkning, transportsystem och så vidare) och vem som är slutanvändare (byggbranschen, gruvindustrin, stenslipnings- och poleringsindustrin). Med fabriksgjorda diamanter ökad kvalitet och svårigheter att

avgöra skillnader mellan dem och naturliga diamanter har allt fler fabriksgjorda diamanter också börjat säljas som juveler och inte bara till industrin. Utöver de traditionella bedömningsfaktorerna som bedömare för prissättning gör enligt ovan, tillkommer andra bedömningar. Härnäst vänder vi oss till dem som gör denna värdering och hanterar de processer som omgärdar prissättningen.

Diamantaires

Några få stora företag i världen hanterar diamanter under hela processen – från utvinning av rådiamant till förvärv, design, skärning, polering, certifiering, spårbarhet, prissättning och försäljning – och de främsta är familjeägda företag. De mest välrenommerade familjerna i diamantranden kallas *diamantaires* och är liksom diamtillverkare, diamtproducenter, diamtslipare och gemologer specialiserade på att bedöma kvaliteten och priset på diamanter. De har närmast skapat ett monopol på att köpa upp råstenar och förädla dem.

Trots en monopolliknande marknad har det blivit svårare för diamtörsäljare att bedöma kvalitet och pris – särskilt med ökningen av fabriksgjorda diamanter på marknaden. Farhågorna att fabriksgjorda diamanter överflödar diamtmarknaden för juveler bland *les diamantaires* är påtaglig. Diamtpriserna på marknaden behöver därför manipuleras för att priset ska behållas eller öka. Därför har främst Rapaport Group och De Beers diamtkartell, som dominerar prissättningen av diamanter, försökt hemlighålla priset på fabriksgjorda diamanter samtidigt som de i marknadsföring tillskrivit naturdianterna värden som syftar till att driva upp priset. Branschen arbetar hårt med att konstruera vad som ska anses vara naturliga diamtens pris. Genom att upprätthålla priset på naturliga diamanter kan fabriksgjorda diamanter behålla sitt lägre pris – annars är farhågan att ingen kommer att vilja ha de naturliga diamtterna vars pris därmed kommer att sjunka. Värdet på naturliga diamanter upprätthålls främst genom strategier som långsiktig och strategisk marknadsföring, ofta i nya digitala försäljningskanaler (Mamonov & Triantoro 2018; Rapaport 2021). Förhoppningen med strategierna är att få upp priserna på både naturliga och fabriksgjorda diamanter genom att separera marknaderna och påtala skillnader som är allt svårare att observera – särskilt för enskilda konsumenter.

Rapaport Group har sedan 1978 varje vecka gett ut en prislista på diamanter som diamanstäljare prenumererar på för att sätta priset mellan företag, vilket tydligt påverkar priserna till kund. Prislistan samordnar säljarnas utpris till kund trots konkurrens. Men studier (Mamonov & Triantoro 2018) har visat att diamanthandelsförsäljare använder metoder för att fördunkla eller minska jämförbarheten och skapa osäkerhet för köparna. Man ökar kostnaderna för att jämföra priser mellan försäljare genom att öka prisspridningen på liknande produkter och påpeka att priserna ligger i diamanternas egenskaper som lekmän inte kan bedöma.

Det blir särskilt viktigt för branschen att hålla priserna uppe på fabriksgjorda diamanter när allt fler används som juveler. Men hur gör branschen för att få upp priset på både naturliga och fabriksgjorda diamanter? Rapaport Groups styrelseordförande Martin Rapaport föreslog år 2019 en ny strategi för få upp priserna på de fabriksgjorda diamanterna genom att listpriserna på fabriksgjorda diamanter skulle offentliggöras på världens största näthandelsplats för diamanter Rapnet – något som hittills dolts för att undvika konkurrens och prispress. Förhoppningen var att priserna på fabriksgjorda diamanter skulle gå upp genom att prislistan baserades på de naturliga diamanternas lägstapriser (*Times of India* 2019a). Förslaget fick genast kritik av *diamantaires* runt om i världen, som gick samman för att rösta ned förslaget och hota med att bojkotta Rapaport. De menade att en lista med priserna på fabriksgjorda diamanter med stor säkerhet skulle leda till att värdet på de naturliga diamanterna i stället drastiskt sjönk. 74 procent av de drygt 8 000 medlemmarna på Rapnet röstade ner förslaget att publicera priser på fabriksgjorda diamanter och 79 procent röstade emot att lista och över huvud taget sälja fabriksgjorda diamanter (*Times of India* 2019b).

De Beers valde en motsatt strategi 2018 och har under märket Lightbox lanserat en kollektion av fabriksgjorda diamanter till juveler som ska göra det lättare för köpare av juveler att skilja mellan naturliga och fabriksgjorda diamanter. I och med införandet sjönk priserna på konkurrerande försäljares diamanter i segmentet med 30–60 procent och efterfrågan ökade (McKay 2019). Kritiken i branschen blev hård. Man menade att diamanthandeln spädades ut med fabriksgjorda – eller med det nedvärderande begreppet,

syntetiska diamanter – och att det hade blivit än svårare att upprätthålla värdet på naturliga diamanter. Men år 2025 hade priserna på fabriksgjorda diamanter för juveler fallit med 90 procent ut till kund och de naturliga diamanternas pris har också sjunkit. De Beers strategi hade misslyckats och de lägger våren 2025 ned Lightbox som koncept och återgår till att endast sälja naturliga diamanter (De Beers 2025).

Av de större säljarna av juveler är det främst Pandora som fortsatt satsar på fabriksgjorda diamanter med sloganen *Diamonds are not only forever, but for everyone* menar företagets vd att detta är enda vägen framåt för en bransch som tryggar värdet vars kunder efterfrågar hållbar och etisk tillverkning. Pandora framhåller att man betar sig etiskt och tar socialt ansvar för diamantförsäljningen samt värderar de fabriksgjorda diamanternas kvalitet på samma sätt som de naturliga diamanternas – och då man kan man höja priserna (Denham 2021). År 2022 bestämde sig butikskedjan Walmart för att sälja fabriksgjorda diamanter som juveler. Som konsekvens har De Beers huvudägare Anglo American skrivit ned aktievärdet med 45 procent på De Beers och vill sälja av sitt majoritetsägarande i bolaget. Det har fått De Beers att återigen byta strategi genom att försöka övertyga konsumenterna om att naturliga diamanter är mer värdefulla eftersom de är mer sällsynta. De Beers vd har sagt att juvelerare som säljer fabriksgjorda diamantjuveler maskerar sina juveler som sällsynta och att de är en enorm bluff (Strasburg & Kapner 2025). De har därför tagit fram en liten maskin (kallad DiamondProof) som snabbt ska verifiera ifall en diamant är fabriksgjord eller naturlig – för att kunna återigen differentiera marknaden och rikta sig till de som är bereda att betala extra för naturliga diamanter.

Uppenbarligen finns det många steg mellan produktion och köp av diamanter och många inblandade aktörer som kan ha betydelse för prissättningen – priser fluktuerar över tid och påverkas av branschens företrädare. Det blir därför intressant hur olika pristeorier lägger vikt vid olika aspekter av prissättningen.

Samhällsvetenskapliga pristeorier

Priser är inte bara ekonomiskt utan också sociologiskt intressanta då de samordnar olika aktörers handlingar genom antingen standarderbjudanden om varor och tjänster som kan jämföras med varandra eller genom den unika statusen som varan/tjänsten eller säljaren (varumärket) har på så kallade statusmarknader. Samordning kan också åstadkommas genom att varan eller tjänsten tillskrivs ett värde under en process som är skild från prissättningen. Detta sätt att förstå priser utgår ifrån att priser, produkter, tjänster och producenter med mera jämförs på en marknad som innefattar konkurrens mellan tillverkare, säljare och köpare (köpare kan konkurrera om status som varan ger, Aspers & Beckert 2011). Dessutom måste aktörerna kunna bedöma kvaliteten på varorna/tjänsterna och värdet av dem i förhållande till tillgången på pengar och det upplevda behovet eller begäret av dem (Aspers & Beckert 2011). Nedan presenteras tre olika teorier om priser. Vi börjar med nationalekonomisk teori.

Nationalekonomiska pristeorier

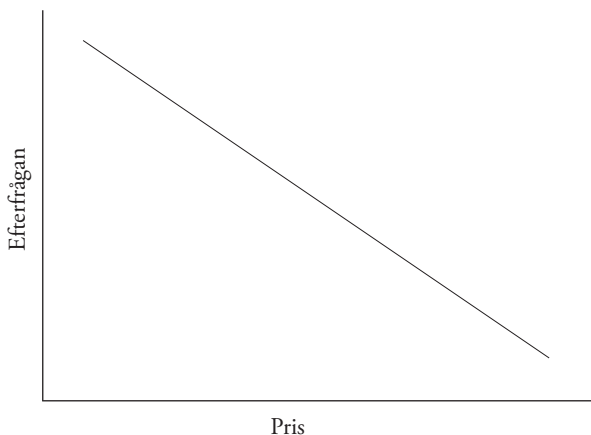
Inom nationalekonomisk teori har frågan om hur pris sätts på en marknad grundats på olika sätt att resonera. Pris kan till exempel utgå ifrån att varan har ett objektivt naturligt värde oavsett mänsklig påverkan. Prisbildningen kan också förstås som baserad på produktionskostnaderna, särskilt hur mycket arbetskraft som lagts ned på att framställa varan. Priset kan också grundas i att varan går att använda till någonting som brukaren tillskriver värde och efterfrågar. Inom klassisk nationalekonomi var både produktionskostnaderna och efterfrågan en del av förklaringen till priset, medan de senare verksamma så kallade neoklassiska nationalekonomerna menade att samspelet mellan utbud och efterfrågan bestämmer priset. Vi ska inte gå igenom alla historiska ekonomiska pristeorier utan utgå från samtida neoklassisk ekonomisk teori. Här tänker man sig generellt alltså att en balans uppnås när efterfrågan på och utbudet av en vara eller en tjänst möts vid ett visst pris. När efterfrågan är större än utbudet ökar priset och tvärtom. Det kallas marknadsjämvikt (enligt den allmänna jämviktsteorin) när utbudet motsvarar efterfrågad kvantitet, men skulle ett utbudsunderskott (efterfrågeöverskott)

eller efterfrågeunderskott (utbudsöverskott) uppstå ändras punkten för marknadsjämvikten och priset justeras för att återigen balansera utbud och efterfrågan – allt annat lika.

Enligt neoklassisk modell har varje produkt ett enda pris. Alla bud görs, alla uppgörelser träffas och alla priser sätts samtidigt och marknaden utjämnas på ett ögonblick. Sedan börjar hela processen från början igen. Enligt den allmänna jämviktsteorin är det tvärtom priser som skapar utbud och efterfrågan. Teorin "ser" alltså aggregerade data om priser på en vara eller en tjänst som bestämmande för vilken efterfrågan och vilket utbud och av en vara har – till exempel diamanter.

I figur 1 avbildas den tänkta idealmodellen för förklaring av priser, vilken sedan problematiserats utifrån faktiska exempel som modellen inte kan förklara. Andra ekonomiska villkor grundmodellen utvecklar är priset på andra likvärdiga varor och tjänster, antalet producenter, den disponibla inkomsten, preferenser och smak, växande eller krympande befolkning, inflation och så vidare och hur de påverkar utbud och efterfrågan på diamanter. Andra ekonomiska faktorer som påverkar priset och relaterar till utbudet är produktionsfaktorerna, lön, kapital, lokaler, råvaror och tillgänglig teknologi.

*Figur 1. Efterfrågan och pris
enligt nationalekonomisk grundmodell*

Grundmodellen kan kompliceras genom att man exempelvis antar vad som händer med efterfrågan ifall priset går upp med 1 procent, ifall konsumenternas val ändras och så vidare.

Inom nationalekonomin är idealtypen en marknad där priser sätts utifrån minst fem antaganden om hur aktörer (vare sig de är konsumenter eller företag) agerar: 1) De har preferenser och känner till dem. Preferenserna är fullständiga i den bemärkelsen att man känner till alla sina preferenser i alla tänkbara kombinationer av behov/nytta och preferensernas konsekvenser. 2) Preferenserna är kompletta (varor och tjänster kan jämföras med varandra). 3) Preferenserna är reflexiva (köparen av vilken vara eller tjänst som helst, säg ett äpple, är minst lika nöjd med ett annat liknande äpple). 4) Preferenserna är transitiva (om en konsument tycker att en vara x är minst lika bra som en annan vara y och y är minst lika bra som z, kommer konsumenten att tycka att x är minst lika bra som z). 5) Aktören föredrar alltid mer av en vara eller tjänst snarare än mindre av densamma (Parkin 2022; Varian 2020).

För att teorin ska kunna provas behövs aggregerade data om bland annat enskilda varors priser, konsumenters val, hur många varor som finns tillgängliga på marknaden och hur mycket som efterfrågas. När en viss uppsättning val på marknaden föredras framför andra val har de ett högre pris. Till antagandena läggs ofta att aktörer har full information och kan ta hänsyn till sin budgetrestriktion. Idealmarknaden är den finansiella spotmarknaden, då den är tänkt att mest likna de förhållanden som antaganden ovan avspeglar (Abolafia 1996; Knorr-Cetina & Preda 2005). Idealtypen är standardmarknad, där de produkter som säljs antas kunna jämföras med andra produkter och där värdet på produkten kan bedömas oberoende av köpare och säljare (Aspers 2009, 2013).

Metodologiskt behövs ofta en kombination av data som inhämtats på olika sätt – alla på aggregerad individdatanivå – för att kunna pröva om teorin stämmer överens med vad som kunnat observeras på marknaden. Nedan ges några exempel på metod och tillvägagångssätt samt data som används utifrån neoklassisk nationalekonomisk teori – om man utgår ifrån att pris på diamanter är en idealtypisk standardmarknad (det finns andra nationalekonomiska teorier som gör andra antaganden som inte berörs här).

1. *Utbud- och efterfrågeanalys*. Man undersöker förhållandet mellan utbud och efterfrågan för att kunna förstå och förklara hur förändringar i utbud på och/eller efterfrågan av diamanter påverkar priserna. I detta ingår att analysera konsumenternas preferenser, företagens produktionskostnader och marknadsvillkor.

2. *Marknadsundersökningar och konsumentforskning*. Enkäter och intervjuer riktade till konsumenter om deras preferenser, benägenhet att betala för olika typer av diamanter och deras marknadsbeteende. Data inhämtas även från butiker, e-handelsplattformar och marknadsplatser på nätet samt genom enkäter riktade till producenter och branschexperter. Numera finns också prisjämförelsesajter med uppdaterade prisdata. Med hjälp av denna data beskrivs och förklaras hur konsumenter uppfattar och värderar diamanter.

3. *Tidsserieanalyser med pris- och konsumentprisindex- och inflationsanalyser*. Genom att analysera historiska data kan man urskilja trender, mönster och cykler i syfte att söka förutsäga prisrörelser.

4. *Kostnads–nytto-analyser*. Genom att utvärdera de kostnader och den nytta som är förknippade med produktions- och konsumtionsbeslut, såsom produktionskostnader, transportkostnader med mera.

Empiriska data består ofta av ett statistiskt material som utvunnits genom enkäter, registerdata eller intervjudata. De ovannämnda metoderna visar också att man, precis som utifrån sociologisk teori, ofta behöver flera varierade datakällor och datainsamlingsmetoder för att kunna förklara priser och pröva sina förklaringar.

I den nationalekonomiska teorin är utbud och efterfrågan givna, vi behöver inte veta hur de uppstår eller varifrån preferenserna kommer eller hur de påverkas. I sociologisk teori om pris däremot är de sociala processerna och den sociala konstruktionen av utbud och efterfrågan som är det intressanta. Hur formas utbud och efterfrågan marknaden? Nedan ska två olika sociologiska teorier med denna ansats och vilka konsekvenser de får för metod beskrivas.

Sociologiska pristeorier

Tidigare gavs standardmarknaden som exempel på en typ av marknad som neoklassisk nationalekonomisk teori framgångsrikt analyserar, det vill säga en marknad där varans materiella, objektiva egenskaper enkelt kan avgöras och tas för givna av konsumenten. Andra samhällsvetare, särskilt sociologer, har problematiserat den nationalekonomiska ansatsen och utvecklat alternativa teorier om hur priser fungerar och hur priser sätts på en marknad. Det empiriska exemplet diamanter i detta kapitel har valts med tanke på dess förklaringskrävande sociologiska komplexitet, och i det avseendet skiljer sig diamanter från många andra typer av varor och tjänster (Beckert & Rössel 2013).

En annan marknad än standardmarknaden är statusmarknaden, där varors värde bedöms utifrån status. Denna är ofta förknippad med aktörernas (ibland varumärkenas) tillskrivna status som följer med att äga eller konsumera statusmärken på områden som kläder, bilar, konst, vin – eller diamanter. Produkter på statusmarknader är svårare att bedöma och experternas bedömningar skiljer sig åt. Men aktörerna kan själva lägga grunden för en statusvärdering, en värdering av deras ställning på marknaden. Aktörerna har värde i förhållande till varandra, men vad som har hög status kan förändras genom maktkamper på marknaden om hur status ska definieras (Aspers & Beckert 2011).

Även priset på sådant som auktionerade varor (Smith 1989), konst (Velthuis 2005; Beckert & Rössel 2013; Beckert 2020), kultur (Wherry 2012), blod och mänskliga organ (Almeling 2017; Healy 2006; Steiner 2003), vin (Garcia-Parpet 2011), droger (Sandberg 2012), modekläder (Mears 2011) och bomull på världsmarknaden (Çaliskan 2010) har sagts behöva andra förklaringsmodeller än den neoklassiska nationalekonomin. På den typ av marknader det här är fråga om gäller nämligen inte samma förutsättningar som på anonyma spotmarknader på börserna eller på standardmarknader. Prissättningen på dessa marknader är i behov av sociologisk teori som bygger på andra antaganden (Çaliskan 2007). Utbud och efterfrågan kan inte ensamma förklara priset, som i stället avgörs av bland annat den sociala kontext där produktens funktion och symboliska egenskaper bedöms. Men det handlar också om vilka så kallade bedömningsanordningar (se nedan) som används och

vilka institutionella regelverk, maktstrukturer mellan producent och konsument, sociala nätverk och så vidare som finns. Alla dessa sociala aspekter påverkar pris (Aspers & Beckert 2011).

Två sociologiska förklaringar ska nedan användas för att förklara priset på diamanter som används till juveler – inte till industrin. Båda teorierna försöker förklara samma sak, men med olika utgångspunkter och med olika metodologiska konsekvenser. Avslutningsvis görs en jämförelse av de olika sociologiska teoriernas problem, av deras antaganden och konsekvenser för metodologiskt tillvägagångssätt och argumentation – det vill säga vad de ser och inte ser.

I den första sociologiska pristeorin fokuseras status och hur systemet för hur bedömning av diamanters status och kvalitet går till. I den andra sociologiska teorin blir fokus på omständigheter som skapar diamanter som en vara med ett visst pris.

Sociologisk teori 1: Mening, status och osäkerhet som förklaring av pris

Vid första anblicken finns det ingen uppenbar nytta med att äga en diamanter. [...] Ett av de mest påtagliga skälen till att äga eller bära diamanter ligger i deras föreställda värde som sällsynta och dyra objekt. (Mamonov & Triantoro 2018: 16.)

Om vi tänker oss att diamanten är en vara vars inneboende värde eller kvalitet är svår eller omöjlig för en konsument att objektivt bedöma och att den konsumeras för att den är vacker, höjer ägarens status eller har ett symboliskt värde, kan inga oberoende eller neutrala bedömningar av dess pris eller investeringsvärde göras (Beckert 2020; Jotanovic & D'Ecclesia 2019). Diamanter är unika, ojämförbara varor, och det finns en osäkerhet i hur människor värderar dem estetiskt och bedömer deras kvalitet (Karpik 2010; Velthuis 2005). Diamanter med till synes likvärdiga egenskaper kan betinga mycket olika priser – det framtida investeringsvärdet är osäkert och till synes svårt att förstå.

Begreppet ”bedömningsanordning” (*judgement devices*) har använts för att tydliggöra hur konsumenter på statusmarknader går till väga för att för att bedöma kvaliteten av varor som kännetecknas av att de är ”ojämförbara” (Karpik 2010: 10). Eftersom konsumenterna saknar fullständig information om varor och tjänster,

och därmed inte på rationella grunder kan bedöma deras kvalitet, behöver de bli begripliga för dem. Det kan de bli genom bedömningsanordningar såsom rankningslistor och betygssättningar, reklam, lagar och förordningar (garantier, konsumentköplag), jämförelsepriser på e-handelsplatser (Prisjakt, Pricerunner), kreditinstitut, nätverk av vänner som har erfarenhet av dem och kan rekommendera dem eller ej, kritiker som recenserar produkten, experter och certifieringar som hjälper konsumenter att bedöma kvaliteten (Beckert 2011a; Callon m.fl. 2007; Stark 2009, 2020). Denna typ av anordningar finns dock inte för diamanter. Kunderna är där helt hänvisade till experternas och säljarnas uppgifter.

Diamanternas estetiska värden och symboliska statusvärde kan därför dramatiseras och manipuleras av experter (*diamantaires*), prissättande institutioner (såsom De Beer och Rapaport Group) och medier som beskriver och bedömer diamantmarknaden. Osäkerheten och ojämförbarheten kan ökas genom marknadsföring och expertutlåtanden som skapar estetiska statusmarkörer. Med framgångsrika narrativ som De Beers slogan från 1947: "Diamonds are forever", skapas emotioner och en symbolik som knyter diamanter till evig kärlek och anförtröende.

Diamanters symboliska värde kan också bygga på ett högt pris (Veblen 1926 [1899]), vilket *diamantaires* är väl medvetna om när de i marknadsföring påstår att diamanter sakta men säkert ökar i värde – annars skulle diamantmarknaden kollapsa (Braun & Hotter 2010). Thorstein Veblen menade redan i slutet av 1800-talet att varor som juveler köps för att de är dyra (1926 [1899]). Lyxvaror som diamanter är inte till nytta för individen, utan man köper dem för att ge en stark signal till omgivningen att man har råd att visa upp en uppenbart onyttig vara. Drivkraften bakom köpet är individens tillfredsställelse vid åsynen av människor som är avundsjuka på den sociala status och rikedom som skrytkonsumtionen vittnar om (Veblen 1926 [1899]). Investeringar i diamanter har därför kallats emotionella (Potrykus 2022).

Diamanters pris och förekomsten av spekulationsbubblor på aktiemarknaden för diamantföretag påverkas också av världshändelser såsom finanskrisen 2008, den europeiska skuldkrisen och Rysslands invasion av Ukraina (Potrykus 2022). Av bland annat dessa skäl behöver man skapa trovärdighet i berättelserna om

produkten – till exempel om betydelsen av de olika aspekterna av diamanterns egenskaper (Beckert 2020).

Diamantpriserna blir i detta perspektiv inte ett resultat av individuella preferenser och utbuds- och efterfrågesituationen, utan av marknadsföring, skapandet av berättelser som förstärker diamanternas statusmarkering men som också upprätthåller osäkerhet om hur bedömning av priset görs (Beckert 2011b). Det är nätverk av *diamantaires* som skapar konstruktioner av diamanterns symboliska mening i samhället. Perspektivet, som vänder upp och ned på kausaliteten i förhållande till standardteorin, har exempelvis omfattats av sociologer som Émile Durkheim (1997 [1893], 1992 [1890–1900]) och Pierre Bourdieu (2005).

Vid en sociologisk studie som utgår från detta teoretiska perspektiv företas en strukturell undersökning av den symboliska betydelsen av status och pris. Berättelserna om osäkerhet kring produkternas värde skapas i olika relationer som påverkar marknaden. Hur kunder skapar mening och hur de påverkas av tillgänglig information om hur kvalitet bedöms blir centralt för förklaringen. För att kunna göra en sådan undersökning behöver man data om hur information om diamanter manipuleras av monopolister genom marknadsföring men framför allt hur kunder begripliggör de berättelser som finns vid sin egen bedömning av värdet och hur detta påverkar deras beslut att köpa diamanter. I detta ingår hur status konstrueras, hur marknadsstrukturen på diamanthandeln ser ut (med monopolliknande situation), hur olika experter gör olika bedömningar men framför allt hur kunderna gör en individuell bedömning och tolkning av tillgängliga data. Individernas bedömning av den osäkra och ojämförbara värderingen är en social process som påverkas av hur andra runt omkring dem uppfattar samma information om diamanternas kvalitet och värde. Det innebär att diamanthandeln med fördel kan studeras som ett fält med relationer mellan olika organisationer och institutioner (Bourdieu 1977 [1972]; Powell & DiMaggio 1983, 2023). Priset blir i detta perspektiv ett resultat inte av utbud och efterfrågan, utan av hur ojämförbarheten hanteras under en socialt formad marknadsprocess.

Denna sociologiska teori bidrar till att förklara hur preferenser hos individer uppkommer och inte tar dem för givna. Teorin förklarar därför på ett bättre sätt än nationalekonomisk teori hur

priser på statusvaror som diamanter kan dramatiseras, betonas eller beslutas om.

Sociologisk teori 2: Prisformering: singularisering, diskriminerande monopol och avkastningshantering

Utifrån en annan sociologisk teori bestäms pris strategiskt av företag, särskilt dominerande företag, som söker upprätta eller upprätthålla en dominerande position på en marknad (Beckert 2011b). Inte heller här är utbud och efterfrågan bestämmande för priset, utan vissa institutionella omständigheter. En sociolog som utgått från detta perspektiv är Michel Callon (2021), som utvecklat en prisformeringsteori.

Callon utgår ifrån teknik- och vetenskapsstudier (STS) och aktör–nätverksteori (ANT), två tvärvetenskapliga teoretiska traditioner där den materiella världen blir viktig för att förstå handlande. Utifrån dessa teorier interagerar materiella objekt och teknologi med sociala och kulturella processer under vilka aktörer och objekt konstrueras och får människor att agera – de är ”performativa”, föreskriver en viss typ av handling som passar in i situationen. Objekten ses inte som passiva utan som aktiva aktörer som påverkar eller får människor att agera på bestämda sätt (Latour 2015 [2005]). I detta perspektiv blir det centralt att förstå hur exempelvis diamanter skapas som en särskild bestämning av kvalitet – inte endast att den är av lägre eller högre kvalitet eller huruvida de är av naturlig eller fabriksjord kvalitet. Genom nätverk av aktörer konstrueras definitionen av diamanter på ett sätt som ger den kvalitet – och det kan göras bland annat genom att bestämma priset på dem.

För Callon är alltså marknader inte givna strukturer utan något som aktivt måste konstrueras genom komplexa processer av kalkylering, klassificering och singularisering. Aktörer och tekniska system måste definiera vad som säljs, vem som värderar och hur det ska värderas samt hur de kan jämföras med andra alternativ, innan pris skapas. Priset på diamanter, som exempel, är enligt Callon (2021: 288) varken ett resultat av utbud och efterfrågan eller av kvalitet, utan priset är ”en strategisk variabel som bestämmer varans kvalitet, inte tvärtom”. Callon menar att priset är en del av varans eller tjänstens kvalitet – eller till och med att priset är kvaliteten. Därför handlar prissättning om att definiera – eller kvalificera – varan eller

tjänsten så att den får avsett pris och att singularisera den, eller att konstruera den till något unikt och värdefullt. Priset är inte ett mått på varans eller tjänstens värde. Människor ”köper priset”, inte varan eller tjänsten. Priset både avslöjar kvaliteten och bidrar till att skapa kvalitet. Callons teori berör både standardmarknader och statusmarknader – både fabriksgjorda och naturliga diamanter.

Priset formeras (bestäms) tidigt i en varas eller en tjänsts karriär. Prisformeringen är en process som börjar redan när varan är en vag idé i någons huvud eller på ett företags designavdelning. Processen omgärdas av maktförhållanden inom och utanför organisationen som medverkar till prisformeringen. Prisformeringen måste ta hänsyn till de kvantitativa beräkningarna av produktionskostnader och vinstmarginaler, men också kvalitativa bedömningar som fysiska karakteristika, estetiska egenskaper och priser på liknande varor (Callon kallar analysen av de båda aspekterna för kvalkylering). Prisformeringen bygger på så kallad avkastningshantering grundad på avancerade formler att beräkna när och till vem man ska sälja för att få största möjliga avkastning.

Enligt Callon bör vi studera organisationer som designar, implementerar och etablerar priser och får dem accepterade på marknader. Det handlar om vilka som bedömer kvaliteten på diamanter, vilken symbolisk och ekonomisk makt aktörer på marknaden har att påverka bedömningen, hur de informerar om diamanterns egenskaper eller hur tillgänglig informationen är för lekmän. Det är sociologens uppgift att analysera hur beräkningar (formler) kommer till stånd, vilka strategier aktörer använder för formlernas implementering och vilka moraliska, tekniska och politiska effekter de har. En studie av prisformeringen kräver etnografiska metoder där forskaren nära följer det dagliga arbetet i och mellan organisationer och söker avkoda det konkreta arbetet med att formera priser. I detta ingår både att observera och att intervjua ett urval av aktörer.

I fallet med diamanter finns mäktiga aktörer som använder strategier för att prissätta diamanter, både för den industriella användningen och för juvelmarknaden. Även på juvelmarknaden använder säljare numer ofta sig av avancerade formler att beräkna när och till vilka man ska sälja sina produkter för att få största möjliga avkastning. Här används verktyg som algoritmer som tydligast kommer till uttryck på interfacemarknader via plattformar på nätet.

Verktygen kan också vara analys av kreditinstituts, rankningsinstituts eller konsumentrörelsens bedömningar av priser. Genom dessa verktyg rangordnas inte bara priser på varor och tjänster, utan också människor genom vad de köper eller har råd att köpa.

Ovan såg vi att Pandora med varumärket Lightbox och Walmart utifrån strategiska överväganden skapat nya marknader genom att öka andelen fabriksgjorda diamanter i sin försäljning av juveler i butik. Men de har också utvecklat försäljning på nätet där verktygen som ingår i avkastningshanteringen omfattar diversifierade priser. Callon studerar särskilt dessa så kallade diskriminerande monopol, som sätter olika priser för olika kategorier av kunder och till och med för olika individer – exempelvis görs diamanter till något unikt som inte kan reduceras till enbart pris och erbjuds på liknande sätt av många säljare och riktas till enskilda konsumenter för att maximera vinsten. Därför kan priserna skilja sig mellan individer och olika tidpunkter för efterfrågan. Historiskt har De Beers och andra kontrollerat utbudet av diamanter för att påverka prisnivåerna. Numer har man, som vi såg ovan, differentierat diamanmarknaden mellan olika kategorier av kvalitet som traditionellt baserats på storlek, klarhet, ursprung och så vidare kompletterat med diamanternas emotionella och etiska skillnader mellan naturliga och fabriksgjorda diamanter. Vissa diamanbolag använder auktioner styrda av algoritmer i realtid (se t.ex. Clara Diamonds u.å.), tidsstyrd försäljning utifrån säsong, lagerhållning, konkurrens, kundens geografiska plats – former av dynamiska prissättningar på unika diamanter – för att maximera intäkterna genom att rikta sig till en viss kundkategori.

Här framträder ett alternativt sätt att förstå och förklara priser också på diamanter. Priserna på diamanter med samma vikt, färg, renhet och slipning kan variera avsevärt på diamanmarknaden eller hos enskilda säljare. Priserna kan skilja sig mellan säljare, beroende på hur köparen har sökt information och beroende på om de säljs över disk eller på nätet. Det handlar också om vilka experter som bedömt kvaliteten och om deras förmåga att skapa förtroende för de tekniska system med vars hjälp diamanter och diamanpriser kan jämföras. Detta teoretiska perspektiv ger en förståelse för hur den strukturella kontexten bakom processerna att föra fram diamanter till marknaden, på ett sätt som får kunden att acceptera priset som ett mått på dess kvalitet, ser ut.

Avslutning: Val av teori – metod och tillvägagångssätt

Priset på varor som diamanter påverkas inte direkt av hur dyra de är att framställa, av deras bruksvärden eller av ekonomiska förhållanden som utbud och efterfrågan. De bågge sociologiska teorierna pekar på andra förklaringar som kompletterar de nationalekonomiska teorierna, som ofta utgår ifrån rationella val och marknadsmekanismer. De sociologiska teorierna betonar andra, sociala förhållanden, som viktiga för förklaringarna. Sociologisk teori i version 1 fokuserar på statusrelationer, mening och sociala strukturer som kan innebära en variation av metoder att avtäckva vad som tillskrivs mening av varor som det råder osäkerhet om eller vad som anses värdefullt i relation till vad man själv eller andra äger. Det symboliska värdet av varan och dess rykte spelar på diamanmarknaden en viktig roll (Beckert & Rössel 2013). Köpare av diamanter letar efter signaler om symboliskt statusvärde när de beslutar om de ska köpa diamanter eller vilka diamanter som ska köpas för att minska osäkerhet och ojämförbarhet. De vetenskapliga metoderna att undersöka hur preferenser formeras och priser uppkommer kan variera utifrån betoning av specifika vetenskapliga problem och teoretiska antaganden.

Sociologisk teori 2 utgår ifrån att nätverk av aktörer och tekniska system definierar vad diamanter är, hur de förs fram till en marknad med ett visst pris som jämförs med andra diamanter. Denna teori förutsätter data om hur processerna går till när aktörer definierar diamanter som vara. I analysen ingår en redogörelse för hur det går till att formera priser i alla de olika stegen med de verktyg som används för att föra produkten till marknaden och få kunder att acceptera priset. Det görs bäst genom detaljrika etnografiska beskrivningar av dessa processer, aktörer och hur de relaterar till tekniska system.

Avslutningsvis presenteras i tabell 1 nedan några förenklade jämförelsepunkter mellan de tre teoriernas sätt att argumentera för hur priser kan förstås och förklaras mot bakgrund av hur det vetenskapliga problemet formulerats (vad som ska förklaras), utgångspunkter och antaganden hos den generella teoritraditionen, metodologiskt tillvägagångssätt, data, urval, datainsamlingsmetod och slutsatser.

Tabell 1. Jämförelser av de teoretiska perspektivens argumentationslogik

<i>Teoritradition</i>	NATIONALEKONOMISK TEORI	SOCIOLOGISK TEORI I	SOCIOLOGISK TEORI II
<i>Problem</i>	Förklarar hur balansen i utbud och efterfrågan bestämmer priser.	Förklarar hur preferenser uppkommer och hur mening och status påverkar pris på statusmarknader.	Förklarar hur aktörer och objekt via processer som kalkylering, klassificering och singularisering aktivt konstruerar pris.
<i>Utgångspunkt</i>	Individer antas vara rationella som maximerar nytta eller vinst utifrån sina preferenser. Individerna är opåverkade av andra aktörer.	Individer ingår (status-) relationer med varandra och påverkas av varandra och samhället. Priser påverkas av osäkerhet och den utsträckning en marknad är en statusmarknad.	Prisformeringen påverkas av institutionella och materiella förhållanden, bland annat sociotekniska system som påverkar varors och tjänsters kvalitet.
<i>Metod</i>	Metodologisk individualism.	Metodologi kan variera: Metodologisk individualism/kollektivism/holism.	Metodologisk kollektivism/holism.
<i>Data</i>	Individdata.	Status, relationer, meningsstrukturer, sociala strukturer.	Maktstrukturer, relationer i prisformerande organisationer.
<i>Urval</i>	Statistiskt urval.	Kvalitativa och kvantitativa urval på fältet.	Kvalitativa urval av organisationer som deltar i prisformeringsprocesser.
<i>Datainsamlingsmetod</i>	Register, enkätdata, matematisk modellering.	Historiska data, jämförande analyser, fallstudier.	Etnografi, fallstudier.
<i>Slutsats</i>	Utbud och efterfrågan bestämmer priset.	Kvaliteten och innebörden av status bestämmer priset.	Priset är en konsekvens av hur nätverk av aktörer och tekniska system definierar vad som säljs, hur det värderas och hur det jämförs med andra alternativ. Priset bestämmer kvaliteten.

Inledningsvis hävdades att valet av teori avgör vad man ”ser” som vetenskapliga problem och att vi ser data eller empiri som någonting. I kapitlet har tre olika teorier om hur man kan förklara hur pris upp-kommer med exemplet diamanter presenterats. De formulerar olika vetenskapliga problem utifrån i samma typ av empiri, men förklarar dem på olika sätt. Teorierna ”ser” olika saker i samma typ av verklighet med olika vetenskapliga problem att förklara och för att pröva förklaringarna krävs varierade metodologiska tillvägagångssätt. De sociologiska perspektiven tar hänsyn till ekonomiska faktorer men tillför relationer och sociala omständigheter till analysen som kompletterar och fördjupar den ekonomiska förståelsen av pris.

Litteratur

- Abolafia, Mitchel (1996) *Making Markets. Opportunism and Restraint on Wall Street*. Cambridge: Harvard University Press.
- Almeling, Rene (2017) ”Paid to Donate. Egg Donors, Sperm Donors, and Gendered Experiences of Bodily Commodification”, i Nina Bandelj, Fredrick F. Wherry & Viviana A. Zelizer (red.), *Money Talks. Explaining How Money Really Works*. Princeton: Princeton University Press.
- Aspers, Patrik (2009) ”Knowledge and value in Markets”, *Theory & Society* 38: 111–131.
- Aspers, Patrik (2013) *Marknader*. Stockholm: Liber.
- Aspers, Patrik & Jens Beckert (2011) ”Value in Markets”, i Patrik Aspers & Jens Beckert (red.), *The Worth of Goods. Valuation and Pricing in the Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Beckert, Jens (2011a) ”Coordination through Dissonance. Review Symposium on David Stark, ’The Sense of Dissonance: Accounts of Worth in Economic Life’”, *Socio-Economic Review* 9(3): 606–612.
- Beckert, Jens (2011b) *Where do Prices Come From? Sociological Approaches to Price Formation*. MPIfG Working Paper 11/3.
- Beckert, Jens (2020) ”Markets from Meaning. Quality Uncertainty and the Intersubjective Construction of Value”, *Cambridge Journal of Economics* 44(2): 285–301.
- Beckert, Jens & Jörg Rössel (2013) ”The Price of Art”, *European Societies* 15(2): 178–195.
- Bourdieu, Pierre (1977 [1972]) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (2005) *The Social Structures of the Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Braun, Helmut & Ralph Hotter (2010) ”A Simple Microeconomic Model Illustrating Rising Diamond. Prices and the Durable Goods Problem”, *South East European Journal of Economics and Business* 5(1): 25–38.

- Çalışkan, Koray (2007) "Price as a Market Device. Cotton Trading in Izmir Mercantile Exchange", i Michel Callon, Yuval Millo & Fabian Muniesa (red.), *Market Devices*. Malden: Blackwell Publishing.
- Çalışkan, Koray (2010) *Market Threads. How Cotton Farmers and Traders Create a Global Commodity*. Princeton: Princeton University Press.
- Callon, Michel (2021) *Markets in the Making. Rethinking Competition, Goods, and Innovation*. New York: Zone Books.
- Callon, Michel, Yuval Millo & Fabian Muniesa (red.) (2007) *Market Devices*. Malden: Blackwell Publishing.
- China Weekly News* (2009), "Prices for Synthetic Diamond Products to Decline According to Merchant Research & Consulting Ltd", *China Weekly News* 11 augusti.
- Clara Diamonds (u.å.) "About Clara", <https://claradiamonds.ca/about-clara/>, hämtad 31 augusti 2025.
- De Beers (2025) "De Beers Group announces intention to close Lightbox business" 8 maj. <https://www.debeersgroup.com/news-insights/latest-group-news/2025/de-beers-group-announces-intention-to-close-lightbox-business>, hämtad 27 augusti 2025.
- Denham, Hannah (2021) "Pandora Ditching Mined Diamonds for Lab-grown Ones", *Washington Post* 4 maj.
- Durkheim, Émile (1992 [1890–1900]) *Professional Ethics and Civic Morals*, andra utgåvan. London: Routledge.
- Durkheim, Émile (1997 [1893]) *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Garcia-Parpet, Marie-France (2011) "Symbolic Value and the Establishment of Prices. Globalization of the Wine Market", i Jens Beckert & Patrik Aspers (red.), *The Worth of Goods. Valuation and Pricing in the Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Guardian* (2025) "Diamonds lose their sparkle as prices come crashing down", *The Guardian* 25 januari.
- Healy, Kieran (2006) *Last Best Gifts. Altruism and the Market for Human Blood and Organs*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jotanovic, Vera & Rita Laura D'Ecclesia (2019) "Do Diamond Stocks Shine Brighter than Diamonds?", *Journal of Risk and Financial Management* 12: 79.
- Karpik, Lucien (2010) *Valuing the Unique. The Economic of Singularities*. Princeton: Princeton University Press.
- Knorr-Cetina, Karin & Alex Preda (2005) *The Sociology of Financial Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Kohn, Jason (2022) *Nothing Lasts Forever (Ingenting är för evigt)*. TV-dokumentär, SVT Play, Netflix.
- Kristensson Ugglå, Bengt (2019) *En strävan efter sanning. Vetenskapens teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Latour, Bruno (2015 [2005]) *Tinget återställt. En introduktion till actor-network theory*. Lund: Studentlitteratur.
- Mamonov, Stanislav & Tamilla Triantoro (2018) "Subjectivity of Diamond Prices in Online Retail. Insights from a Data Mining Study", *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research* 13(2): 15–28.

- Marcoi, Alexandra & James Nguyen (2019) "Objectivity, Ambiguity, and Theory Choice", *Erkenntnis* 84(2): 343–357.
- McKay, David (2019) "Diamond Market Shows 'Price Stability' as De Beers Reports Lift in Latest Sales Numbers" 13 november. <https://www.miningmx.com/news/diamonds/39212-diamond-market-shows-price-stability-as-de-beers-unpolished-sales-show-improvement/>, hämtad 7 november 2025.
- Mears, Ashely (2011) "Pricing Looks. Circuits of Value in fashion Modeling Markets", i Jens Beckert & Patrik Aspers (red.), *The Worth of Goods. Valuation and Pricing in the Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Okasha, Samir (2011) "Theory Choice and Social Choice: Kuhn versus Arrow", *Mind* 477: 83–115.
- Okasha, Samir (2015) "On Arrows Theorem and Scientific Rationality: Reply to Morreau and Stegenga", *Mind* 124: 279–294.
- Parkin, Michael (2022) *Economics*. Harlow: Pearson.
- Potrykus, Marcin (2022) "Diamond Investments: Is the Market Free from Multiple Price Bubbles?", *International Review of Financial Analysis* 83: 102329.
- Powell, Walter W. & Paul J. DiMaggio (1983) "The Iron Cage Revisited. Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields", *American Sociological Review* 48(2): 147–160.
- Powell, Walter W. & Paul J. DiMaggio (2023) "The Iron Cage Redux. Looking Back and Forward", *Organization Theory* 4(4): 1–24.
- Rapaport (2021) "Diamond Prices Firm After Supply Declines", pressmeddelande 5 januari. <https://rapaport.com/press-releases/diamond-prices-firm-after-supply-declines/>, hämtad 31 augusti 2025.
- Sandberg, Sveinung (2012) "The Importance of Culture for Cannabis Markets. Towards an Economic Sociology of Illegal Drug Markets", *British Journal of Criminology* 52: 1133–1151.
- Smith, Charles W. (1989) *Auctions. The Social Construction of Value*. New York: Free Press.
- Stark, David (2009) *The Sense of Dissonance. Accounts of Worth in Economic Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Stark, David (2020) "The Performance Complex", i David Stark (red.), *The Performance Complex. Competition and Competitions in Social Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Statista (2016) "Diamond Prices per Carat from 1960 to 2016 (in U.S. Dollars)", <https://www.statista.com/statistics/279053/worldwide-sales-of-polished-diamonds/>, hämtad 27 augusti 2025.
- Steiner, Philippe (2003) "Gifts of Blood and Organs. The Market and 'Fictitious' Commodities", *Revue Française de Sociologie* 44, Supplement: An Annual English Selection: 147–162.
- Strasburg, Jenny & Suzanne Kapner (2025) "Are Diamonds Even a Luxury Anymore? De Beers Reckons With Price Plunge", *Wall Street Journal* 16 juli.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery", *Theoretical Sociology* 41: 1–40.
- Swedberg, Richard (2014) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.

SJÖSTRAND

- Times of India* (2019a) "Proposed Synthetic Diamond Price List Rattles Diamantaires", *Times of India* 3 juni.
- Times of India* (2019b) "Rapaport Won't Publish Price List of Synthetic Diamonds", *Times of India* 6 juni.
- Varian, Hal R. (2020) *Intermediate Microeconomics. A Modern Approach*, nionde utgåvan. New York: W.W. Norton and Company.
- Veblen, Thorstein (1926 [1899]) *Den arbetsfria klassen: ekonomisk studie*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Velthuis, Olav (2005) *Talking Prices. Symbolic Meanings of Prices on the Market for Contemporary Art*. Princeton: Princeton University Press.
- Wherry, Frederick F. (2012) *The Culture of Markets*. Cambridge: Polity Press.

Teoretisering i tematisk analys

LINDA HILTUNEN & ANNA-MARIA S. MAREKOVIC

Teori och teoretisering genomsyrar hela forskningsprocessen, men blir särskilt avgörande i den fas som brukar betecknas som analys, det vill säga när det empiriska material som samlats in ska bearbetas och forskningsfrågorna besvaras. Vetenskaplig analys innebär att forskaren dels gör en detaljerad *beskrivning* av det specifika fenomenet och dess kontext, dels ger någon form av *förklaring* eller *förståelse* som gör fenomenet begripligt (O'Reilly 2012). Inom den kvalitativa forskningstraditionen finns olika tillvägagångssätt för att göra just det (se till exempel Fangen & Sellerberg 2011). En metod som under senare år fått ökad uppmärksamhet, både bland studenter och bland forskare, är den tematiska analysen. Vi har därför valt att lyfta fram den som exempel i vårt kapitel. Ytterligare ett skäl är att tematisk analys möjliggör teoretisk flexibilitet (Braun & Clarke 2006, 2022b), så att forskaren eller studenten har frihet att själv bestämma teorins roll i analysprocessen.

Det kan vara svårt att veta när, var och hur teoretisering kan ske. I metodlitteraturen diskuteras ofta olika teoretiska angreppssätt där analysen är antingen induktiv (empiridriven) eller deduktiv (teoridriven). Ett alternativ är att betrakta det som ett kontinuum, där man kan befinna sig *mer* eller *mindre* på någon sida av skalan (jämför Braun & Clarke 2022b: 56). Vår erfarenhet av att bedriva kvalitativ forskning är just att vi rör oss fram och tillbaka längs ett kontinuum under analysprocessen. Analysen är sällan helt empiridriven, men inte heller helt styrd av på förhand bestämda teorier eller begrepp. Processen kan beskrivas som

”iterativ” på så vis att den inbegriper ett växelspel mellan empiri och teori (O’Reilly 2012).

I detta kapitel presenterar vi först vad tematisk analys är för att sedan illustrera hur det teoretiska hantverket, där teorier och begrepp sätts i arbete eller rent av utvecklas, kan gå till i praktiken. Exempelen är hämtade från vår egen forskning, där vi använt tematisk analys men arbetat med teori och begrepp på olika sätt. Det första exemplet är en studie av lärare och skolpersonal på ett språkinroduktionsprogram, där analysen är mer induktiv och empiridriven (se Marekovic & Närvänen 2023). Det andra exemplet är en mer deduktiv och teoretiskt driven studie av alkoholkulturer bland ungdomar i privilegierade områden (se Hiltunen m.fl. 2022).

Vad är tematisk analys?

Tematisk analys är en av de vanligaste metoderna för analys av kvalitativt material (Alvinus m.fl. 2023; Clarke & Braun 2017). Sedan 1970-talet har metoden utvecklats i en mängd olika varianter, och under de senaste decennierna har den ökat i popularitet bland såväl forskare som studenter (Braun & Clarke 2022b). En av de mest inflytelserika (det vill säga mest refererade) varianterna är Virginia Brauns och Victoria Clarkes tematiska analys. Den presenterades först i artikelformat 2006 och har därefter följts upp och utvecklats både i artiklar (Braun & Clarke 2019, 2021, 2022a; Clarke & Braun 2013, 2017) och i bokform (Braun & Clarke 2022b). Av utrymmes-skal är redogörelsen av arbetssättet kortfattad. Den som vill ha en fördjupning hänvisas till originaltexterna (se Braun & Clarke 2006, 2022b).

Det övergripande syftet med tematisk analys är att ”identifiera, analysera och rapportera mönster (teman) i data” (Braun & Clarke 2006: 79). Utmärkande för Brauns och Clarkes variant är betoningen av teoretisk flexibilitet. Deras tematiska analys bygger inte på några bestämda teoretiska perspektiv utan kan göras utifrån olika ontologiska och epistemologiska utgångspunkter. Metoden låter sig förenas med såväl induktiv som deduktiv ansats. Viktigt att betona är att teoretisk flexibilitet inte betyder icke-teoretisk, utan bara att det inte finns någon föreskriven teoretisk utgångspunkt. Den enskilde forskaren behöver reflektera över och preci-

sera sina teoretiska antaganden, då dessa har betydelse för såväl studiens forskningsfrågor som analys och tolkningar (Braun & Clarke 2021). Vidare är den tematiska analysen flexibel på så vis att den kan användas för att söka svar på olika typer av forskningsfrågor, allt från sådant som handlar om människors erfarenheter av och föreställningar om ett visst fenomen till frågor om hur ett fenomen konstrueras i en viss kontext. Metoden är dessutom tillämplig på olika typer av kvalitativa material: intervjuutskrifter (av individuella intervjuer och fokusgruppsintervjuer), olika typer av dokument och textkällor, mediematerial med mera. Den lämpar sig väl för både omfattande datamaterial och mer begränsade studier (Clarke & Braun 2017, 2013). Sammantaget kan tematisk analys anpassas till olika studier, materialtyper, forskningsfrågor och teoretiska ståndpunkter.

Enligt Braun och Clarke (2006, 2022b) består den tematiska analysen av sex steg som forskaren ska ta sig genom. Även om det finns en viss logik i ordningen ska stegen inte betraktas som separerade från varandra. I praktiken tenderar analysprocessen att vara iterativ på så vis att man rör sig fram och tillbaka och mellan de olika stegen. Inte desto mindre säger denna uppställning något om hur man går till väga för att göra en tematisk analys. När vi sammanfattar analysprocessens steg nedan utgår vi för enkelhetens skull från att det empiriska materialet utgörs av intervjuer, men som nämndes ovan kan det också röra sig om andra data.

STEG 1. LÄR KÄNNA DET EMPIRISKA MATERIALET. Man inleder med att transkribera sina inspelade intervjuer för att sedan noggrant läsa dem i flera omgångar. Under läsningen antecknar man idéer och potentiella koder (så kallat "memoskrivande"). Betydelsen av detta steg ska inte underskattas eftersom man får en både bred och djup kännedom om sitt empiriska material.

STEG 2. UTVECKLA INITIALA KODER. Därefter fortsätter man med att systematiskt skapa initiala koder utifrån det empiriska materialet. En kod är ett ord, en rad eller ett stycke av materialet som representerar en betydelsefull eller analytiskt intressant aspekt som hjälper en att förstå det studerade fenomenet. Koden sammanfattar innebörden av det empiriska snittet och utgör analysens minsta

beståndsdel. Kodningen kan ske antingen induktivt eller deduktivt beroende på ansats. Det är viktigt att noggrant läsa igenom samtliga intervjuutskrifter och att identifiera och benämna alla potentiella koder, eftersom det tidigt i processen inte alltid är uppenbart vilka koder som är relevanta. Genom att gruppera det empiriska materialet utifrån likheter, olikheter och jämförbarhet påbörjar man processen med att identifiera mönster och skapa en strukturerad och meningsfull analys.

STEG 3. SÖK EFTER TEMAN. Nästa steg är att reflektera över hur de olika koderna kan grupperas eller kombineras i ett färre antal potentiella teman. Ett tema representerar en bredare eller mer abstrakt idé som samlar flera olika koder, som tillsammans bidrar till en djupare förståelse av det studerade fenomenet. Detta steg innebär en övergång från närläsning av materialet till identifiering av mer övergripande mönster. Ett praktiskt tillvägagångssätt är att använda tankekartor (se Hiltunens exempel senare i kapitlet) eller tabeller (se Marekovics exempel nedan) för att visualisera identifierade teman. I denna fas av analysen handlar det om att gruppera och organisera materialet och reflektera över hur koder, teman och underteman förhåller sig till varandra.

STEG 4. GRANSKA TEMAN. Att granska teman innebär att man reviderar och förfinar de teman som har identifierats i tidigare steg. Man återvänder till både koder och teman och kontrollerar att det finns ett meningsfullt samband mellan koderna inom ett tema och tydliga skillnader mellan olika teman. Temana bör således granskas utifrån kriterierna "intern homogenitet" och "extern heterogenitet" (Braun & Clarke 2006: 91). Ett tema ska vara sammanhållet och kretsa kring en tydlig, övergripande idé, samtidigt som det skiljer sig från andra teman utan att överlappa med dem.

STEG 5. BESKRIV OCH BENÄMN TEMAN. Nästa steg är att identifiera vad som utmärker varje enskilt tema och hur det förhåller sig till andra teman. Målet är att utförligt beskriva varje tema utifrån innebörden av de samlade koderna, så att det bildar en sammanhängande berättelse. Därigenom skapar man en detaljerad beskrivning av vad som är kärnan i respektive tema. Här innefattas även

identifiering av eventuella underteman som fångar in olika aspekter av ett tema samt beskrivning av dem. Genom att benämna teman och sätta dem i samband med varandra ger man dem en mer distinkt form. Därmed börjar också det övergripande narrativet – svaret på forskningsfrågan – att ta form.

STEG 6: SKRIV FRAM STUDIENS RESULTAT. I det avslutande steget ligger fokus på den skriftliga framställningen av analysen, där man på ett övertygande och tydligt sätt beskriver och begripliggör sina resultat. Ens teman, inklusive eventuella underteman, och deras inbördes relationer ligger till grund för framställningen av de resultat man vill förmedla. Det är viktigt att man ger tillräckligt med argument för sina teman genom utdrag ur det empiriska materialet. Man bör noggrant välja citat som tydligt illustrerar kärnan i analysen. Framställningen ska inte stanna vid en beskrivning, utan behöver också bidra med en teoretisk förståelse eller förklaring av de frågor som vägleder studien.

Denna beskrivning ger inte särskilt mycket information om *när* och *hur* teoretisering kan ske. I nästföljande avsnitt ska vi därför lyfta fram två exempel som belyser hur vi själva arbetat med tematisk analys med särskilt fokus på hur vi förhållit oss till och använt teorier och begrepp i analysprocessen.

Att arbeta med spårhundsbegrepp i tematisk analys

Det första exemplet utgår från Marekovics och Närvänens (2023) studie av språkintruktionsprogram (SPR) riktade till nyanlända elever i åldern 16–19 år. Syftet med SPR är att bereda möjlighet för elever som saknar betyg från svensk grundskola att lära sig svenska och läsa in de ämnen som de behöver för att kunna fortsätta sin utbildning på gymnasiet eller vuxenutbildningen. Studien utformades utifrån ett övergripande intresse av att undersöka SPR-elevernars skolprestationer och den sociala värld som SPR utgör. I det syftet intervjuade vi lärare, skolledare och studie- och yrkesvägledare (SYV) på tre olika skolor i en större svensk stad.

Några uttalade teoretiska begrepp fanns inte i inledningsskedet av forskningsprocessen. Utgångspunkten för analysen låg därmed

på den induktiva delen av kontinuumet, men under arbetets gång aktualiserades begreppslikt tänkande genom så kallade *sensitizing concepts*, på svenska ibland ”spårhundsbegrepp” (Blumer 1954). Herbert Blumer argumenterade redan 1954 för att begrepp inom samhällsvetenskapen snarast fungerar som ”sensibiliseringsinstrument” (Blumer 1954: 7), det vill säga ett slags vägvisare när vi närmar oss vårt undersökningsobjekt. Spårhundsbegrepp ger forskaren en riktning i sökandet, men behöver också anpassas till det specifika empiriska sammanhang som utforskas. Att arbeta med spårhundsbegrepp lämpar sig väl för kvalitativ analys och ett induktivt förhållningssätt.

När spårhundsbegrepp behandlats i litteraturen har det föreslagits att de ofta fungerar som en sorts fond mot vilken ett kvalitativt projekt utformas och forskningsfrågorna formuleras (Bowen 2006; Charmaz 2014; se även Larssons kapitel i denna bok för exempel). Men spårhundsbegrepp kan också aktualiseras under analysprocessen och då tjäna som analytisk lins för att identifiera exempel i materialet som har något intressant gemensamt (Bowen 2019; Hammersley & Atkinson 2019). I det projekt som presenteras nedan var det just under analysprocessen som begreppen arbetades fram och förfinades.

Att börja i materialet – en iterativt induktiv process

Vi närmade oss inte det empiriska materialet helt förutsättningslöst. Vår förförståelse bestod i dels att vi läst in oss på forskning om det fenomen vi var intresserade av, dels att vi redan var bekanta med en uppsättning teoretiska perspektiv och begrepp. Men i linje med många kvalitativa forskares resonemang försökte vi närma oss det empiriska materialet med relativ öppenhet och nyfikenhet för att i bästa fall kunna säga något nytt om det vi studerade (Charmaz 2014; O'Reilly 2012; Rennstam & Wästerfors 2015). När det gäller SPR-studien bestod vår förförståelse i att vi läst in oss på både svensk och internationell forskning om invandras och nyanländas skolprestationer och utbildningsförhoppningar. Enligt forskningen hade många ungdomar med migrationsbakgrund ambitiösa utbildningsförhoppningar med mål om att genomgå högre utbildning och skaffa sig prestigefulla yrken såsom läkare, arkitekt och ingenjör (Folke 2018; Kao & Tienda 1995). Samtidigt

visade forskningen att denna grupp ungdomar ofta stötte på hinder och hade svårt att förverkliga sina mål – det fanns alltså ett glapp mellan förhoppning och realitet (Holmberg m.fl. 2018; Salikutluk 2016). Vi hade som sagt inledningsvis inte några konkreta teoretiska begrepp som styrde vår analys. Däremot var vi inspirerade av och inlästa på kvalitativ och etnografisk forskning där syftet ofta är att förstå den mening människor tillskriver sina sociala relationer och handlingar och det institutionella sammanhang som de befinner sig i (Hammersley & Atkinson 2019). Med detta i bakhuvudet påbörjade vi analysen av vårt intervjumaterial.

I linje med Brauns och Clarkes steg 1 inledde vi med att bekanta oss med vårt material genom att läsa igenom intervjuutskriften flera gånger och notera detaljer och idéer som framstod som betydelsefulla. I detta första skede av analysprocessen gjorde vi en mängd noteringar och det är inte meningsfullt att återge dem alla. Men ett par av våra första noteringar skulle visa sig få betydelse för hur analysen utvecklade sig. För det första kunde vi identifiera att skolpersonalens beskrivningar av eleverna på SPR hade stora likheter med det som tidigare forskning pekat ut. Eleverna beskrevs som ”ambitiösa och engagerade”, ”roliga att undervisa” och ”respektfulla mot lärare”. Vi noterade också att personalen återkommande hänvisade till skolsystemet och de ramar som det satte upp. Systemet beskrevs relativt kritiskt med ord som ”orättvist”, ”omöjliga krav” och ”tidsbrist”. I detta skede kan vi se hur processen övergick i den initiala kodningen (steg 2). Flera av våra noteringar blev till olika koder som betecknade intressanta och meningsbärande aspekter i materialet. Vi läste transkriptionerna igen och kodade olika utsnitt av materialet genom att notera och benämna våra koder.

I detta skede blev våra teoretiska reflektioner mer explicita. Vi noterade att personalen berättade hur de tolkade och förhöll sig till de institutionella ramar som skolsystemet satt upp. Ett teoretiskt perspektiv som gjorde det möjligt för oss att både sätta ord på det vi identifierat i materialet och ställa nya frågor var *inhabited institutionalism* eller ”befolkade institutioner” (Hallet & Hawbaker 2021; Hallet & Vantresca 2006). Perspektivet är en mikroorienterad utveckling av neoinstitutionalismen och tar sin utgångspunkt i den symboliska interaktionismen. Teorin betonar betydelsen av att belysa social interaktion och människors aktiva roll i att tolka,

förhandla och ibland förändra de institutionella sammanhang som omgärdar deras handlande. Med detta för ögonen återvände vi till våra kodlistor och sökte efter koder som beskrev social interaktion och handlande. Vi kunde se att vi hade koder som på olika sätt handlade om social interaktion, både informell (till exempel vardaglig interaktion med elever) och formell (till exempel lärarlagsmöten och elevkonferenser), och om hur skolpersonalen agerade gentemot eleverna utifrån sina tolkningar av dessa interaktioner. Detta väckte vårt intresse. Vi återvände till våra transkriptioner (i realiteten flera gånger under hela analysprocessen) och kodade dem utifrån våra teoretiskt utpekade aspekter – social interaktion och socialt handlande. Kodningsprocessen kan därmed beskrivas som induktivt iterativ (O'Reilly 2012). Vi började i vårt empiriska material genom att identifiera betydelsebärande koder och initiala tolkningar. Dessa knöt vi sedan till teoretiska antaganden om ”befolkade institutioner” som vägledde oss i en mer fokuserad kodning.

*Söka efter, granska och avgränsa teman
med hjälp av spårhundsbegrepp*

Den fokuserade kodningen hjälpte oss att gruppera vårt material så att koder om utbildningssystemet bildade ett kluster och lärarnas beskrivningar av eleverna ett annat. Ett tredje kluster handlade om lärarnas strategier för att hantera elevernas utbildningsförlopp i form av olika tolkande praktiker/handlingar. Konkret arbetade vi med att samla alla de intervjuutsnitt som hörde till respektive kluster i separata dokument, vilket gav god överblick över materialet och möjlighet att reflektera över hur de relaterade till varandra. Detta motsvarar steg 3 i den tematiska analysen, sökande efter teman: vi betraktade klustren som *potentiella* teman. Nedan illustreras hur den fortsatta utvecklingen av våra teman gick till, där arbetet med spårhundsbegrepp var betydelsefullt.

I samband med kodningen märkte vi att medlemmar av personalen beskrev hur de hanterade elever som enligt deras bedömning *inte* skulle nå behörighetskraven eller *inte* skulle få sina utbildningsförhoppningar infriade. De behövde med andra ord hantera att vissa elever skulle misslyckas eller riskerade att misslyckas med sina studier. Vi fann att Erving Goffmans begrepp *cooling-out* (Goffman 1952) och dess tillämpning i forskning om just utbildning

(Clark 1960) kunde användas som spårhundsbegrepp. *Cooling-out* är svårt att översätta till svenska, men äger rum när det finns, eller bedöms kunna finnas, en diskrepans mellan klientens förhoppningar och hans eller hennes möjligheter att nå målet. Begreppet omfattar organisatoriska strategier och processer för att förmedla negativa besked eller avslag utan att klienten (den som avskiljs) ska tappa ansiktet. Det handlar alltså om att begränsa, eller snarare omdirigera ambitioner, på ett sätt som minskar påfrestningar för både organisation och individ. Begreppet har därmed de egenskaper som Blumer (1954) efterfrågade – en abstrakt eller övergripande beskrivning som ger en riktning i vårt sökande, men kan anpassas efter den specifika kontexten.

Utmärkande för teman är att de fångar upp något viktigt i materialet och bygger på ett ”organiserande begrepp” (Braun & Clarke 2022b: 89) som uttrycker kärnan i det. Spårhundsbegreppet *cooling-out* utgjorde det nav som förenade och sedermera också kom att ge namn åt temat. Kodningen visade dock att skolpersonalen använde *cooling-out* på olika sätt. För att åskådliggöra temat och den variation vi identifierat utformade vi en tabell (se tabell 1 nedan). Tabellen innehåller en rad för respektive variant av *cooling-out* samt utsnitt från våra transkriptioner som exempel (av utrymmesskäl har endast ett citat tagits med som illustration). Tabellen hjälpte oss att granska temat som helhet och den variation det rymde. Huvudtemat benämndes ”strategier för *cooling-out*”, medan varianterna formulerades som underteman. Ett undertema har ett tydligt samband med huvudtemat men fokuserar på en särskild aspekt eller dimension (Braun & Clarke 2022b). Genom att granska vår tabell och jämföra våra empiriska utsnitt mellan raderna fann vi både likheter och skillnader – vi diskuterade på så sätt tematiseringens interna homogenitet och dess externa heterogenitet (steg 4).

Successivt tog temat och undertemana form. De specifika uttrycken för *cooling-out* identifierade vi alltså induktivt, och vi använde empiriska utsnitt för att beskriva innebörden av respektive undertema. Parallellt diskuterade vi också hur vi skulle benämna de olika undertemana (steg 5). Den beteckning som väljs ska fånga eller reflektera temats (eller i detta fall undertemats) kärna. De tidigare studier som genomförts av *cooling-out*-processer, i synnerhet Clarks

studie (1960), kunde användas när vi sökte efter likheter, men också när vi sökte identifiera vad som var specifikt för vår studie. Det första undertemat handlade om att personalen sökte förmå eleven att inte sträcka sina utbildningsförhoppningar så långt, att inte sikta på ett teoretiskt gymnasieprogram och högre utbildning utan på ett yrkesinriktat program. Detta benämnde vi ”alternativa utbildningsvägar”, vilket hade stora likheter med Clarks benämning ”alternativa prestationer” (Clark 1960: 574). De andra två underteman, som vi benämnde ”omväg” respektive ”inbromsning”, var mer unika för det vi studerade, eller åtminstone hade Clark inte identifierat just dessa typer av strategier i sin studie. ”Omväg” innebar att eleven råddes att välja en längre utbildningsväg genom att söka ett yrkesinriktat gymnasieprogram, som var lättare, och att senare läsa in högskolebehörighet på Komvux. ”Inbromsning” handlade om att fördröja eller sakta ner elevens utbildningsbana genom att låta honom eller henne repetera ett eller ibland flera år på SPR.

Tabell 1. Exempel på huvudtema och tillhörande underteman
Strategier för *cooling-out*

<i>Alternativa utbildningsvägar</i>	I början så är det ju många som har siktet väldigt högt, de vill gå på de bästa skolorna de svåraste programmen och sen ska de bli läkare och tandläkare, i princip. Efter hand som det här året går så är det ganska många som tänker om, för att de inser att det är rätt mycket som krävs. Och så lite påtryckningar från SYV. [...] Så [...] i slutet på vårterminen brukar det vara ganska många som svängt om och satsar på ett lättare program, ett yrkesförberedande program. (Christine, lärare)
<i>Omväg</i>	Jag har försökt tala om för dem [SPR-eleverna] att om man vill bli läkare eller någonting så kan man gå en annan väg. Man kan till exempel läsa omvårdnadsprogrammet och sedan gå in på Komvux och läsa in behörighetsämnena till läkare. Då har man ju en större chans att få ett bättre betyg, för det programmet är mycket lättare. (Eva, SYV)
<i>Inbromsning</i>	Det är en del som inte kommer hinna söka till gymnasiet, de flesta tror jag. [...] Det är ju omöjligt att klara svenskan på så kort tid. [...] Om någon är väldigt snabb försöker man kanske bromsa upp lite. Om man ska klara de högre studierna så måste man ha en bra bas, så det finns ingenting att tjäna på att bli släppt till nästa nivå för tidigt. (Emma, lärare)

Temat *cooling-out* fångade inte in alla strategier som vi identifierat i materialet. Personalen beskrev också hur de på olika sätt försökte underlätta för SPR-elever att lyckas med utbildningen. För att benämna dessa strategier vände vi oss till forskningslitteraturen och genomförde sökningar i olika databaser. Vi ville undersöka om någon annan hade noterat fenomenet – och det fanns förstås! Begreppet *warming-up* förekom i ett antal studier som beteckning för organisatoriska strategier för att möjliggöra elevers utbildning, öka deras förhoppningar och höja deras motivation (Deil-Amen 2006). *Warming-up* fungerade också väl som spårhundsbegrepp, och vi började utforma vårt huvudtema med sammanhängande underteman på samma sätt som med *cooling-out*. Analysen visade att *warming-up* gick till så att lärarna förhöll sig ganska löst till läroplanen och anpassade sin undervisning till elevgruppens nivå och den bedömning de gjorde av vad eleverna behövde för att klara sig på gymnasiet. Denna strategi benämnde vi ”anpassa utbildningen”. En annan strategi, som fick benämningen ”strategiska val”, innebar att skolpersonalen justerade utbildningsplanen för SPR-elever för att öka deras möjligheter att få betyg i fler ämnen och därmed kunna konkurrera med elever från svensk grundskola, till exempel genom att lägga till ”enklare” ämnen som geografi eller modersmålsundervisning. Ett tredje sätt var att utnyttja möjligheten till rekommendationer från lärarna genom så kallad frikvot. På så vis kunde SPR-elever antas till gymnasieprogram vid sidan av det vanliga antagningssystemet, vilket vi valde att kalla ”individuella rekommendationer”.

Samtliga underteman utgjorde induktivt identifierade varianter av de två strategierna *cooling-out* och *warming-up*. Arbetet med spårhundsbegrepp gjorde det möjligt för oss att sortera och begrippliggöra det empiriska materialet och samtidigt ta hänsyn till den specifika kontexten. Analysprocessen bidrog till begreppsutveckling på så vis att våra observationer inte sammanföll med tidigare identifierade uttryck för *cooling-out* och *warming-up*, utan illustrerade just variationer av de två strategierna.

Utöver våra två avgränsade teman – *cooling-out* och *warming-up* med tillhörande underteman – hade vi i vår kodning även identifierat två kluster med personalens tolkningar av dels utbildningssystemets ramar, dels elevernas prestationer. Vi identifierade inte

dessas som avgränsade teman inom ramen för vår analys, även om de kanske hade kunnat utvecklas till det. Däremot var de betydelsefulla för att kontextualisera och förstå skolpersonalens strategier (Braun & Clarke 2021), och därför behövde de tas med i presentationen av våra resultat. Det teoretiska ramverket om befolkade institutioner kunde användas för att förstå dilemmat med utbildning av nyanlända elever, nämligen att skolpersonalen förväntas utbilda elever med ambitioner som anses ouppnåeliga inom systemets ramar. Analysen av personalens strategier för att hantera systemets begränsningar och elevernas utbildningsförhoppningar blev mot bakgrund av detta begriplig och kunde presenteras som en sammanhängande berättelse (steg 6).

Alkohol kulturer bland privilegierade ungdomar

Det andra exemplet på hur teoretisering i den tematiska analysen kan gå till tar sin utgångspunkt i en studie om ungdomars alkoholkulturer i ett privilegierat storstadsområde. Artikeln är samförfattad med en rad andra forskare, men Hiltunen stod för analysarbetet (se Hiltunen m.fl. 2022). Den tematiska analysen har i detta exempel en mer deduktiv ingång, så att analysen är mer teoridrivnen än i det föregående exemplet om språkintrösktion. I det följande presenteras bakgrunden till studien, den teoretiska inramningen och hur den tematiska analysen gick till.

En preliminär teoretisk inramning och utgångspunkt

Studien initierades utifrån nationell statistik som visar att ungdomar som är bosatta i privilegierade storstadsområden har högre alkoholkonsumtion än ungdomar i andra områden (Zetterqvist & Gripe 2020). På regional nivå efterfrågades mer kunskap om alkoholkulturen bland dessa ungdomar, inte minst för att kunna utveckla målinriktade insatser och minska alkoholkonsumtionen i denna nya riskgrupp. Hur unga dricker i privilegierade områden har inte blivit särskilt väl belyst då alkoholforskningen tidigare fokuserat på mer marginaliserade ungdomar. För att bättre förstå ungdomars relation till alkohol och belysa alkoholkulturen genomförde vi enskilda intervjuer med 20 ungdomar (15 till 19 år) i det aktuella området.

Analysen utgick initialt från några tänkbara sociologiska begrepp och teorier som kunde strukturera det empiriska materialet. "Alkoholkultur" var ett centralt begrepp som i studien definierades som ett kollektivt förhållningssätt, inlärd uppfattningar och beteenden kopplade till alkohol (Ramstedt & Sundin 2020: 8). I analysen blev det därmed viktigt att identifiera hur unga internaliserar kollektiva förhållningssätt, uppfattningar och beteenden i relation till alkohol. Tidigare forskning har visat att alkoholkonsumtion under ungdomsåren ofta utgör normativ praktik och spelar en central roll i många ungas identitetsskapande (Lalander 1998; Roumeliotis 2012; Tryggvesson 2005). Mot denna bakgrund blev teorier om identitet en viktig utgångspunkt för analysen, där särskilt Richard Jenkins (2008) teori om sociala identiteter utgjorde en inspirationskälla. Enligt Jenkins skapas sociala identiteter i samspel med omgivningen där såväl egna som andras uppfattningar har betydelse. Vi avsåg att undersöka på vilket sätt alkoholkonsumtion bidrar till identitetsskapandet i de grupper där alkoholkonsumtion har normaliserats.

Analysprocessen

I linje med Brauns och Clarkes första steg lästes intervjutranskriptionerna igenom i flera omgångar. Anteckningar fördes och potentiella koder övervägdes utifrån de teoretiska idéerna om alkoholkultur och identitetsskapande processer. Steg två i analysprocessen var att utveckla initiala koder. Alla delar av intervjutranskriptionerna kodades. Även om vi hade en bakomliggande teoretisk idé att identifiera alkoholkultur och identitetsskapande processer, bedrev vi arbetet i denna fas förhållandevis induktivt med öppenhet för nya idéer och infallsvinklar: om vi enbart hade baserat kodningen på initiala teoretiska idéer hade vi riskerat att missa betydelsefulla perspektiv i materialet. Tanken var således att skapa koder som i en senare fas kunde förstås och tolkas teoretiskt med begrepp som alkoholkultur och identitetsskapande. Exempel på koder i denna initiala fas var "en väg in", "socialt accepterat", "en del av umgänget", "ha särskilt kul", "aldrig säga nej", "status att bjuda in/arrangera fest", "ekonomi begränsar ej", "rum för fester".

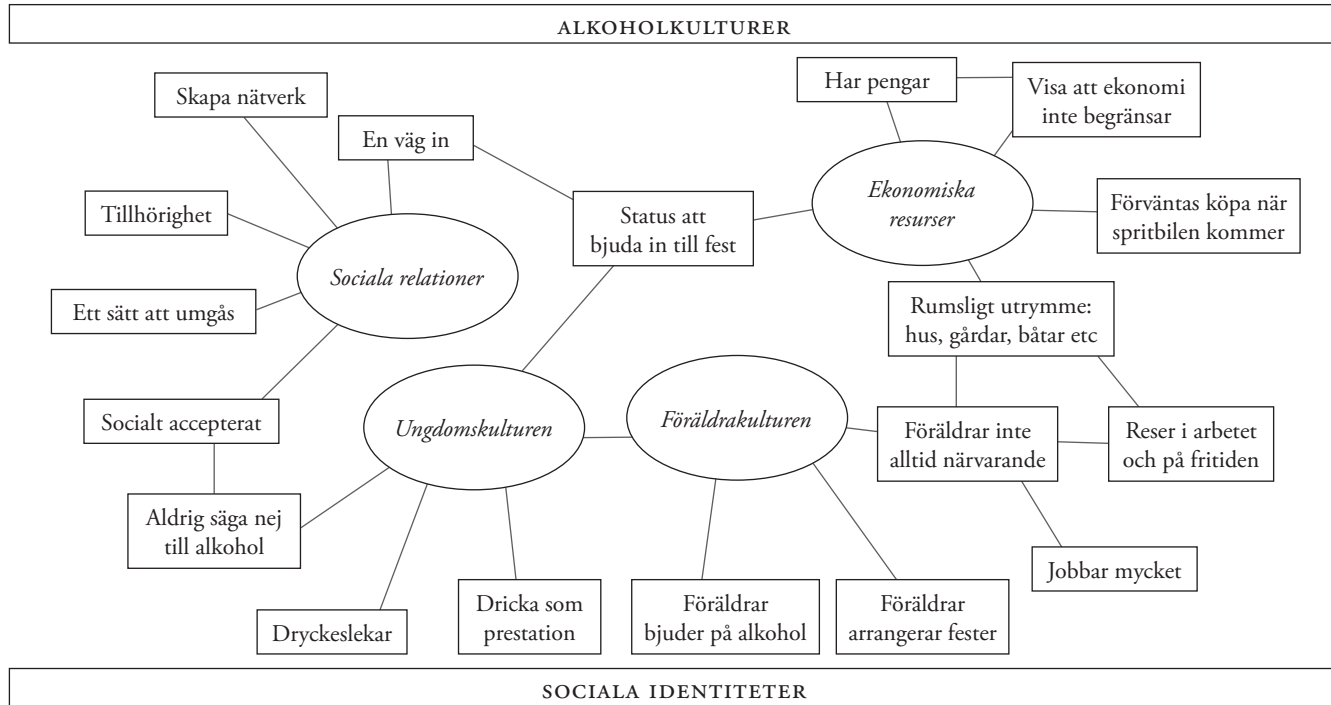
Arbetet med att skapa koderna genererade långa listor med ord och korta meningar i anslutning till transkriptionerna. Dessa

sammanställdes i ett separat dokument som förberedelse inför det tredje steget i den tematiska analysen, nämligen sökande efter teman. Här analyserades på vilket sätt koderna kunde grupperas tematiskt. Det fanns många koder som rörde alkoholens betydelse för sociala relationer, vilket fick bli ett tema. Därutöver uppträcktes många koder som på olika sätt rörde ekonomiska aspekter, som sorterades under ett annat tema. Även koder som på olika sätt belyste dels ungdomskulturen, dels föräldrakulturen identifierades och lades till grund för ytterligare två teman. Dessa teman tjänade till att organisera materialet och göra det begripligt. I denna del av analysprocessen användes tankekartor för att visualisera de empiriska resultaten. Den första tematiska tankekartan är resultatet av analysprocessens tre första steg, det vill säga en relativt renodlad beskrivande analys av materialet (se figur 1 nedan). De enda teoretiska begrepp som ramade in studien var just alkoholkulturer och sociala identiteter.

Analysprocessens fjärde steg var att granska de konstruerade temana, som fortfarande var relativt ”stökiga” på så vis att de inte hängde samman på ett meningsfullt sätt (det vill säga saknade intern homogenitet) och överlappade varandra (det vill säga saknade extern heterogenitet). Analysens teman behövde förtydligas och förfinas för att bli mer innehållsligt renodlade, men också avgränsade. Vid en nära granskning av tankekartan övervägdes vad som förenade de teman som identifierats och hur de kunde särskiljas från varandra. Det blev tydligt att sociala identiteter inte riktigt räckte som analytiskt verktyg för att förstå alkoholkulturen bland unga. Av tankekartan framgick tydligt att alkoholkulturen i det privilegierade området också rymde såväl sociala som kulturella och ekonomiska aspekter. När tankekartan granskades väcktes den teoretiska idén att kulturen kring alkohol formas av vilka sociala, kulturella och ekonomiska möjligheter som står till buds för unga. En sociolog som lagt fram en teori om socialt, kulturellt och ekonomiskt kapital och hur dessa kan växlas in i erkännande, respekt och positioner i en viss kontext är Pierre Bourdieu (1984 [1979]).

Vi beslutade att använda Bourdieus kapitalbegrepp (1986 [1983], 1984 [1979]) för att fördjupa förståelsen av hur materiella, sociala och kulturella resurser för identitetsskapande kan förstås i anslutning till alkoholkonsumtion. Av tankekartan framgick att

Figur 1. En första tankekarta över identifierade teman

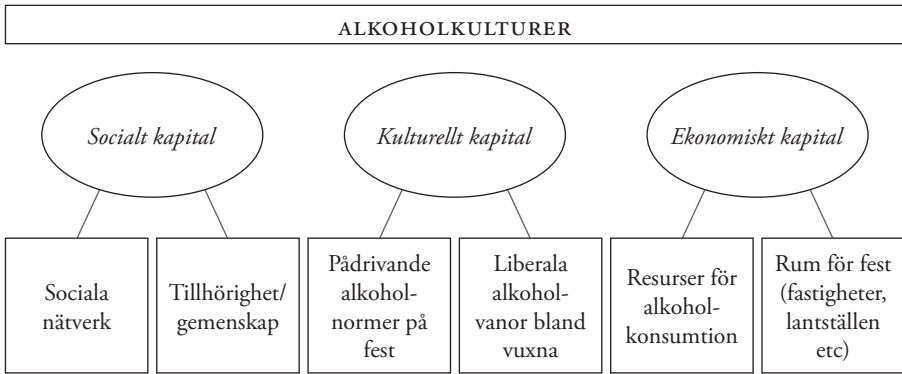

socialt kapital (nätverk och grupptillhörighet), ekonomiskt kapital (pengar och andra materiella tillgångar) och förkroppsligat kulturellt kapital (livsstil, smak, språkbruk, sätt att tala och uppföra sig, ofta omedvetet formade genom socialisation i familjen och individens omgivning) var relevanta som analytiska begrepp. Genom att arbeta mer induktivt i analysens andra steg gjorde vi det möjligt för empirin att överraska oss, vilket krävde ett nytt teoretiskt grepp. Bourdieus kapitalbegrepp har främst använts som ett analytiskt verktyg för studium av social reproduktion. I denna studie prövades om kapitalbegreppen också kan användas för att tolka och förstå hur alkoholkulturer reproduceras i ett privilegierat område genom växelspel mellan ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital.

Med denna nya insikt var målet att skapa mer renodlade teman – nu tydligare teoretiskt präglade – som tillsammans kunde göra det kodade materialet begripligt. För att åstadkomma detta behövde vi återgå till analysprocessens tidigare steg och göra om arbetet (det vill säga steg 1–3). Denna iterativa process är vanlig inom den tematiska analysen och något som uppmuntras, då den skapar skärpa det analytiska hantverket (Braun & Clarke 2022b). Vi läste alltså transkriptionerna igen för att kontrollera om våra utvalda teoretiska teman fungerade och om vi kunde precisera koderna utifrån ett teoretiskt tankesätt inspirerat av Bourdieus kapitalbegrepp. Analysen hade nu bytts mot en mer deduktivt inspirerad ansats och det empiriska materialet lästes med nya glasögon. Analysprocessen hade övergått till det femte steget, där det gäller att beskriva och benämna teman. Resultatet av detta arbete blev en ny tankekarta som presenteras i figur 2 nedan.

I figuren finns tre teoretiska begrepp med tillhörande teman som också visar hur de relaterar till varandra. I den fortsatta analysprocessen (jämför steg 5) krävdes att en detaljerad analys skrevs fram för varje enskilt tema. Viktigt blev att identifiera vilka analytiska poänger varje tema rymde och hur dessa teman tillsammans kunde besvara den forskningsfråga som initierade studien. När analysens teman var identifierade och tydligt avgränsade kvarstod det sista steget i analysprocessen (jämför steg 6), det vill säga att skriva fram studiens resultat utifrån identifierade teman och bidra med en teoretisk förståelse av de frågor som vägledde studien.

Figur 2. Slutgiltig tematisk karta över tre huvudsakliga teman (i form av redan etablerade teoretiska begrepp) med tillhörande empiriskt orienterade underteman

I analysprocessens avslutande steg kunde vi visa hur alkoholkulturen – det vill säga ungas förhållningssätt, uppfattningar och beteenden kring alkohol – reproduceras genom ett växelspel mellan olika kapitalformer. I fråga om socialt kapital visade vi att alkohol är en social dryck och att tillgången till sociala nätverk och relationer har betydelse för alkoholkonsumtionen. I vänkretsar med högt socialt kapital har den enskilde större möjlighet att få tillgång till festmiljöer där alkoholkonsumtion utgör en legitimerad praktik, vilket i sin tur stärker den enskildes ställning i det sociala rummet. Bland privilegierade ungdomar yttrar sig det förkroppsligade kulturella kapitalet i en förgivettagen uppfattning om att alkoholkonsumtion utgör en naturlig och självklar del av festkulturen. Konsumtionen fungerar inte enbart som medel för njutning och avkoppling, utan också som en symbolisk praktik för att markera social åtskillnad inom en viss gruppgemenskap. Den lekfulla och smakfulla hanteringen av alkohol signalerar status och tillhörighet till en kulturellt kodad ungdomsmiljö. Vi kunde visa att även föräldrarna i regel har en liberal inställning till alkohol, en inställning som de unga reproducerar i enlighet med Bourdieus tankesätt. Umgänget bland vuxna kännetecknas också av fest- och middagsbjudningar där finare alkoholhaltiga drycker konsumeras, så att de unga socialiseras in i en redan befintlig liberal alkoholkultur. Därutöver har

unga med privilegierad bakgrund tillgång till ekonomiskt kapital och därmed större möjlighet att köpa alkohol. Föräldrarnas innehav av fastigheter – såsom stora hus och lantställen – gör det också möjligt att arrangera och bjuda in till fester utan deras insyn. Att kunna arrangera en exklusiv fest kan ge status i dessa sociala kretsar, vilket driver på såväl festtillfällen som alkoholkonsumtion.

Avslutning

I kapitlet har vi presenterat och diskuterat tematisk analys med utgångspunkt i den modell som utvecklats av Braun och Clarke (2006, 2022b). Fördelen med deras variant av tematisk analys är att den är flexibel, att den kan anpassas till olika typer av forskningsprojekt och att det finns tydliga riktlinjer för analysprocessen (steg 1–6). Samtidigt kräver genomförandet – det vill säga kodningen, tolkningen, tematiseringen och presentationen av ett omfattande empiriskt material – träning, erfarenhet och kreativitet. Även om det finns riktlinjer, finns det inga definitiva regler för hur genomförandet ska gå till. Därmed är teorins roll inte självskriven. Faktum är att den till och med kan glömmas bort i tematisk analys, antingen därför att man är osäker på dess roll eller för att uppmärksamheten riktas mot analysprocessen steg för steg (jfr Braun & Clarke 2022b: 208). Mot denna bakgrund har vi här lagt särskilt fokus på att diskutera hur teoretisering i tematisk analys kan gå till.

Teori och begrepp spelar en central roll i sociologin genom att ge oss verktyg för att förklara och förstå samhällets organisering och mellanmänniskliga relationer. Det är teorin och vårt sätt att genom den tolka olika samhälleliga fenomen som ger kraft åt den tematiska analysen liksom alla andra former av kvalitativa analyser (Braun & Clarke 2022b: 57). I kapitlet har vi visat att teorins roll kan variera inom ramen för den tematiska analysen. Det vi velat illustrera genom våra exempel är att analysprocessen sällan är vare sig renodlat induktiv eller rent deduktiv, utan snarare rör sig längs ett kontinuum där analysen är *mer* induktiv eller *mer* deduktiv. En och samma analysprocess kan ha både induktiva och deduktiva inslag. Därför är det också viktigt att redovisa hur vi förhåller oss till teori, när vi använder den och på vilket sätt vi låter den vägleda analysen. Användandet av teori skapar också en gemensam referensram som

underlättar dialog och förståelse mellan forskare. När vi använder befintliga sociologiska teorier blir det lättare för andra forskare att förstå vårt bidrag i ett större forskningslandskap.

Vi vill också understryka att en noggrant genomförd tematisk analys underlättar presentationen av studiens resultat. När författaren har en tydlig överblick och känner sig trygg i de teman som lyfts fram blir det lättare att presentera resultaten på ett övertygande och strukturerat sätt. Ett viktigt budskap i kapitlet som illustrerats av båda exemplen är att vi bör inta ett nyfiket, utforskande och öppet förhållningssätt till vårt empiriska material oavsett om den analytiska ingången är empiridriven eller mer teoretisk. Det är den sociologiska nyfikenheten som väcker nya fördjupade insikter liksom förmågan att ifrågasätta det som annars tas för givet i samhället, i organisationer och i mellanmännisklig interaktion. Det är genom att våga pröva och utveckla men också ompröva och överge teoretiska idéer och begrepp som vi kan bli överraskade av vår empiri och i bästa fall lägga fram en ny förklaring eller förståelse av det vi studerar.

Litteratur

- Alvinus, Aida, Anders Borglund & Gerry Larsson (2023) *Tematisk analys. Din handbok till fascinerande vetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Blumer, Herbert (1954) "What is Wrong with Social Theory?", *American Sociological Review* 19(1): 3–10.
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]) *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1986 [1983]) "The Forms of Capital", 241–258, i J. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport: Greenwood Press.
- Bowen, Glenn A. (2006) "Grounded Theory and Sensitizing Concepts", *International Journal of Qualitative Methods* 5(3): 12–23.
- Bowen, Glenn A. (2019) *Sensitizing Concepts*. London: Sage.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2006) "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3(2): 77–101.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2019) "Reflecting on Reflexive Thematic Analysis", *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health* 11(4): 589–597.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2021) "One Size Fits All? What Counts as Quality Practice in (Reflexive) Thematic Analysis?", *Qualitative Research in Psychology* 18(3): 328–352.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2022a) "Conceptual and Design Thinking for Thematic Analysis", *Qualitative Psychology* 9(1): 3–26.

- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2022b) *Thematic Analysis. A Practical Guide*. London: Sage.
- Charmaz, Kathy (2014) *Constructing Grounded Theory*, andra upplagan. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Clark, Burton R. (1960) "The 'Cooling-out' Function in Higher Education", *American Journal of Sociology* 65(6): 569–576.
- Clarke, Victoria & Virginia Braun (2013) "Teaching Thematic Analysis. Overcoming Challenges and Developing Strategies for Effective Learning", *The Psychologist* 26(2): 120–123.
- Clarke, Victoria & Virginia Braun (2017) "Thematic Analysis", *The Journal of Positive Psychology* 12(3): 297–298.
- Deil-Amen, Regina (2006) "Warming Up' the Aspirations of Community College Students", 40–65; i James E. Rosenbaum, Regina Deil-Amen & Ann E. Person (red.), *After Admission. From College Access to College Success*. New York: Russell Sage Foundation.
- Fangen, Katrine & Ann-Mari Sævi Berg (2011) *Många möjliga metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Folke, Jenny (2018) "Moving On or Moving Back? The Temporalities of Migrant Students' Lived Versus Imagined School Careers", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44(9): 1506–1522.
- Goffman, Erving (1952) "On cooling the mark out. Some aspects of adaptation to failure", *Psychiatry* 15(4): 451–463.
- Hallett, Tim & Amelia Hawbaker (2021) "The Case for an Inhabited Institutionalism in Organizational Research: Interaction, Coupling, and Change Reconsidered", *Theory and Society* 50(1): 1–32.
- Hallett, Tim & Mark J. Ventresca (2006) "Inhabited Institutions. Social Interactions and Organizational Forms in Gouldner's Patterns of Industrial Bureaucracy", *Theory and Society* 35(2): 213–236.
- Hammersley, Martyn & Paul Atkinson (2019) *Ethnography. Principles in Practice*, fjärde upplagan. London: Routledge.
- Hiltunen, Linda, Pia Kvillemo, Youstina Demetry, Johanna Gripenberg, Tobias Elgán & Charlotte Skoglund (2022) "Risky Drinking Cultures Among Affluent Youth in Sweden", *Frontiers in Public Health* 10(867802): 1–11.
- Holmberg, Liila, Mira Kalalahti, Janne Varjo, Joel Kivirauma, Marja-Liisa Mäkelä, Minna Saarinen, Toumas Zachueus & Markko Jahnukainen (2018) "Educational Trajectories of Immigrant-origin Youths in Finland: A Mixed Methods Analysis", *Journal of Education and Work* 31(7–8): 563–578.
- Jenkins, Richard (2008) *Social Identity*, tredje upplagan. London: Routledge.
- Kao, Grace & Marta Tienda (1995) "Optimism and Achievement. The Educational Performance of Immigrant Youth", *Social Science Quarterly* 76: 1–19.
- Lalander, Philip (1998) *Anden i flaskan. Alkoholens betydelser i olika ungdomsgrupper*. Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Marekovic, Anna-Maria S. & Anna Liisa Närvänen (2023) "Cooling Out and Warming Up – Professional Strategies in the Education of Newly Arrived Migrant Students in Sweden", *International Journal for Research on Extended Education* 11(2): 4–17.

- O'Reilly, Karen (2012) *Ethnographic Methods*, andra upplagan. Oxfordshire: Routledge.
- Ramstedt, Mats & Erica Sundin (2020) *Svensk alkoholkultur – stabil eller föränderlig? En jämförelse av dryckesmönster, motiv, attityder och problem mellan 2015 och 2020*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, CAN.
- Rennstam, Jens & David Wästerfors (2015) *Från stoff till studie. Om analysarbete i kvalitativ forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Roumeliotis, Filip (2012) "Prevention av vad? Ungdomar, alkohol och prevention", 46–62 i Jessica Storbjörk (red.), *Samhället, alkoholen och drogerna. Politik, konstruktioner och dilemman*. Stockholm: Stockholm University Press.
- Salikutluk, Zerrin (2016) "Why do Immigrant Students Aim High? Explaining the Aspiration–Achievement Paradox of Immigrants in Germany", *European Sociological Review* 32(5): 581–592.
- Tryggvesson, Kalle (2005) *Freedom in a Bottle. Young Swedes on Rationales and Norms for Drunken Behaviour*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Zetterqvist, Martina & Isabella Gripe (2020) *Jämlika vanor? Skolans socioekonomiska sammansättning och skillnader i användning av alkohol, narkotika och tobak i årskurs 9*. Stockholm: CAN, Fokusrapport 09.

Teoriprovnings och kausal slutledning

GIANGIACOMO BRAVO

De flesta är överens om att vetenskaplig forskning innebär att vi prövar våra teorier om samhället och det mänskliga beteendet så rigoröst som möjligt. Men hur gör man det? Hur kan vi tänka om teoritestning och kausal inferens och vilka processer är inblandade när vi omsätter detta tänkesätt i praktiska undersökningar? I detta kapitel definieras teori på ett mer restriktivt sätt än vad som kanske är vanligt inom sociologi, nämligen som en uppsättning allmänna påståenden som etablerar empiriskt testbara relationer mellan observerbara variabler, där dessa relationer behöver testas empiriskt och eventuellt bekräftas innan de blir användbara. Definitionen har valts av två huvudsakliga skäl. (1) Detta är den standardmässiga betydelsen av ordet teori inom vetenskapen, där det finns en tydlig standard om att omsätta teoretiska idéer i testbara hypoteser och testa dem innan man ens använder ordet teori i sig. En vetenskaplig teori bör därmed inte bara uppvisa stark inre konsistens utan också överensstämma med ett betydande antal empiriska observationer. (2) Endast genom att använda denna teoridefinition blir det möjligt att skapa en tydlig koppling mellan teoretiska påståenden och en rigorös testning av dem mot empiriska data (Raub m.fl. 2022), vilket är en huvudpöäng med kapitlet.

Att testa en teori innebär kort sagt att använda den för att härleda förutsägelser om (1) förekomsten eller avsaknaden av en förbindelse mellan vissa empiriskt mätbara variabler och (2) riktningen av orsakssambandet för denna förbindelse. Dessa förutsägelser, eller *hypoteser*, jämförs sedan med empiriska data som kan

stödja dem eller ej. Om data stödjer hypoteserna kan vi öka vår tilltro till teorins förmåga att förklara något i den verkliga världen. Om inte bör vi minska vår tilltro till den ursprungliga teorin och försöka att ändra den på något sätt. Om vi sedan fortfarande inte kan validera teorin empiriskt är det dags att ge upp och helt överge den (Cohen & Nagel 2002).

Även om det är omöjligt att helt avstå från statistik i allmänhet och vissa bestämda statistiska metoder i synnerhet är procedurerna som presenteras här ganska allmänna, så att man bara behöver relativt begränsade förkunskaper för att förstå dem. Målet är att steg för steg beskriva en fiktiv (och något fånig) påhittad forskning baserad på artificiellt genererade data. Valet att hitta på ett forskningsfall med relaterade data kan verka märkligt, men på så vis kan vi undvika den onödiga komplexiteten hos verkliga data och betrakta data från en neutral utgångspunkt, utan förutfattade meningar, vilket är en central aspekt av den vetenskapliga processen.

Samhällsteori och generering av testbara hypoteser

Samhällsteori använder ofta beskrivande och ibland ganska ottydliga termer. Denna vaghet utgör i bästa fall ett hinder för noggrann testning och döljer i värsta fall triviala överväganden eller högst normativa (läs ideologiska) argument under invecklade och vilseledande formuleringar (Buchanan 2007; Watts 2011). Många sociologer är visserligen inte speciellt angelägna om bättre integration mellan teori och empirisk forskning, och de mest populära teorierna är ofta de som är svårast att direkt knyta till empirisk observation (Sørensen 2009). Men kritik mot ottydlig och otestbar teoretisering har ändå framförts från olika håll: från analytisk sociologi (Hedström 2005; Hedström & Swedberg 1998), från *computational social science* (Keuschnigg m.fl. 2018; Watts 2014, 2017) och till och med från sociofysik (Buchanan 2007).

Förutsatt att det är viktigt att länka teorier till empiriska data är den huvudsakliga nackdelen med ottydligt formulerade teorier att de förhindrar denna process. För att kunna göra en testning måste man nämligen ha något tydligt att jämföra verkligheten med. Med andra ord är det främsta kravet för att göra teorier testbara, och

därmed vetenskapliga, att tvinga dem att producera modeller som kan ge klara *prediktioner* om entydiga variabler som kan mätas empiriskt (Watts 2014).

Enligt Wilsons (Wilson & Kelling 1982) *broken windows theory* (BWT) är det till exempel så att tecken på oordning såsom trasiga fönster, skräp och graffiti skapar andra typer av oordning och slutligen kriminellt beteende. Oavsett om detta är sant eller ej (vilket är det som faktiskt ska testas) gör BTW en klar prediktion genom att uppställa en positiv korrelation mellan synliga tecken på oordning och kriminellt beteende med ett argument om den kausala riktningen. Det betyder inte att BTW är lätt att testa. De många potentiella faktorer som kan påverka sambandet mellan oordning och brott har utlöst en decennielång debatt om teorins empiriska giltighet (Maskaly & Boggess 2014), ofta driven av normativa och ideologiska ståndpunkter snarare än av vetenskaplig noggrannhet. Men huvudpoängen är att teorin *kan* testas med adekvata data och forskningsfärdigheter. Några bra experimentella tester av BTW har faktiskt genomförts under åren (Keizer m.fl. 2008). En klar förståelse av hur man gör testbara förutsägelser och hur man faktiskt testat dem bör således vara en kärnfråga för forskare som intresserar sig för att utveckla teori.

Även när en testbar prediktion görs och dess överensstämmelse med data empiriskt verifieras förblir debatten om den faktiska riktningen av orsakssambandet mellan de observerade variablerna ofta öppen. Använder man BWT som exempel igen, kan det mycket väl vara så att en plats med högre kriminalitet framstår som mer nedskräpad enbart därför att brottslingar har en tendens att nedprioritera det allmänna bästa. I så fall skulle orsakssambandet gå i motsatt riktning i förhållande till det som antas i BTW (något som är känt som *omvänd kausalitet*) men ändå vara fullt konsistent med vilken uppsättning data som helst som påvisar korrelation mellan till exempel nedskräpning och småbrott. Värre än så: kritiker av BTW argumenterar ofta för att både oordning och brott egentligen är produkten av andra, icke observerade variabler, såsom social och ekonomisk marginalisering (Maskaly & Boggess 2014). I så fall skulle den uppenbara relationen mellan oordning och brott vara en *spuriös korrelation*, det vill säga de två variablerna är korrelerade men inte kausalt relaterade.

Att testa kausala relationer är svårt med enbart statistiska metoder, och det vanliga sättet att lösa problemet inom vetenskapen är att genomföra experiment: artificiella situationer där forskare har kontroll över ingångsvariabler och observerar de motsvarande utfallen (Thye 2007). Experimentella metoder är för närvarande under använda inom sociologi, vilket delvis också förklarar den bristande rigorositet som präglar en del av disciplinen (Gërkhani m.fl. 2022). Av praktiska eller etiska skäl finns det samtidigt tydliga begränsningar i deras tillämpningsmöjligheter. Dock är experiment inte den enda metoden för att bedöma kausalitet hos empiriska data, och mycket kan göras genom att man utnyttjar komplexiteten i relationen mellan de olika observerade variablerna (Pearl 2019). I avsnittet om kausal inferens kommer jag att diskutera fördelar och nackdelar med några befintliga alternativ till experiment.

Exologiskt mellanspel

För att illustrera processerna för teoritestning och kausal inferens kommer jag att använda data om en fiktiv situation. Användandet av fiktiva data har två skäl. (1) Jag vill ha full kunskap om och kontroll över de faktiska relationerna mellan variablerna. (2) Att använda en fiktiv situation är ett sätt att undvika oönskad påverkan av förutfattade meningar som kan förekomma vid betraktande av verkliga data. Jag kunde ha uttryckt dem i abstrakta termer, såsom Variabel X, Variabel Y och Variabel Z, men risken med det vore att läsare som inte gillar abstrakt matematik eller statistik, som faktiskt är de jag helst vill nå fram till, förlorade intresset.

Min kompromiss går ut på att skapa en liten berättelse och ett dataset för att testa våra hypoteser. Jag gör berättelsen så främmande som möjligt för att undvika okontrollerad inverkan av verkliga idéer på läsarens omdöme. Eventuella likheter med något läsaren vet om jorden och dess samhällen är således den oavsiktliga följden av min begränsade fantasi och jag är tacksam om man försöker ignorera dem. Data hänför sig till en avlägsen planet som kretsar kring en stjärna 124 ljusår bort och bara kallas vid sitt vetenskapliga namn: K2-18b. Allt är förstås påhittat utom existensen av planeten, som faktiskt har upptäckts och kanske till och med kan ha rätt förutsättningar för liv (Madhusudhan m.fl. 2020).

En grupp rymdantropologer, här kallade *exologer*, hade möjlighet att göra en kort resa till K2-18b där de upptäckte existensen av intelligenta utomjordingar: de var inte särskilt teknologiskt avancerade men hade ändå ett relativt komplext samhälle. Trots uppenbara kommunikationsproblem och begränsad vistelsetid lyckades forskarna göra några upptäckter och samla in vissa data. Tydligt identifierar sig de infödda i två typer, vilkas namn är omöjliga att uttala. Eftersom invånarna av den ena typen verkar vara lite längre än de av den andra typen, åtminstone i genomsnitt, kallar vi dem *tallies* och *shorties* (båda typerna är faktiskt ganska långa, ofta över 10 meter!). Dessutom verkar de infödda ha speciella matpreferenser: somliga av dem äter främst bambu, medan andra äter maneter. Det är oklart om matpreferenserna är kopplade till typerna, även om några av exologerna misstänkte det.

Under sin korta vistelse på K2-18b samlade forskarna in data om längd, typ och matvanor hos 1 000 infödda. De första raderna i det resulterande datasetet visas i tabell 1. Variablerna *height*, *type* och *eat* registrerar längden i meter, typen och matvanor hos varje observerad individ.

Tabell 1. Urval om åtta individer från K2-18b

<i>height</i>	<i>type</i>	<i>eat</i>	<i>tally</i>	<i>bamboo</i>
11,93	tally	manet	1	0
12,57	shorty	bambu	0	1
9,50	tally	manet	1	0
10,59	shorty	manet	0	0
11,48	tally	manet	1	0
9,39	shorty	bambu	0	1
9,51	shorty	bambu	0	1
10,25	shorty	manet	0	0

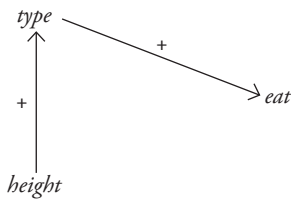
I de två sista kolumnerna i tabell 1 har jag helt enkelt omkodat variablerna *type* och *eat* till binära dummyvariabler för att förenkla några av de följande analyserna. En binär dummy är en variabel med 0 och 1 som enda möjliga värden, där 1 vanligtvis representerar förekomsten av en viss egenskap och 0 avsaknaden av densamma. I det här fallet betyder 1 i variabeln *tally* att värdet på variabeln *type* för

den individen är *tally*, medan 0 betyder att det är *shorty*. På samma sätt betyder 1 i *bamboo* att värdet på variabeln *eat* för den individen är bambu, medan 0 betyder att det är manet. Observera att dessa nya variabler exakt motsvarar de ursprungliga. Dock är den numeriska skalan matematiskt sett mer praktisk än den ursprungliga kategoriska skalan vid utförandet av vissa statistiska analyser.

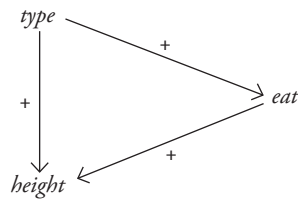
Två modeller

På expeditionen till K2-18b deltog exologer med olika disciplinära inriktningar. Några av dem hade en bakgrund inom kulturantropologi och tenderade att tolka de observerade skillnaderna i empiriska observationer som socialt konstruerade. Andra hade en bakgrund inom evolutionär antropologi och tenderade att tolka de observerade skillnaderna som ett resultat av samspel mellan evolutionära anpassningar och utvecklingsmiljö hos varje individ. Dessa olika forskningsperspektiv medförde att de båda grupperna av forskare föreslog olika modeller för att förklara insamlade data (se figur 1). Observera att dessa enkla modeller inte återspeglar den faktiska komplexiteten inom antropologi. Precis som de fiktiva data som används här har de endast pedagogiska syften.

Figur 1. Modeller föreslagna av (A) kulturexologer och (B) evolutionära exologer som förklaring av data insamlade på K2-18b

A. Kulturexologernas modell

B. Evolutionära exologernas modell

Kulturexologerna föreslog en modell enligt vilken typen är socialt konstruerad, det vill säga att barn som växer sig längre (respektive kortare) oftare betecknas som *tally* (respektive *shorty*) av de andra

infödda och antar vanor och beteenden hos den motsvarande gruppen. Dessutom postulerade forskaren att *tallies* oftare äter bambu, medan *shorties* oftare äter maneter enligt de kulturella konventionerna i deras respektive grupp (se figur 1A).

Observera att de små plussymbolerna i figuren uttrycker riktningen av den förväntade effekten, det vill säga hur värdena i den påverkade variabeln väntas förändras när värdena i de påverkande variablerna ökar: vid plus kommer de också att öka, vid minus kommer de att minska. Vad ökning (respektive minskning) betyder står klart om variabeln är numerisk, såsom *height*, men inte om den är kategorisk, såsom *type* och *eat*. I de senare fallen väljs en kategori godtyckligt som referens, och ökning betyder då helt enkelt växling från referenskategorin till den andra kategorin: från *shorty* till *tally* i *type* och från manet till bambu i *eat*. Observera att detta val också är konsekvent med omkodningen av variablerna till binära dummyvariabler *tally* och *bamboo*, där samma byte motsvarar en faktisk ökning från 0 till 1.

De evolutionära exologerna föreslog i stället en modell där genetiska egenskaper som är vanligare hos typen *tally* tenderar att få medlemmarna av denna grupp att växa sig längre. Samma egenskaper gör också att *tallies* utvecklar en preferens för att äta bambu. Å andra sidan gynnar bambu, som är näringsrikare än maneter, utvecklingen av längre kroppar. *Tallies* genetiska egenskaper har således både direkta och indirekta effekter på inföddas längd, så som visas i figur 1B.

För att underbygga sina argument tog de båda grupperna fram deskriptiv statistik. Kulturexologerna delade först upp infödingarna i två grupper beroende på om de var längre eller kortare än genomsnittet för urvalet. Sedan beräknade de andelen *tallies* och bambuätare för varje grupp. Eftersom båda siffrorna var högre för gruppen som låg över genomsnittet hävdar de att data stödjer deras modell (se tabell 2A nedan).

De evolutionära exologerna använde i stället den befintliga typvariabeln för att gruppera observationerna och beräkna genomsnittlig längd och andelen bambuätare per typ. Också de hävdar att data stödjer deras modell, även om andelen bambuätare endast är marginellt högre för *tallies* (se tabell 2B nedan).

*Tabell 2. Deskriptiv statistik framtagen av
(A) kulturexologer och (B) evolutionära exologer*

	<i>height</i> -grupp	N	% <i>tally</i>	% bambuätare
A	Under medel	503	25,1	43,5
	Över medel	497	71,4	63,0
	<i>type</i>	N	Medel- <i>height</i>	% bambuätare
B	shorty	519	10,4	52,8
	tally	481	11,9	53,6

En livlig debatt utbryter mellan exologerna, där båda grupperna hävdar att data stödjer deras teori och där ingen vill ge efter. Problemet är att den deskriptiva statistiken i tabellerna 2A och 2B faktiskt är ganska konsistent med båda modellerna. Både kulturexologerna och de evolutionära exologerna använde strategin att dela upp observationen med utgångspunkt från deras rotvariabel (de variabler i figur 1 från vilka pilar endast går ut). Dock är statistiken ganska lika och den enda möjliga slutsatsen är att det verkar finnas någon icke slumpmässig relation mellan de tre variablerna i datasetet. Dessutom kan olika uppdelningar av data leda till något olika bilder av vad som händer. Att göra godtyckliga uppdelningar av data för att få det att se ut som om data stödjer ett visst argument är en faktisk strategi som används av många forskare, medvetet eller omedvetet. Det behöver knappast sägas att den inte leder till bra statistik eller till bra vetenskap.

Poängen här är att strukturen och tolkningen av den deskriptiva statistiken är ganska godtycklig. Deskriptiv statistik kan ge insikter om möjliga samband mellan data, men kan i de flesta fall inte användas för att testa en hypotes. Vad som behövs är mer robusta tester av modellerna, som ger tydliga indikationer om giltigheten av de föreslagna relationerna mellan variablerna utan att ge utrymme för potentiellt partisk tolkning av forskarna, vilket är hela poängen med formella metoder inom vetenskapen. Tyvärr är våra exologer bra på att skapa teorier men ganska dåliga på statistik. Vårt uppdrag blir att hjälpa dem med det genom att härleda testbara hypoteser och utföra adekvata statistiska tester för att avgöra vilken modell (om någon) som är förenlig med data.

Hypotesgenerering och testning

De två modellerna i figur 1 är bra på det sättet att de gör det lätt att härleda testbara hypoteser. Det enklaste sättet att göra detta är att bryta ner modellerna i de binära relationer som indikeras av pilarna och tydliggöra de motsvarande förutsägelserna. Till exempel antas i båda modellerna en positiv relation mellan *height* och *type*, men riktningen för orsakssambandet är olika: *height* $\rightarrow$ *type* för kulturmodellen och *type* $\rightarrow$ *height* för den evolutionära modellen. Detta resulterar i följande kontrasterande hypoteser:

HYPOTES 1 (kulturexologi): *infödda som är längre kallas oftare tallies.*

HYPOTES 2 (evolutionär exologi): *infödda av typen tally tenderar att växa sig längre.*

Om vi (för tillfället) bortser från orsakssambandets riktning är dessa två hypoteser konsekventa i det att de förutser ett positivt samband mellan *height* och *type*, det vill säga att de förutser att *tallies* i genomsnitt är längre än *shorties*. Eftersom denna relation innefattar en numerisk och en binär variabel representerar den en av de enklaste och vanligaste situationer där statistiska tester kan tillämpas. Vi ska därför börja med att samtidigt testa H1 och H2.

Kulturexologerna och de evolutionära exologerna är därtill överens om att *type* påverkar de infödda invånarnas matvanor. Närmare bestämt förväntas *tallies* enligt båda modellerna äta mer bambu än *shorties*. Detta blir vår tredje hypotes:

HYPOTES 3 (kulturexologi och evolutionär exologi): *tallies äter oftare bambu än shorties.*

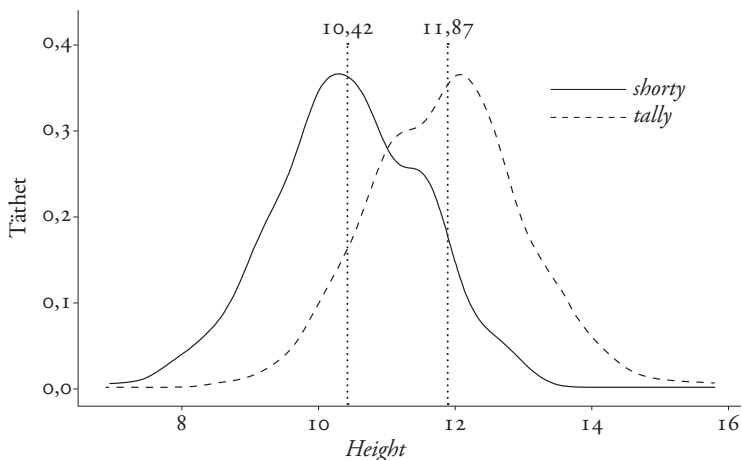
Till sist antas i kulturmodellen att det inte finns något direkt samband mellan *eat* och *height*, medan det i den evolutionära modellen föreslås att den förra variabeln positivt påverkar den senare (*eat* $\rightarrow$ *height*). Den resulterande hypotesen kan formuleras som:

HYPOTES 4 (evolutionär exologi): *infödda som oftare äter bambu tenderar att växa sig längre.*

Height och type (H_1 och H_2)

Båda modellerna antar ett positivt samband mellan *height* och *type*, men det betyder inte att varje enskild *tally* längre än varje enskild *shorty*, utan bara att genomsnittslängden för *tallies* större än för *shorties*. För att visuellt kontrollera detta visar figur 2 täthetsfördelningar av *height* efter *type*. En täthetsfördelning liknar ett stapeldiagram med ett mycket stort antal staplar, förutom att alla staplarna är omräknade så att arean under den resulterande kurvan alltid är lika med 1, vilket gör att grupper med olika storlekar blir lättare att jämföra.

Figur 2. Täthetsfördelningar av height efter type med genomsnittslängden per grupp

De två fördelningarna är ungefär normalfördelade (de liknar den välkända Gausskurvan) och genomsnittslängden för *tallies* ($\bar{h}^t = 11,87$ m) verkar vara större än den för *shorties* ($\bar{h}^s = 10,42$ m). Som förväntat finns det en stor överlappning mellan dem, men fördelningen för *tallies* verkar ligga något till höger om den för *shorties*. Vid första anblicken verkar *tallies* faktiskt vara lite längre än *shorties*.

Som alla statistiska handböcker kan upplysa om är problemet att vi inte vet om vi fick fram detta resultat bara för att vi hade tur i vår urvalsprocess eller om resultatet faktiskt gäller för hela K2-18b:s

befolkning. För att formellt kunna testa våra hypoteser behöver vi beräkna sannolikheten för att vi fick fram vårt resultat bara av en slump. Endast om denna sannolikhet är tillräckligt låg blir det möjligt att säga att data stödjer H_1 och H_2 .

Det finns många statistiska metoder för att beräkna denna sannolikhet. Den mest grundläggande, som har den fördelen att den inte förutsätter några antaganden om datafördelningen, går ut på att ta många urval från samma population och räkna på i hur många av dem hypotesen håller. Tyvärr är en återresa till K2-18b utesluten för våra exologer, vilket innebär att metoden inte är utförbar. Dock är det möjligt att få en bra bild av hur flera urval skulle se ut genom att återskapa dem från själva data, en procedur som kallas *resampling* eller *bootstrapping*, på svenska "återsampling".

Det finns många återsamplingstekniker. Den enklaste, känd som *permutationstest* (se Box m.fl. 2005, kapitel 3), är lätt att förstå och kan ge en indikation om sannolikheten för att skillnaden mellan två medeltal i ett stickprov endast beror på slumpen. Här är stegen för att genomföra det:

1. beräkna skillnaden mellan de två gruppernas genomsnitt i det faktiska urvalet (i vårt fall $d_0 = \bar{h}^t - \bar{h}^f = 11,87 - 10,42 = 1,45$);
2. omstrukturera slumpmässigt längddata och beräkna skillnaden i det förändrade provet ($d_i = \bar{h}_i^t - \bar{h}_i^f$);
3. kontrollera om den nya skillnaden är större än den ursprungliga;
4. upprepa steg 2 och 3 ett rimligt antal gånger;
5. andelen tillfällen man finner $d_i \geq d_0$ av det totala antalet tillfällen man omstrukturerade data är sannolikheten för att man fick fram sitt resultat av en slump.

Idén bakom denna procedur är att man genom att upprepa gånger omstrukturera data kan få en bra bild av hur ett slumpmässigt utfall skulle kunna se ut med den empiriskt observerade längdfördelningen på planeten. Om det faktiska resultatet d_0 är större än de flesta av dessa slumpmässiga utfall är det osannolikt att man

bara hade tur i urvalsprocessen, vilket innebär att man slutligen kan säga att hypotesen stöds av data.

För att lära sig hur denna procedur fungerar i praktiken är det praktiskt att börja med ett mindre urval som kan behandlas med papper och penna (eller kanske ett excelark). Vi kan till exempel ta de åtta observationer som visas i tabell 1 och beräkna genomsnittslängden för *tallies* och *shorties*. I detta fall är $\bar{h}_0^t = 11,0$ och $\bar{h}_0^s = 10,5$, vilket innebär att $\bar{h}_0^t > \bar{h}_0^s$ (eller ekvivalent $d_0 = \bar{h}_0^t - \bar{h}_0^s = 0,5$). Vi kan nu försöka slumpmässigt omstrukturera värdena i kolumnen *height* tre gånger och beräkna skillnaden $d_i = \bar{h}_i^t - \bar{h}_i^s$ (med $i \in \{1, 2, 3\}$) för vart och ett av dessa försök. Resultaten visas i tabell 3, men jag rekommenderar att man prövar själv.

Tabell 3. Exempel på permutation av längdvärdena

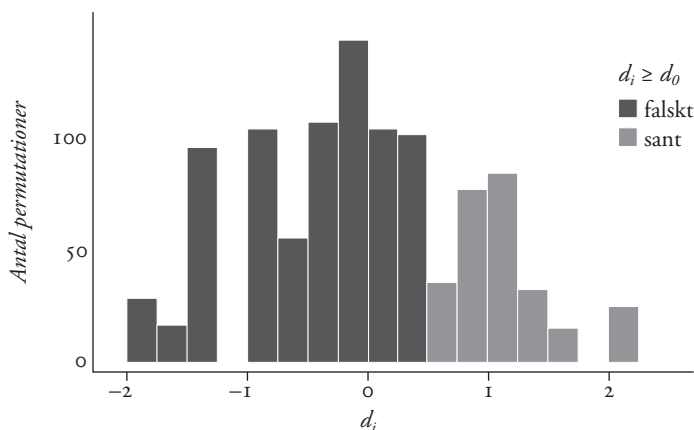
A		B		C	
<i>height</i>	<i>type</i>	<i>height</i>	<i>type</i>	<i>height</i>	<i>type</i>
10,25	tally	10,25	tally	12,57	tally
9,39	shorty	11,48	shorty	11,48	shorty
11,93	tally	11,93	tally	11,93	tally
12,57	shorty	9,39	shorty	10,59	shorty
9,51	tally	10,59	tally	9,50	tally
9,50	shorty	12,57	shorty	10,25	shorty
10,59	shorty	9,51	shorty	9,51	shorty
11,48	shorty	9,50	shorty	9,39	shorty
$\bar{h}_1^t - \bar{h}_1^s = -0,7$		$\bar{h}_2^t - \bar{h}_2^s = 0,4$		$\bar{h}_3^t - \bar{h}_3^s = 0,9$	

Endast ett av de tre resultaten i tabell 3 är större än vår ursprungliga skillnad $d_0 = 0,5$. Detta betyder att sannolikheten för att våra resultat är slumpmässiga är $p = 1/3 \approx 0,33$. Detta verkar svagt antyda att vi inte fick fram vår positiva skillnad av en slump, även om det är långt ifrån den konventionella signifikansnivån på 95 procent som innebär $p \leq 0,05$.

Observera att vi här bara har kontrollerat ett litet urval av alla möjliga permutationer av data. Med tanke på att vi använder åtta observationer skulle det faktiskt vara möjligt att beräkna skillnaden mellan de två genomsnitten för alla möjliga permutationer av data,

vilket är $8! = 40\,320$. Detta är dock varken nödvändigt eller möjligt vid ett större antal observationer. I de flesta fall räcker det att göra ett bra urval av dem. Till exempel visar figur 3 värdet av d_i för 1 000 permutationer av våra åtta observationer. Av dessa ledde 264 (de ljusgrå i figuren) till ett värde större än eller lika med d_0 . Sannolikheten för att vårt resultat är en ren produkt av slumpen är därför $p = 264/1000 = 0,264$.

Figur 3. Histogram av värdet av $d_i = \bar{h}_i^t - \bar{h}_i^s$ som är resultatet av 1 000 permutationer av de 8 observationerna i tabell 3

Även om $p = 0,264$ kan verka som ett tillräckligt bra resultat (det är fortfarande nästan 75 procent chans att vår hypotes stämmer) är vetenskapen försiktig, och konventionen är att vi behöver vara minst 95 procent säkra innan vi accepterar någon hypotes (därmed $p \leq 0,05$). Normen i detta fall skulle vara att säga att data inte stöder vår hypotes även om vi misstänker att det kan ligga något i den. Det är dock viktigt att förstå att inte heller den alternativa hypotesen att *tallies* är kortare än *shorties* stöds av data ($\bar{h}_0^t - \bar{h}_0^s < 0$ leder till $p = 736/1000 = 0,736$). Om något verkar den än mindre sannolik. Notera att det med ett urval om endast 8 fall är nästan omöjligt att testa en hypotes.

Det förra var dock det bara ett exempel och vi har faktiskt 1 000 observationer från K2-18b. Genom att utföra samma permutationstest på hela urvalet får vi det häpnadsväckande resultatet

att $d_i < d_0$ gäller för samtliga 1 000 permutationer. Sannolikheten för att vår observerade längdskillnad är en ren produkt av slumpen är därför $p < 0,001$. Observera att jag skriver $p < 0,001$ och inte $p = 0,000$ eftersom vi genom att öka antalet permutationer tillräckligt mycket vid något tillfälle skulle få ett utfall där $d_i > d_0$, vilket inte är omöjligt, bara mycket osannolikt. Med detta sagt verkar testet vi utförde fullt ut stödja H_1 och H_2 . Med andra ord är vi nu 99,999 procent säkra på att *tallies* verkligen i genomsnitt är längre än *shorties* i hela populationen på K2-18b.

Innan vi fortsätter med att testa de övriga hypoteserna är det viktigt att understryka att vi hittills endast har fastställt att det finns ett signifikant samband mellan *type* och *height*, medan vårt test inte kan säga något om riktningen av detta samband, det vill säga vilken variabel som är orsaken till den variation som observerats hos den andra. Vårt test stödjer därför både H_1 och H_2 trots deras motsatta kausala riktningar. Det var något enklare att gruppera data efter *type* och testa för skillnader i *height* eftersom det förra är en kategorisk variabel, men om vi hade gjort tvärtom skulle vi ha fått fram ett likvärdigt resultat. Med andra ord testade vi för *samband* mellan variabler, inte för *kausalitet*.

Matpreferenser (H_3 och H_4)

Samma procedur kan också användas för att testa hypotesen om det samband mellan *eat* och *height* (H_4) som föreslagits av de evolutionära exologerna. I detta fall är den genomsnittliga längden för infödda som äter bambu $\bar{h}_b = 11,45$ m, medan den för manetätare är $\bar{h}_j = 10,75$ m, vilket ger $d_0 = 0,7$ m. Även i detta fall visade testet att $d_i < 0,7$ för alla 1 000 permutationer, vilket leder till $p < 0,001$. Data stödjer därför hypotesen om ett samband mellan intag av bambu och längd.

För att testa hypotesen om ett samband mellan *type* och *eat* (H_3) behöver vi göra en liten justering i vårt test eftersom båda är kategoriska variabler. En av de huvudsakliga fördelarna med permutationstestet är att det inte förutsätter många antaganden om data. I praktiken behöver vi bara ändra i den statistik som används för att kunna mäta utfallet av varje permutation: i stället för att kontrollera genomsnittlig längd för *shorties* och *tallies* ska vi nu beräkna *andelen* av infödda som äter bambu i varje grupp, medan

allt annat förblir exakt detsamma. Att använda variabeln *bamboo* som endast har värdena 0 eller 1 (kom ihåg att 1 innebär en preferens för bambu) är särskilt praktiskt här eftersom andelen bambuätare i *eat* helt enkelt är medelvärdet av *bamboo*.

Andelen bambuätare bland *shorties* är $\bar{b}_s = 0,528$ (eller 52,8 %) och bland *tallies* $\bar{b}_t = 0,536$ (53,6 %) vilket ger $d_0 = \bar{b}_s - \bar{b}_t = -0,008$. Genom att köra permutationstestet fick vi 377 fall där d_i var större än detta tal, vilket betyder $p = 0,377$. Detta är inte tillräckligt för att avfärda möjligheten att vi fick fram vårt resultat av en slump, och vi kan bara dra slutsatsen att data inte stödjer (H_3): både kulturexologerna och de evolutionära exologerna verkar ha fel på denna punkt.

Sammanfattningsvis har vi hittills individuellt kontrollerat de olika samband mellan variabler som föreslagits av exologerna och funnit att två av dem, nämligen $type \leftrightarrow height$ och $eat \leftrightarrow height$, stöds av data, medan $type \leftrightarrow eat$ inte stöds av data (den dubbla pilen betyder att vi är osäkra på kausalitetens riktning). Vi har dock endast testat för individuella samband, inte för hela modellerna i figur 1. Dessutom kan våra tester inte säga mycket om kausalitetens riktning mellan variablerna. Dessa frågor är verkligen mer komplicerade och behöver en noggrann diskussion.

Kausal inferens

Tre nivåer av kausal inferens

Att fastställa förekomsten av ett samband mellan variabler representerar en sorts första nivå av *kausal inferens*, det vill säga processen att dra slutsatser om kausalitet med ledning av data som samlats in från ett urval av en specifik population. Det kan ses som en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för att fastställa att en variabel X orsakar en annan variabel Y (Pearl 2019). Det är nödvändigt eftersom ett fastställt samband gör det möjligt både att formulera hypoteser om möjliga kausala mekanismer och att testa dem (Grimmer 2014). Dock är det inte tillräckligt, eftersom både kausalitetens riktning och den eventuella effekten av andra, icke mätta variabler (spuriös korrelation) är svåra att bedöma endast genom mätning av samband. I vårt fall kunde vi genom att individuellt testa de fyra hypoteserna som härstammar från exologernas

modeller utesluta H₃ och bekräfta H₄, men vilken av de två H₁ och H₂ som är sann kunde inte fastställas eftersom båda är förenliga med data.

Den andra nivån av kausal inferens och den traditionella vägen ut ur problemet är *intervention* (Pearl 2019; Grimmer 2014). Genom att på konstgjord väg förändra någon aspekt av verkligheten (variabel *X*) och mäta den resulterande effekten på något utfall (variabel *Y*), samtidigt som allt annat hålls konstant, kan vi logiskt dra slutsatsen att variationen i *X* orsakar de observerade förändringarna i *Y*. Konstanthållningen av allt annat uppnås i experimentella sammanhang vanligtvis genom *randomisering*, där slumpmässig tilldelning används för att skapa grupper som är statistiskt ekvivalenta, vilket innebär att de har samma fördelning av alla intressevariabler. Om man tar en tillräckligt stor grupp människor och slumpmässigt för dem till olika grupper kan man nämligen förvänta sig att varje resulterande grupp omfattar ungefär lika många kvinnor, vänsterhänta individer, vegetarianer eller vilken annan egenskap som helst, just eftersom grupp tillskrivningen är rent slumpmässig. Det är kraften i randomisering!

När grupperna har bildats utförs en intervention på varje grupp och de utfall som är av intresse mäts. Om randomiseringen utfördes korrekt och grupperna var initialt ekvivalenta blir det legitimt att dra slutsatsen att eventuella observerade skillnader mellan grupperna efter interventionen är en produkt av interventionen i sig (Thye 2007). I BWT-experimentet varierade till exempel forskarna graden av oordning (nedskräpning och graffiti) runt en brevlåda belägen på en liten gata i Groningen (intervention) och mätte hur många av de förbipasserande som inte kunde motstå frestelsen att stjäla en femeurosedel i ett dåligt förseglat kuvert (utfall). Resultatet var ganska dramatiskt: 13 procent av de förbipasserande stal faktiskt fem euro när det var mer ordning, medan 27 procent stal sedeln när det var mer oordning (Keizer m.fl. 2008).

Även om resultaten från liknande studier är imponerande och experimentell forskning verkligen borde spela en större roll inom sociologin (Thye 2007; Gërkhani & Miller 2022) finns det praktiska eller etiska omständigheter som gör det omöjligt att allmänt tillämpa ett liknande förfarande. Dessutom löser vi inte problemet med att skilja mellan modellerna i figur 1 eftersom exologerna är

förhindrade att återvända till K2-18b. Detta leder oss till den tredje nivån av kausal inferens, som kallas *counterfactuals*, på svenska ”kontrafaktisk analys”, och kan ses som en begreppslig integration av samband och intervention (Pearl 2019). Av utrymmesskäl kan jag inte diskutera de logiska grundvalarna för kontrafaktisk analys (Morgan & Winship 2014). För våra syften är det tillräckligt att uppfatta den som ett slags tankeexperiment om effekterna av olika potentiella tillstånd hos en orsaksvariabel X på det uppmätta tillståndet hos en utfallsvariabel Y . Ett stort antal sådana tankeexperiment kan genereras på basis av olika antaganden om kausalitet, och resultaten av dem kan kontrolleras mot empiriska data. Med andra ord ska man först bygga upp en uppsättning möjliga modeller som omfattar väl avgränsade kausala samband mellan variablerna och alla deras möjliga tillstånd. Sedan använder man dessa modeller för att göra förutsägelser som kan jämföras med empiriska data i syfte att avgöra vilken av de kausala modellerna som med störst sannolikhet är sann med tanke på den tillgängliga empiriska evidensen.

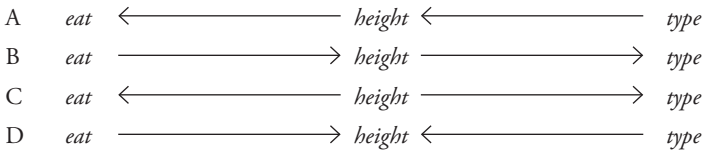
Kausala grafer

Kontrafaktisk analys kan vara både teoretiskt och praktiskt komplicerad. Användningen av *directed acyclic graphs* (DAG), på svenska ”riktade acykliska grafer”, kan göra detta till något hanterbart i praktiken (Breen 2022). Själva begreppet DAG låter lite farligt men är i sin kärna bara en metod för att visualisera och analysera kausala relationer mellan variabler. Samhällsvetenskapliga forskare använder dem faktiskt ofta utan att känna till namnet (som i figur 1), även om de innebär mer formalisering än vad som är vanligt inom samhällsvetenskap.

DAG är riktade nätverk där varje nod representerar en variabel, medan förbindelser representerar de antagna kausala relationerna. Till exempel innebär $X \rightarrow Y$ att variabeln X orsakar en effekt på Y , som i figur 1. Den främsta begränsningen hos DAG är att de måste vara acykliska, det vill säga det får inte finnas någon loop i nätverket. Ett nätverk som $X \rightarrow Y \rightarrow Z \rightarrow X$ omfattar en loop, eftersom variabeln X indirekt påverkar Z (genom Y) och återigen påverkas av Z . Ett sådant nätverk är alltså inte en DAG. Begränsningen beror inte på möjligheten att visualisera nätverket utan på de antaganden som krävs för att formellt analysera det.

För att bli mer praktisk och återgå till frågan om hur *height*, *type* och *eat* påverkar varandra, kan vi först och främst notera att vi redan vet något. Vi slog fast att det inte finns något statistiskt samband mellan *type* och *eat* medan signifikanta samband fanns för *type* $\leftrightarrow$ *height* och *eat* $\leftrightarrow$ *height*. Den goda nyheten är att det bara finns fyra sätt att koppla samman tre noder (som representerar variabler) med direkta förbindelser (som representerar kausala relationer) som är konsistenta med de samband som empiriskt påträffades i våra data (figur 4).

Figur 4. Möjliga kausala strukturer som förbinder de tre variablerna eat, height och type utifrån de två signifikanta samband som visades i analysen ovan

För att förstå vilken av dessa potentiella DAG som återspeglar de faktiska kausala relationerna i data är det viktigt att fokusera på det resultat vi fått fram som visar att *eat* och *type* är statistiskt oberoende av varandra, det vill säga att inget samband finns mellan dem. Tänk oss nu att exologerna inte mätte *height*. Om fallen A, B och C i figur 4 var sanna skulle vi fortfarande förvänta oss att finna ett signifikant samband mellan *eat* och *type*: i fallen A och B eftersom de påverkar varandra genom förmedling av den (icke observerade) variabeln *height*, och i fallet C eftersom de båda påverkas av *height*. Det enda fallet där *eat* och *type* kan vara oberoende av varandra är D, vilket alltså är *den enda struktur i det kausala nätverket som är förenlig med data*.

Proceduren att dra slutsatser om kausala strukturer från data blir mer komplicerad med fler variabler, men ändå genomförbar. Med hjälp av smarta algoritmer, som går under den allmänna beteckningen *Bayesian network learning* (på svenska bayesianskt nätverksinlärning), kan man göra detta på rimlig tid även med ganska komplexa dataset (Pearl 2009). Vi skulle faktiskt ha kunnat tillämpa dem direkt på våra data. Resultatet av en sådan analys visas i figur 5,

som också rymmer koefficienter som uttrycker styrkan i sambandet mellan variablerna (i detta fall standardiserade koefficienter från regressionsmodellen). Kort sagt: både *eat* och *type* påverkar signifikant invånarnas *height* där den senare visar en effekt ungefär dubbelt så stark som den förra. Observera också att båda koefficienterna är positiva, vilket är konsistent med exologernas val att placera små plussymboler nära pilarna i figur 1.

Figur 5. Bayesiansk inlärning av nätverksstrukturen utifrån K2-18b:s data med standardiserade koefficienter

Med detta har vi nått slutet av vår analys och vi överlämnar gärna figur 5 till exologerna som en resultatsammanfattning. Ingen av de föreslagna modellerna kunde helt förklara data, men så är det med vetenskapen. Den ger aldrig perfekta svar utan strävar bara efter att undan för undan öka vår förståelse. Förresten, hur kan man vara så säker på att figur 5 verkligen återspeglar de riktiga relationerna i data? Det är här användningen av ett fiktivt dataset kommer in i bilden: eftersom jag själv skapade data så! Å andra sidan är det klart att också slutsatserna av vår analys är fiktiva och inte kan generaliseras till den verkliga världen.

Slutsats: data och sociala mekanismer

Uppkomsten av maskininlärningsmetoder, såsom de bayesianska nätverk som använts här, och den ökande tillgången till *big data* har fått vissa forskare att tala om *the end of theory* (Anderson 2008; Mayer-Schönberger & Cukier 2013). Enligt denna resonemangslinje är skapandet av modeller och hypoteser förlegat med tanke på de nya möjligheter som erbjuds av *big data* och maskininlärningsmetoder, som gör det möjligt att direkt utvinna befintliga mönster ur data. Uppriktigt sagt kan den ovanstående analysen mycket väl stödja denna idé, eftersom DAG i figur 5 faktiskt avslöjade de äkta kausala relationer som låg till grund för data. Samtidigt upplyser inte DAG om orsakerna till de identifierade datarelationerna (Morgan & Winship 2014, kapitel 3). Med andra

ord kan maskininlärningsmetoder finna sambanden mellan variabler och till och med kausalitetsriktningen men inte förklara *varför* dessa mönster finns. Att förstå *vad* utan att förstå *varför* anses vanligtvis otillräckligt för en fullständig vetenskaplig förklaring (Mazzocchi 2015), och detta kanske gäller i än högre grad för samhällsvetenskapen (Hedström & Ylikoski 2010; Keuschnigg m.fl. 2018; Nelimarkka 2022).

För att bättre förstå detta kan vi jämföra figur 1 och figur 5. Båda visar ett nätverk av kausala relationer som förbindelser mellan de observerade variablerna. Den största skillnaden mellan dem är att exologerna inte bara antar en viss struktur av kausala relationer utan också skapar den på basis av underliggande *mekanismer* som antas vara verksamma i den undersökta situationen: sociala konstruktioner av typen i kulturmodellen och samspelet mellan gener och miljö i den evolutionära modellen. DAG:en i figur 5 identifierar bättre än båda modellerna de äkta relationerna i data men ger inte kunskap om de underliggande mekanismerna. Dessutom opererar bayesianska nätverk med sannolikheter, liksom alla statistiska algoritmer eller maskininlärningsalgoritmer, vilket innebär att de inte alltid lyckas identifiera den äkta strukturen av kausala relationer. I vårt fall visste vi det på förhand, och därför kan vi säga att algoritmen gjorde ett bra jobb, men i mer komplexa situationer kan algoritmer leda till identifiering av olika nätverk utan en tydlig vinnare, och ofta visas märkliga förbindelser, det vill säga förbindelser som är logiskt omöjliga eller åtminstone motsäger den gängse kunskapen. I sådana fall används teori eller expertkunskap normalt för att begränsa algoritmernas beteende så att de bara visar meningsfulla resultat: en ledtråd om att teorin kanske inte är helt död än.

Det är viktigt att förstå att teoridrivna och datadrivna tillvägagångssätt är komplementära snarare än konkurrerande (Mazzocchi 2015; Nelimarkka 2022). En tillfredsställande förklaring av data kräver både belysning av den kausala strukturen hos data och testning av de mekanismer som ligger till grund för relationerna mellan empiriska variabler. Samhällsvetare kan inte bara ignorera att olika kausala strukturer grundar sig i mycket olika perspektiv på hur samhället fungerar (Hedström & Ylikoski 2010). Det är precis det som de flesta är intresserade av. Samtidigt är vanan att kontinuerligt kontrollera alla teoretiska påståenden mot empiriska data

underutvecklad inom sociologin (Sørensen 2009). Den ökade tillgången på data och metoder bör därför välkomnas och bättre integreras med de traditionella forskningsmetoderna inom disciplinen (Lazer m.fl. 2009; Keuschnigg m.fl. 2018; Nelimarkka 2022).

Litteratur

- Anderson, Chris (2008) "The End of Theory. The Data Deluge Makes the Scientific Method Obsolete", *Wired Magazine* 23 juni.
- Box, George E.P., J. Stuart Hunter & William G. Hunter (2005) *Statistics for Experimenters. Design, Innovation and Discovery*, andra upplagan. Hoboken: John Wiley.
- Breen, Richard (2022) "Causal Inference with Observational Data", 272–286 i Klarita Gërxhani, Nan D. de Graaf & Werner Raub (red.), *Handbook of Sociological Science. Contributions to Rigorous Sociology*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Buchanan, Mark (2007) *The Social Atom. Why the Rich Get Richer, Cheaters Get Caught, and Your Neighbor Usually Looks Like You*. New York: Bloomsbury.
- Cohen, Morris & Ernest Nagel (2002) *An Introduction to Logic and Scientific Method*. Simon Publications.
- Gërxhani, Klarita, Nan D. de Graaf & Werner Raub (red.) (2022) *Handbook of Sociological Science. Contributions to Rigorous Sociology*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Gërxhani, Klarita & Luis Miller (2022) "Experimental Sociology", 309–323 i Klarita Gërxhani, Nan D. de Graaf & Werner Raub (red.), *Handbook of Sociological Science. Contributions to Rigorous Sociology*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Grimmer, Justin (2014) "We are All Social Scientists Now. How Big Data, Machine Learning, and Causal Inference Work Together", *PS: Political Science & Politics* 48(1): 80–83.
- Hedström, Peter (2005) *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, Peter & Richard Swedberg (1998) *Social Mechanisms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, Peter & Petri Ylikoski (2010) "Causal Mechanisms in the Social Sciences", *Annual Review of Sociology* 36(1): 49–67.
- Keizer, Kees, Siegwart Lindenberg & Linda Steg (2008) "The Spreading of Disorder", *Science* 322: 1681–1685.
- Keuschnigg, Marc, Niclas Lovsjö & Peter Hedström (2018) "Analytical Sociology and Computational Social Science", *Journal of Computational Social Science* 1(1): 3–14.
- Lazer, David, Alex Pentland, Lada Adamic, Sinan Aral, Albert-László Barabási, Devon Brewer, Nicholas Christakis, Noshir Contractor, James Fowler, Myron Gutmann, Tony Jebara, Gary King, Michael Macy, Deb Roy & Marshall Van Alstyne (2009) "Computational Social Science", *Science* 323(5915): 721–723.

- Madhusudhan, Nikku, Matthew C. Nixon, Luis Welbanks, Aanjali A. Piette & Richard A. Booth (2020) "The Interior and Atmosphere of the Habitable-zone Exoplanet k2-18b", *The Astrophysical Journal Letters* 891(1): L7.
- Maskaly, Jon & Lyndsey N. Boggess (2014) "Broken Windows Theory", i J.M. Miller (red.), *The Encyclopedia of Theoretical Criminology*. <https://doi.org/10.1002/9781118517390.wbetc127>.
- Mayer-Schönberger, Viktor & Kenneth Cukier (2013) *Big Data. A Revolution that will Transform How We Live, Work, and Think*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Mazzocchi, Fulvio (2015) "Could Big Data Be the End of Theory in Science? A Few Remarks on the Epistemology of Data-Driven Science", *EMBO reports* 16(10): 1250–1255.
- Morgan, Stephen L. & Christopher Winship (2014) *Counterfactuals and Causal Inference*. New York: Cambridge University Press.
- Nelimarkka, Matti (2022) *Computational Thinking and Social Science. Combining Programming, Methodologies and Fundamental Concepts*. London: Sage Publications.
- Pearl, Judea (2009) *Causality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pearl, Judea (2019) "The Seven Tools of Causal Inference, with Reflections on Machine Learning", *Communications of the ACM* 62(3): 54–60.
- Raub, Werner, Nan D. de Graaf & Klarita Gërkhani (2022) "Rigorous Sociology", 2–19 i Klarita Gërkhani, Nan D. de Graaf & Werner Raub (red.), *Handbook of Sociological Science. Contributions to Rigorous Sociology*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Sørensen, Aage B. (2009) "Statistical Models and Mechanisms of Social Processes", 369–399 i Peter Hedström & Björn Wittrock (red.), *Frontiers of Sociology*. Leiden: Brill.
- Thye, Shane R. (2007) "Logical and Philosophical Foundations of Experimental Research in the Social Sciences", 57–86 i Murray J. Webster & Jane Sell (red.), *Laboratory Experiments in the Social Sciences*. Boston: Academic Press.
- Watts, Duncan J. (2011) *Everything is Obvious, Once You Know the Answer. How Common Sense Fail Us*. New York: Crown Business.
- Watts, Duncan J. (2014) "Common Sense and Sociological Explanations", *American Journal of Sociology* 120(2): 313–351.
- Watts, Duncan J. (2017) "Should Social Science Be More Solution-Oriented?", *Nature Human Behaviour* 1(1): 0015.
- Wilson, James Q. & George L. Kelling (1982) "Broken Windows. The Police and Neighborhood Safety", *Atlantic Monthly* mars: 29–38.

DEL III

KREATIV TEORETISERING

Om kapitlen i bokens andra del i detalj diskuterade teorins betydelse och användning i det samhällsvetenskapliga arbetets olika moment, är syftet här i den tredje delen att utveckla de mer övergripande frågor som presenterades i den inledande delen. Ett genomgående tema för kapitlen är kreativitetens betydelse i praktisk teorianvändning. Det förekom visserligen kreativa inslag och konkreta illustrationer av teorianvändning redan i de föregående kapitlen, men de är ännu mer betonade och fördjupade i denna avslutande del.

I kapitlet ”’Walking the theory walk.’ Teoretiserande i det vetenskapliga arbetets olika delar” återknyter Ylva Ulfsdotter Eriksson till ett tidigare behandlat tema, nämligen att teori inte används på *en* anvisad plats i det vetenskapliga arbetet, utan vägleder och avgränsar i arbetets olika delar och faser, på olika sätt och med olika syften. Med exempel hämtade från en empirisk studie av lönesättningskriterier i fyra stora organisationer illustreras hur teoretisering sker i undersökningens alla led: från artikelns titel och inledning till hur de samlande slutsatserna formuleras. Som kapitlets titel antyder krävs kreativitet när steget tas från att bara ”prata teori” till att praktiskt ta sig framåt i forskningen genom teoretisering.

Även om man arbetar kreativt teoretiserande är dock inte vägen upplyst och rak, vilket framhålls i Per Dannefjords kapitel ”Famlandets praktik”. Kapitlet syftar till att visa hur det bakom den (förhoppningsvis) klartänkta presentationen i ett vetenskapligt arbete kan ligga ett betydligt mer dunkelt och prövande praktiskt teoretiskt arbete, där forskaren trevar, söker sig fram och omprövar sina

teoretiska utgångspunkter och begrepp. Dannefjord lägger särskild vikt vid arbete med egenskapsrymder av det slag som populärt kallas "fyrfältare", i detta kapitel illustrerat genom brottandet med begrepp och teorier i en empirisk studie av lärares karriärer i ett alltmer marknadsanpassat skollandskap.

Att inte bara enskilda forskare utan hela forskarsamhället behöver ett aktivt och kreativt förhållningssätt till teori och kunskapande är utgångspunkten för Jonathan Madelands kapitel "Kreativt teoretiserande: ett pragmaticistiskt ramverk". Som titeln antyder står kreativitetens roll i forskningen i fokus för detta kapitel, liksom Charles C. Peirces pragmatiska filosofi om vetenskap och kreativitet. Särskilt uppmärksammas det abduktiva förhållningssättet, som går utöver induktion och deduktion. Detta förhållningssätt illustreras med uppsatsarbetets praktik.

Det abduktiva förhållningssättet är också en utgångspunkt för Kajsa Johanssons kapitel "Teori som ett verktyg att få syn på saker vi redan sett". Det handlar om hur teori genom en abduktiv och rekontextualiserande praktik kan synliggöra hur vi kan bryta med en gängse förförståelse för att se ett fenomen som något annat än vad vi trodde att det var. Med hjälp av empiriska fältstudier från Moçambique illustreras hur fyra grundläggande frågor kan hjälpa oss att initiera en sådan teoretisk "omförståelse" i förhållande till vår spontana förförståelse: Varför finns det fortfarande här? Hur har vi det här då? Vad i detta kräver en förklaring? Vad är detta ett fall av?

I bokens avslutande kapitel "Att närma sig teoretiska begrepp" återvänder Magnus Persson till den grundläggande frågan om begreppens betydelse för teorin och diskuterar vad som karakteriserar *bra* begrepp och teorier. Kapitlet argumenterar för att vi måste röra oss bort från ett förhållningssätt där begrepp endast används som "intellektuellt hårspray" för att ge volym och lyster åt arbetet utan att egentligen tillföra något substantiellt. På motsvarande sätt ifrågasätts bruket av teori och begrepp som fasta "förlagor" i vilken vi söker passa in den empiriska världen. Det förhållningssätt som i stället förespråkas är att vi betraktar begrepp som "uppfinningar" som utformas efter de teoretiska fenomenen genom att anpassas till nya kontexter, modifieras och omskapas.

”Walking the theory walk.”

Teoretiserande i det vetenskapliga arbetets olika delar

YLVA ULFSDOTTER ERIKSSON

I detta kapitel argumenterar jag för att teoretiska begrepp och resonemang inte är begränsade till ett särskilt teorikapitel, utan något som genomsyrar hela det vetenskapliga arbetet. Genom att analysera en vetenskaplig artikel konkretiserar jag teorins olika funktioner i det vetenskapliga arbetets olika delar – från introduktionen, med syfte och frågeställningar, till avslutningens syntetiserande slutsatser. Teorier och begrepp förstås alltså som verktyg för att formulera problem, analysera empiri och skapa abstraktion i slutsatser. Kapitlet visar att teoretisering är en kontinuerlig praktik snarare än en isolerad aktivitet. Teori framhålls som en resurs för att abstrahera, relatera och förklara. Ambitionen är att visa att sociologisk forskning i praktiken är teoriimpregnerad från början till slut.

Varför teoretisera?

Det finns de som tycker att universitetsutbildningar i sociologi och andra samhällsvetenskaper lägger för stor vikt vid undervisning i befintlig teori och för lite vid konsten att teoretisera (Swedberg 2014). Det finns också en återkommande kritik om att teori används som ett ”tillägg” eller ”sprayas på” studentarbeten och vetenskapliga uppsatser. Teorier och begrepp hängs på för att det krävs, vilket leder till krystade tolkningar av empiriska data som sällan eller aldrig leder fram till något nytt och inte heller utvecklar kunskapen (Pryke m.fl. 2003; se Perssons kapitel i denna bok). Det finns en överhängande risk att vi gör så när vi inte riktigt förstår

på vilka sätt abstrakta utsagor av den sociala tillvaron, såsom teorier och begrepp, kan eller bör användas i ett samhällsvetenskapligt arbete. Ett mer aktivt arbete med teori och begrepp, och att skapa egna teoretiska ramverk kan kännas svårt och ibland omöjligt, men det är möjligt och också väldigt roligt (se Madelands kapitel i denna bok).

Det huvudsakliga argumentet i detta kapitel är att teoretiska utsagor och begrepp inte återfinns på en enda anvisad plats i det vetenskapliga arbetet, utan vägleder och avgränsar i arbetets olika delar och faser, på olika sätt och med olika syften. Det faktum att centrala teoretiska begrepp och resonemang ska presenteras i ett slags teorikapitel innebär inte att det är där de gör mest nytta. Tvärtom skapas nyttan genom de sätt som begrepp och teoretiska resonemang används i arbetets andra delar.

I kapitlet försöker jag att konkretisera teoretisering och teorianvändning genom att betrakta teorins olika funktioner i ett vetenskapligt arbetes olika delar. Jag tydliggör och illustrerar hur teori kan användas genom konkreta exempel från en vetenskaplig artikel som analyserar lönekriterier. Artikeln ”Employees of Greatness: Signifying Values in Performance Appraisal Criteria”, publicerad i *Nordic Journal of Working Life Studies* (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a) har jag, Bengt Larsson och Petra Adolfsson skrivit inom ramen för ett större forskningsprojekt om lönesättning i policy och praktik.

Diskussionen i detta kapitel följer i stort sett den modell över det samhällsvetenskapliga arbetets moment som presenteras i Larssons kapitel i denna bok. Av pedagogiska skäl är framställningen förenklad och tillrättalagd – den faktiska processen att analysera och teoretisera lönekriterier var betydligt mer iterativ, cirkulär och famlande (se Dannefords kapitel i denna bok). Det bör också poängteras att det finns skillnader mellan en studentuppsats och en vetenskaplig artikel. En uppsatsskribent förväntas ofta följa ett bestämt format, medan författaren till en vetenskaplig artikel har lite större manöverutrymme (inom ramen för vad den vetenskapliga tidskriften i fråga tillåter). Förhoppningen är emellertid att denna genomgång kan ge inspiration och ledtrådar till hur uppsatser på olika nivåer kan öka i teoretisering.

Vad innebär det egentligen att teoretisera?

Inom sociologisk litteratur och samhällsvetenskaplig diskurs talas det allt oftare om att ”teoretisera”. Men vad innebär det egentligen att teoretisera? Richard Swedberg (2012: 2) menar att teoretisering handlar om den process som föregår produkten teori, vilken kan inbegripa moment som ”induktion, deduktion, generalisering, modellbyggande, bruk av analogier och så vidare”. Ett problem i samhällsvetenskapliga studier, menar han vidare, är att alltför stort fokus läggs vid *the context of justification*, vilket förenklat handlar om att verifiera (fastställa, bekräfta) eller falsifiera (motsäga, motbevisa) teoretiska utsagor (se Bravos kapitel i denna bok). Därmed ägnas för lite uppmärksamhet åt *the context of discovery*, den upptäcktsfas då forskare identifierar, ringar in och sätter ord på sina observationer.

Michael Pryke, Gillian Rose och Sara Whatmore (2003: 1) föreslår ett lite annat perspektiv på teoretisering. I likhet med Swedberg poängterar de skillnaden mellan å ena sidan *talking the theory talk* och å andra sidan *walking the theory walk*, det vill säga skillnaden mellan att läsa och diskutera teoretiska utsagor och att tillämpa teori och begrepp. Med fokus på tillämpning betonas att teoretisera handlar om att förhålla sig aktivt till teori och begrepp, att göra dem användbara genom att tänja på dem, leka med dem, hitta nya vinklar på dem och kopplingar mellan dem.

Ett liknande synsätt beskrivs av Oskar Engdahl och Bengt Larsson i boken *Sociologiska perspektiv* (2025). Vid sidan att se teori som lära (en sanning), eller något som ska testas (en tes/hypotes), poängterar de också betydelsen av att betrakta teori och begrepp som verktyg som ska användas för att se, förstå och/eller utforska empiriska data. Det kan handla om (1) att använda vedertagna begrepp på empiriska observationer, (2) att utveckla begrepp genom nya iakttagelser eller (3) att utmana befintliga utsagor om samhället och det sociala genom nya empiriska observationer eller fakta (jfr Krause 2016).

I detta kapitel vill jag visa när och hur teori och begrepp kan användas som verktyg, hur de kan tänjas och anpassas för att användas på nya slags empiriska data och hur olika teoretiska utsagor om samhället kan föras samman i en vidare förståelse av forskningsproblemet. Teori och begrepp är resurser för teoretisering då de hjälper

oss att ”abstrahera, generalisera, relatera, välja, förklara, syntetisera och idealisera” (Weick 1995: 389). Genom att analysera den valda artikeln vill jag visa att det (nästan) inte finns någon teorifri zon i produktionen av sociologisk forskning. Det är självklart en förenklad bild. Som diskuteras i flera andra kapitel är forskning sällan någon rak process. Vi rör oss fram och tillbaka, i cirklar, över höga berg och ner i djupa dalar, för att genom reflektion, läsning och omarbetning hitta fram till problemformulering, analys, syntes och slutsatser (se Dannefjords samt Hiltunen & Marekovic kapitel i denna bok).

Teoretisering i studiens olika delar

Uppsatsens inledning

Titel, introduktion och i förekommande fall ett bakgrundsavsnitt utgör den vetenskapliga studiens inledning. Dessa delar fångar in det som i Larssons modell kallas *sakförhållande*, *problem/syfte och frågeställningar/hypoteser*. Introduktionen till det vetenskapliga arbetet kan liknas vid ett mikrokosmos, då alla centrala poänger bör nämnas så att läsaren snabbt får en första inblick i studien (Rienecker & Jørgensen 2018). Särskilt syftar inledningen till att kontextualisera fenomenet, vilket innebär att presentera det problem som undersöks och placera in det i ett vidare sammanhang. Det behövs alltså en liten omvärldsanalys som tydligt pekar fram mot studiens syfte och frågeställningar. Även om teori och tidigare forskning har sina egna anvisade platser i en uppsats är det lämpligt att dessa kort nämns också i inledningen. Detta för att introducera problemet/problemområdet, ge en översiktlig bild av vad studien kommer att handla om, för att väcka intresse, och berätta varför det viktigt att göra den.

Ett vetenskapligt arbete börjar alltid med en *titel*. Det är genom titeln du lockar in läsaren och att skapa en bra titel är en konst. Den ska vara informativ och gärna lite snitsig. Genom att aktivt använda termer och teoretiska begrepp i en titel anslås studiens inramning och kan hjälpa till att etablera den ”röda tråden”. Titeln på artikeln ”Employees of Greatness: Signifying Values in Performance Appraisal Criteria” (fortsättningsvis EoG-artikeln) avslöjar både teoretisk ram och empiriskt underlag. Den förmedlar att studien handlar

om vilka betydelsefulla värden som ryms i bedömningsunderlag för anställdas prestationer. Ordalydelsen "Employees of Greatness" är också en ordlek då den anspelar på undertiteln till den franska utgåvan av Luc Boltanski och Laurent Thévenots bok *On Justification* (2006 [1991]) vars franska undertitel är "Les économies de la grandeur" (en fransk titel på EoG-artikeln skulle kunna vara "Les employés de la grandeur"). Varför denna titel är relevant för just en studie om lönekriterier återkommer jag till längre fram. Ordlekar, såsom metaforer (bildliga uttryckssätt) och analogier (paralleller och liknelser), är enligt Swedberg (2014) ett sätt att vara kreativ och öka teoretiseringen.

Vetenskapliga artiklar har också ofta så kallade nyckelord (*keywords*) som beskriver kärnan i arbetet och fungerar som ämnesord i digitala sökmotorer. Nyckelorden i EoG-artikeln signalerar mötet mellan de empiriska sakförhållanden som utforskas och det teoretiska ramverket. Orden *performance appraisal criteria* (lönekriterier) och *performance-based pay* (prestationsbaserad lön) kopplas till sakförhållandet, medan (*e*)*valuation* och *orders of worth* signalerar vilka teoriinriktningar vi använder i artikeln, något som diskuteras mer ingående nedan.

Det vetenskapliga arbetet behöver också tidigt presentera och beskriva det som har observerats (Swedberg 2014). Vi behöver inhämta information om problemområdet för att få god kännedom om det tillstånd, eller den förändring, som intresserar oss. För denna lilla omvärldsbeskrivning är det brukligt att exempelvis åberopa statistik från SCB, utredningar och rapporter från olika aktörer, mediabevakningar och dylikt. Denna del av den vetenskapliga praktiken redovisas sällan särskilt omfattande i vetenskapliga texter, men bakom ett par meningar eller ett kortare stycke ligger ofta betydande inläsning om fenomenet i fråga.

Det är genom att grundligt sätta oss in i ett område eller ett socialt fenomen som vi kan observera intressanta och spännande problem eller frågor. Vår nyfikenhet sporras av kunskap snarare än av kunskapsbrist. Det vill säga, om vi är okunniga om själva studieområdet kan vi knappast veta vad som är problemet, hur vi ska avgränsa oss när vi söker efter tidigare forskning för att vidare kunna identifiera en kunskapslucka, och därmed vilka frågor som är intressanta att ställa. Skillnaden mellan kunskapsbrist och

kunskapslucka är att en ”brist” handlar om forskarens eller studentens otillräckliga kännedom om det sak- eller problemområde som beforskas, medan en ”lucka” handlar om avsaknad av tidigare forskning inom området (se Hultmans kapitel i denna bok).

En inledning kännetecknas alltså av att på ett kort och kärnfullt sätt beskriva en bakgrund; Någoting har hänt! Detta *sakförhållande* kan oftast beskrivas mycket effektivt med en mening eller två. Belagda påståenden (utsagor med goda referenser till trovärdiga källor) följs upp med en kort beskrivning av vad den egna undersökningen ska fokusera på och varför det är viktigt att studien görs. Varför en studie behöver göras anknyter till det vi vet från tidigare forskning och det vi inte vet; vi har med andra ord identifierat en kunskapslucka i forskningen. Det kan handla om att vi helt saknar kunskap om något, att vi undersöker något vi känner till men i ett nytt sammanhang eller att vi undersöker saken ur ett specifikt teoretiskt perspektiv.

I EoG-artikeln beskrivs sakernas tillstånd genom att ganska kortfattat redogöra för de förändringar i lönesättning som skett på svensk arbetsmarknad sedan 1980-talet och framåt. Här görs en iakttagelse om att *någoting har hänt* genom en kort beskrivning av hur lönesättning brukade göras, vilket beläggs genom att åberopa två vetenskapliga publikationer:

Det svenska systemet för lönesättning har förändrats på grundläggande sätt de senaste fyra decennierna. Äldre ideal om lika lön för likvärdigt arbete har ersatts med individuella och prestationsbaserade principer (Baccaro & Howell 2017; Spano & Monfardini 2018). (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 121.)¹

Efter en kort inledning som framhåller att något har hänt, följer att mer fokuserat ringa in problemområdet genom att till exempel lyfta fram vad detta nya har för konsekvenser. I EoG-artikeln argumenterar vi för att lokal lönebildning med individuell och differentierad lönesättning leder till ett större ansvar för arbetsgivare med ett utökat behov av tydliga instrument för utvärdering av anställdas prestationer. Det sociologiska problem som studien behandlar är just vilka värderingar av anställdas prestationer som

1. För referenser som citeras från studien, se ursprungsartikeln. Alla citat från artikeln är översatta från engelska till svenska.

finns i de utvärderingsinstrument som inom organisationer ofta kallas lönekriterier. För att underbygga detta argument återopas redan i inledningen tidigare studier som på olika sätt beskriver förändringarna i lönesättning och prestationsbedömning i organisationer. Sakernas tillstånd beskrivs mer utförligt efter inledningen, exempelvis i ett särskilt bakgrundsavsnitt eller i ett avsnitt om tidigare forskning.

Att ringa in forskningsproblemet handlar dels om att fokusera på konsekvenserna av det tillstånd eller den förändring som lyfts fram i beskrivningen av det sociala fenomen som studeras, dels om att skriva in det i en mer övergripande teoretisk ram för att kommunicera vad det här fallet är ett fall av (Walton 1992). I viss mån kan en sådan teoretisering ses i betydelsen ”teori som lära” (Engdahl & Larsson 2025: 28–30), eftersom en teoretisk contextualisering säger något om hur verkligheten uppfattas. Men det kan också handla om en teoretisering som översätter och beskriver ett konkret sakförhållande till ett mer abstrakt vetenskapligt problem genom att relatera det till en specifik teori eller ett teoretiskt begrepp. Det sociala fenomen och problem som undersöks kan betraktas från olika håll, och det första steget i att skriva fram forskningsproblemet handlar om att tydligt avgränsa det mot någon aspekt eller med hjälp av teoretiska perspektiv.

När det gäller förändringarna i det svenska lönesättningssystemet kan vi tala om flera olika konsekvenser, såsom lönesättnings-systemets betydelse för de anställdas motivation (t.ex. Larsson m.fl. 2021), lönetillfredsställelse och lönerättvisa (t.ex. Stråberg 2010), implementering samt informations- och procedurrättvisa (t.ex. Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2019) och hur det nya lönesystemet fungerar lokalt och hur mycket av det gamla som lever kvar i lönesättningspraktiken (t.ex. Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021b; Karlson m.fl. 2014). I EoG-artikeln fokuserar vi på värderingen av prestation, och vid preciseringen av detta problem återopar vi tidigare forskning som har pekat på konsekvenser för lokal lönesättning och prestationsbedömning:

Anställda med individuell och differentierad lön genomgår årliga prestationsbedömningar, och den prestationsbaserade lönen sätter fokus på organisationens värdering av enskilda anställda (Bengtsson & Berglund 2012). (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 122.)

I direkt anslutning till denna konkretisering beskriver vi också vad detta är ett teoretiskt fall av. Denna teoretisering görs på två sätt. *För det första* genom att relatera prestationsbaserad lönesättning till övergripande samhällsliga skeenden. Här sätts fenomenet individuell lönesättning i ett sammanhang genom teorier som diskuterar ”kapitalismens nya anda”, vilka beskriver att arbetsmarknaden i allt högre utsträckning fokuserar på anställdas personliga egenskaper, där organisationer (ut)nyttjar inte bara anställdas kroppar, utan även deras engagemang, lojalitet, känslor och intellekt (Boltanski & Chiapello 2005 [1999]; Illouz 2007; Moulier Boutang 2011; Jensen & Prieur 2016). Inledningens teoretisering, denna ”casing”, förankrar studieobjektet i forskning och gör individuell lönesättning till ett fall av övergripande förändringar i arbetslivet med nya förväntningar på anställda. Detta slags teoretisering ökar överförbarheten och ger också signaler till läsaren om vart studien är på väg:

Samtida organisationer värderar personliga egenskaper, såsom motivation, flexibilitet, engagemang och kreativitet (Jensen & Prieur 2016: 100; jfr Fleming & Sturdy 2009; Rees Davies & Flink 2014). Anställda hyr alltså inte bara ut sina kroppar, utan alltmer också sin kognitiva uppmärksamhet, sitt personliga engagemang och sina emotioner; det ”personliga kommodifieras och omvandlas till konkurrensfördelar” (Jensen & Prieur 2016: 104f.; jfr Hochschild 1983; Illouz 2007, 2018; Moulier Boutang 2011). (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 122.)

För det andra förankras studiens forskningsproblem och problemformulering i en specifik teoribildning, valueringsteori, närmare bestämt Boltanski och Thévenots (2006 [1991]) teori om värderegimer (*economies of worth/orders of worth*), som diskuteras härnäst.

Forskningsproblemets syfte och frågeställningar

Forskningsproblemet urskiljs alltså genom att vi identifierar ett sakförhållande, orienterar oss i tidigare studier på området och avgränsar vårt problem som ett fall av något genom att placera in det i en övergripande och/eller mer specifik teoretisk förståelse. Forskningsproblemet mejslas fram och avgränsas ytterligare med hjälp av *syfte och frågeställningar*. Det är fördelaktigt att använda begrepp eller teoretiska anslag i syftet, då de klargör riktningen och ”ger läsaren ramen för argumentationen” (Agnafors & Levinsson 2019: 36). I EoG-artikeln ramar vi in studiens syfte genom att

poängtera att artikelns titel är en lek med undertiteln på Boltanski och Thévenots bok, i vilken de identifierar och beskriver sex olika värdesfärer som individer använder för att rättfärdiga värderingar och bedömningar:

Studiens syfte är alltså att beskriva och förklara vad anställda förväntas vara och göra för att betraktas som högt värderade. [...] Mer precist är syftet att utforska vilka betydelsefulla värden och värdereregimer (Boltanski & Thévenot 2006) som förekommer i de lönekriterier som organisationer tillämpar vid utvärdering av anställda i den årliga lönerevisionen. (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 122.)

Det avgränsande syftet ringar alltså in och förmedlar poängen med studien. I vetenskapliga arbeten är vanligtvis syftet att *utforska*, *att kartlägga*, *att beskriva*, *att förstå* eller *att förklara* något (Rienecker & Jørgensen 2018). Syftet konkretiseras vidare genom ett antal forskningsfrågor. Även forskningsfrågorna (frågeställningarna) orienteras mot aspekter som fångar in det utforskande, kartläggande, beskrivande, förklarande, tolkande, förstående. Beskrivande inslag nedvärderas ibland och bedöms som allt för grundläggande – men det är bara genom noggrann bearbetning och beskrivning av empiriska data som det är möjligt att vidare förstå eller förklara empiriska fenomen (Boltanski 2011 [2009]). För att kunna erbjuda mer abstrakta förklaringar till empiriska fenomen behövs dock teoretiska utsagor och begrepp.

EoG-artikeln har inga tydliga frågor men väl konkretiseringar som anger vad som ska göras för att uppfylla syftet. De skulle dock lätt kunna omformuleras till frågeställningar. Det viktiga är att det finns formuleringar som tydligt pekar ut vad studien ska svara på och därmed uppfylla sitt syfte. I artikeln anges att studien ska 1) identifiera vilka egenskaper, attityder, beteenden och förmågor som utvärderas i lönekriterier, för att 2) beskriva vilka krav och ideal om den bäst presterande medarbetaren som organisationer kommunicerar i lönekriterier för att få anställda att prestera och förbättra sig, för att 3) förstå (och förklara) hur förändringar på arbetsmarknaden – med ökande inslag av värderingar och bedömningar av anställdas prestationer – skapar förväntningar på anställda och deras prestationer.

Teori och tidigare forskning

Uppsatsens avsnitt om teori och tidigare forskning är givna ställen för teoretisering. En vanlig brist är att dessa delar bara är ett slags fennisa med mer eller mindre planlösa redovisningar av olika mer eller mindre relevanta teorier och begrepp och med några få slumpmässigt valda exempel på tidigare forskning (Pryke m.fl. 2003; Swedberg 2014). Inte sällan staplas flera olika teorier på varandra utan att författaren berättar för läsaren hur de hänger ihop eller vad de behövs till. Men, vad innebär det då att teoretisera i dessa delar?

På grundläggande nivå handlar det om att återge för studien relevanta teorier och/eller teoretiska begrepp genom att förklara vad de betyder, med resonemang och tolkningar av vad de innebär i relation till det egna problemområdets sammanhang (Krause 2016). Det kan vara fördelaktigt att göra detta genom att föra in tidigare forskning på problemområdet. På så sätt integreras avsnitten om ”teori” och om ”tidigare forskning” (se Hultmans kapitel i denna bok).

På en mer utvecklad nivå handlar det om att föra samman teorier eller begrepp på lite oväntade sätt eller att ”skruva till” dem så att de anpassas till det egna problemområdet (Krause 2016; se Perssons kapitel i denna bok). Av stor betydelse är alltså att aktivt hantera teorier och begrepp – att göra dem till sina – så att dessa abstraktioner blir till användbara verktyg i analys, tolkning av empiriska resultat, diskussion, slutsatser och syntes. Att använda abstraktioner (begrepp eller aspekter av en teori) handlar om att skapa ordning i analys och tolkning – det ger författare (och läsaren) något att hålla i, bolla mot, ta avstånd ifrån. Detta arbetssätt kallas ibland för abduktion (Alvesson & Sköldberg 2008; se Hiltunen & Marekovic kapitel i denna bok).

EoG-artikeln integrerar teori och tidigare forskning. Här används tidigare studier för att konkretisera mer abstrakt teori vilket presenteras i två avsnitt med rubriker som anger innehållet. Avsnittet ”Pricing, prizing, and (ap)praising labor” ger en fördjupad bild av prestationsrelaterad lön, behovet av bedömningskriterier och hur detta kan förstås genom valueringsteori eftersom den adresserar frågor om bedömning och värdering. Avsnittet ”Industrial, emotional and cognitive capitalism in organisations” diskuterar i stället hur prestationsrelaterad och individuell lönesättning kan förstås mot bakgrund av nya värdesystem i samhället och hur dessa

gör sig gällande mer övergripande på arbetsmarknaden och inom organisationer. De teorier om kapitalismens utveckling som presenteras erbjuder förklaringar till varför arbetsgivare efterfrågar mer än att bara de anställdas fysiska kroppar och hur det kommer sig att arbetsgivare i olika branscher i sina lönekriterier fokuserar likartade förmågor och förtjänster hos anställda.

Metod och material

Även om metodavsnittet framför allt ska redogöra för det konkreta tillvägagångssättet med goda referenser till relevant metodlitteratur, är det inte ovanligt att vissa delar eller överväganden är teoretiskt grundande, vilket bidrar till en teoretiserande hållning i uppsatsen. Forskningsprojektet ”Individuell lönesättning – från policy till praktik”, som EoG-artikeln härrör från, designades som en komparativ flerfallsstudie där urvalet av organisationer var teoretiskt styrt. Med stöd i teorin om institutionella logiker (Thornton m.fl. 2012) valde vi ut fyra till synes mycket olika organisationer för att maximera den empiriska variationen i vad som värderas vid lokal lönesättning och hur det kan tänkas gå till. För att uppnå denna empiriska variation valdes en statlig myndighet, ett regionalt sjukhus, en kommunal facknämnd (t.ex. barnomsorg, äldreomsorg) och tjänstesidan i ett globalt tillverkningsföretag – fyra verksamheter med variation avseende institutionell kontext och där anställda arbetar med olika ”produkter” och sätter olika typer av kunskap och kompetenser i arbete i sina prestationer.

I metodavsnittet i EoG-artikeln motiveras även själva materialet teoretiskt. Med stöd i såväl tidigare forskning som teori noteras att dokument av olika slag (till exempel lönepolicy med lönekriterier) är bärare av värden och diskurser. Vi använder valueringsteori när vi argumenterar för vårt val av empiriskt material:

Lönekriterier ses som bärare av ideal, värden och diskurser om vad som är en värdefull anställd (Dewey 1939). Dessa värderingar är också nödvändiga för att förstå förändringar i diskursen om arbete som en vara (Jensen & Prieur 2016) och för prissättningen av arbete (Beckert 2011). (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 126.)

I metodavsnittet beskrivs också hur själva analysen av data har gått till. I litteraturen diskuteras detta i termer av induktiv, deduktiv eller

abduktiv analys, vilka av Swedberg (2012) också anges som tekniker för teoretisering.

I förberedelserna till analysen som presenteras i EOG-artikeln, hade alla lönekriterier lagts in i Excel, en rad för respektive kriterium och ett blad per organisation. Analysen gjordes i två steg. I förstaledskodningen användes en *deduktiv ansats* där Boltanski och Thévenots (2006 [1991]) värdereregimer användes som sorteringsverktyg. De totalt cirka 180 kriterierna (mellan 30 och 80 per organisation) kodades ömsesidigt uteslutande i enlighet med det värde de antogs illustrera. I kodningen gavs varje värdereregim en specifik färg för att enkelt få överblick. Tabell 1 exemplifierar med fyra kriterier hur det såg åt.

Tabell 1. Lönekriterier i förstaledskodningen

LÖNEKRITERIUM	VÄRDEREGIM
Du är drivande i ditt arbete	Inspirerad
Du har förmåga att omsätta ny kunskap i det praktiska arbetet	Industri
Du är en i teamet	Familj/hem
Du är professionell i alla situationer/möten med patienter, anhöriga och arbetskamrater	Civil

De sex värdereregimerna, *industri*, *familj/hem*, *inspirerad*, *civil*, *marknad* och *ryktbarhet/berömmelse*, definierades (specificerades) och anpassades till vårt fall av lönekriterier. För att värdereregimerna skulle fungera som analytiska sorteringsverktyg behövde vi utveckla betydelserna av dem i förhållande till Boltanski och Thévenots definitioner. För att ge ett exempel: den värdereregim som kallas *domestic* (familj/hem) beskrivs som den hierarkiska och patriarkala relationen mellan människor (Boltanski & Thévenot 2006 [1991]: 164), vilket var en bestämning som inte fungerade i vårt fall. Vi utforskade därför ordet "domestic" och dess latinska betydelse "hus" vilket antas indikera "det som hör till huset" (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 10). I analysen (det vill säga kodningen) användes denna överförda innebörd av att "höra till" vid identifiering av lönekriterier som

hade med tillhörighet att göra, vilket kom att handla om relationer med och lojalitet mot arbetskamrater, arbetsplats och organisation. Detta sätt att skruva till begrepp och förklara vad som görs och varför är ett sätt att teoretisera i analysarbetet och att aktivt använda de begrepp som valts för studien (Swedberg 2014; Krause 2016). Andraledskodningen var mer induktivt orienterad då vi inom respektive regim eftersökte vilka nyanser som fanns – mer om detta i nästa avsnitt.

Empiriska resultat

Det vetenskapliga arbetets centrala avsnitt är resultaten, då det är här de egna empiriska fynden presenteras. Det är bra att inledningsvis i ett sådant avsnitt kort beskriva hur avsnittet kommer att disponeras.

I EoG-artikeln inleds avsnittet ”Aspects of worth in performance appraisal criteria” med en kort beskrivning av vad lönekriterier är samt en disposition som uppger om att avsnittet består av sju tematiska delar. Avsnittets första sex underrubriker presenterar de empiriska fynd som utkristalliserades genom andraledskodningen, medan det sjunde är ett avslutande avsnitt där resultaten samlas upp och presenteras i en övergripande tabell för att synliggöra mångfalden av bedömningsgrunder (se nedan).

I andraledskodningen analyserade vi de olika värdesfärerna induktivt för att identifiera och beskriva deras olika aspekter eller dimensioner. Inom de sex regimerna identifierade vi två till fyra underliggande dimensioner, vilka vi utvecklade mot bakgrund av empiriska data. De olika aspekterna namngavs också, vilket enligt Swedberg (2014) är en del av det kreativa och teoretiserande arbetet. Inom värderegimen ”domestic” fann vi till exempel tre underliggande teman där lönekriterierna betonade olika typer av lojalitet: mot medarbetarna, mot arbetsplatsen och mot organisationen.

Lojalitet mot medarbetare handlar om att erbjuda ”hjälp och stöd” till kollegor (Kommun) eller att förmå ”ge och ta emot feedback på ett konstruktivt sätt” (Sjukhus). Tillverkningsföretaget värdesätter anställda som ”ger människor ansvar” och håller dem ”ansvariga”. Den statliga myndigheten värdesätter också pålitlighet och förmåga att ”bygga tillit och goda relationer”. Tillit är en ”term för självkontroll eftersom den betecknar en tillitsfull relation” (Boltanski & Chiapello 2005: 83). (Ulfsson Eriksson m.fl. 2021a: 130.)

I det sjunde temat, "Multiple valuations of worth at work", sammanställs dels alla aspekter av de olika värdena, dels illustreras hur framträdande de olika typerna av kriterier var inom de olika organisationerna (se tabell 2). För att betona att detta är en kvalitativ innehållsanalys, som bygger på kvalitativa bedömningar av lönekriteriernas art, valde vi att nyanskoda utfallet (ju mörkare desto mer framträdande). Sammanställningen gjorde det också lättare för oss att tydliggöra den komparativa ansatsen.

*Tabell 2. Aspekter av värden inom respektive regim
(induktiv andraledskodning)*

VÄRDEREGIM	ASPEKTER	ORGANISATION	Kommun	Regionalt sjukhus	Statlig myndighet	Företag
Industri	Målinriktning					
	Kvalitet på prestation					
	Kunskap och kompetens					
	Bidrag till teamet					
Hem/familj	Lojal mot arbetskamraterna					
	Lojal mot arbetsplatsen					
	Lojal mot organisationen					
Inspirerad	Nyfikenhet					
	Driven					
	Innovativ					
	Inspiration					
Civil	Intressentperspektiv					
	Civiliserat beteende					
	Etiskt beteende					
Marknad	Önskemål och behov					
	Expandera verksamheten					
	Kunskap om affärsverksamhet					
Ryktbarhet/ berömmelse	Goodwill					
	Kommunikation					

Kommentarer: vit = inga uttalanden; ljusgrå = ett par uttalanden; mörkgrå = några uttalanden; svart = flera uttalanden. Eftersom datan inte kvalificerar sig för kvantitativ innehållsanalys uppskattas styrkan (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 134).

Som nämndes ovan, urvalet av organisationer var teoretiskt styrt i syfte att komma åt olika institutionella logiker. Vi hade en förförståelse om att olika typer av verksamheter skulle vägledas av och styras mot helt olika typer av värden. Så var inte fallet, vilket framgår av sammanställningen i tabell 2. Detta var ett resultat som vi i slutdiskussionen återkom till genom att tolka och diskutera våra resultat i relation till mer övergripande makroteoretiska utsagor om kapitalismens utveckling, vilket är något som jag återkommer till senare.

Analys och/eller tolkning?

De empiriska avsnitten i det vetenskapliga arbetet kallas ibland "Resultat och analys". Personligen tycker jag att en rubrik som "Resultat och analys" blir något missvisande, då termen "analys" riskerar att användas som synonym till tolkning. Låt mig utveckla mitt resonemang. Forskare, lärare och studenter inom högre utbildning använder ofta termerna analys och tolkning överlappande och synonymt. Det gäller särskilt i tal om kvalitativa studier där analys får betydelsen tolkning. Vi säger ofta att vi "analyserar" våra resultat genom att relatera dem till tidigare forskning eller teori och begrepp. Denna överlappning förekommer mer sällan i tal om kvantitativa studier, där termen "analys" mer konkret relaterar till de statistiska analystekniker som har använts, såsom exempelvis frekvens-, faktor- och regressionsanalys.

Den lexikala betydelsen av analys är "verklig eller tänkt uppdelning av något i dess olika beståndsdelar; grundlig, uppdelande undersökning" (NE 2025a). "Analys" kommer från grekiskans ord för upplösning (SAOL 2025) och betecknar arbetet med att dela upp ett problem i mindre delar för att noga undersöka dem var för sig. Förenklat kan sägas att analysen av ett kvalitativt material sker under själva kodningsförfarandet – när vi "tar isär" långa intervjutranskript eller textdokument i mindre delar för att identifiera teman (förstaledskodning) och underteman (andraledskodning) (jfr Aspers 2007: 15). De empiriska resultaten är således utfallet av analysen.

Tolkning, å andra sidan, betyder "förklaring, utläggning, interpretation" (NE 2025b). Det är det vi gör när utfallet av analysen, det vill säga resultaten, ställs i relation till tidigare forskning och

teoretiska begrepp. I kvalitativa studier tycks det vara vanligare att göra tolkningen i nära anslutning till presentation av den egna analysen och de empiriska fynden i själva resultatdelen – även om det kan se olika ut i färdiga publikationer och beroende på den vetenskapliga tidskriftens anvisningar och format. Det tycks vara något vanligare att resultat av kvantitativa och statistiska analyser presenteras utan denna tolkning (vilket lite slarvigt benämns ”rena resultat”), även om det också finns forskare som integrerar tolkningar fortlöpande.

Det bör dock poängteras att tolkning också förekommer redan i analysfasen. I kvantitativa studier kan exempelvis teoretiska idéer och utsagor påverka eller styra analysen (Aneshensel 2002) och enkäter byggas upp med stöd i teori eller tidigare forskning. I kvalitativa analys finns ofta tolkande moment med redan i analysen, eftersom utsagor (från till exempel intervjuer eller dokument) behöver tydas för att kunna kodas och placeras in i ett tema eller, som i vårt exempel, anses höra till en viss värderegim (förstaledskodningen, se även Hiltunen & Marekovics kapitel i denna bok).

I presentationen av analysen i EoG-artikeln görs fortlöpande kopplingar till det teoretiska ramverket (värderegimerna), och i mindre omfattning görs även tolkningar i förhållande till andra teoretiska begrepp och tidigare forskning av relevans. För att ge ett par exempel; Ett återkommande lönekriterium inom organisationer är *professionalism* (Larsson m.fl. 2017). I analysen tolkas utsagor om professionalism som hemmahörande i värderegimen ”industri” och betraktas som en aspekt av prestationens kvalitet. I artikeln ges några empiriska exempel på hur professionalism uttrycks i lönekriterier, vilket vidare kopplas till hur professionalism diskuteras i litteraturen: ”[S]å som diskuterats av Fournier (1999) och Evetts (2011) används professionalism också allt oftare som ett diskursivt redskap för att styra, kontrollera och disciplinera anställda” (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 129). Ett andra exempel förekommer i värderegimen ”ryktbarhet/berömmelse”. Lönekriterier som handlar om anställdas insatser för organisationens ”goodwill” och anseende kopplas till *employer branding*, arbetsgivarens varumärkesprofilering, och relateras till tidigare forskning om organisationers arbete med attraktiva värden:

Enligt Biswas m.fl. (2017) handlar varumärkesprofilering lika mycket om att skydda organisationens externa och offentliga rykte, i syfte att säkerställa marknadspositioner och attrahera potentiella talanger, som att tillse att de anställda följer och håller med om organisationens värderingar och normer. (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 133.)

På det hela taget finns det ganska få kopplingar till andra studier och teorier i EoG-artikeln. Detta slags tolkning är mest framträdande i ”Concluding Discussion”, den avslutande delen i det vetenskapliga arbetet, som diskuteras härnäst.

*Tolkning, diskussion och slutsatser:
att förstå och förklara empiriska resultat*

En studies avslutande del har ofta en rubrik som exempelvis ”Diskussion”, ”Avslutning” eller ”Slutsatser” – eller olika kombinationer av dem såsom ”Diskuterande avslutning” eller ”Tolkning och diskussion”. Syftet med avslutningen är att ”knyta ihop säcken” (Agnafors & Levinsson 2019: 83). Förutom att kort redogöra för hur arbetet uppfyller syftet och på ett tydligt sätt svara på studiens konkreta frågeställningar, finns här stora möjligheter till teoretisering. Det handlar om att ”släppa sargen”, våga röra sig bort från de konkreta resultaten av den empiriska studien och öka abstraktionsnivån genom tydligt diskutera övergripande resultat med hjälp av teoretiska utsagor och begrepp. Detta fångas i Weicks (1995: 389) beskrivning av teoretisering som ”en process som består i aktiviteter såsom att abstrahera, att generalisera, att förklara, att syntetisera och att skapa idealtyper” (jfr Swedberg 2012, 2014). Det ”tvingar oss” till klarhet och hjälper oss att presentera slutsatser och studiens övergripande slutsatser.

Den avslutande delen i EoG, ”Concluding Discussion”, har tre innehållsliga delar där teoretisering görs på olika sätt. Avsnittet ”Employees of greatness – signifying values in performance appraisal criteria” inleds med en kort sammanfattning av studiens resultat och en diskussion av dem utifrån valueringsteori. Mot bakgrund av alla de ”egenskaper, attityder, beteenden och prestationer” som förekommer i organisationernas lönekriterier konstrueras sedan en teoretisk idealtyp av vad som utmärker ”den bästa anställda” (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 135). I en enda lång

mening återges vad som inom respektive värderegim värdesätts och belönas hos anställda. Ideala anställda kännetecknas av att de:

- (i) har lämplig kunskap och kompetens som kontinuerligt utvecklas, är målinriktad och presterar med hög och allt bättre kvalitet, bidrar till teamet och hela verksamheten (*industriella värden*); (ii) är lojal mot medarbetare, arbetsplatsen och hela organisationen (*familj/hem*); (iii) drivs av nyfikenhet, inspiration och är innovativa (*inspiration*); (iv) anlägger ett intressentperspektiv och uppträder på ett etiskt sätt (*civila värden*); (v) känner till organisationens verksamhet och försöker expandera den genom att ta hänsyn till kundens eller användarens önskemål och behov (*marknad*); och (vi) skapar goodwill för organisationen genom att kommunicera övertygande med kunder och intressenter (*berömmelse*).
- (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 135–136.)

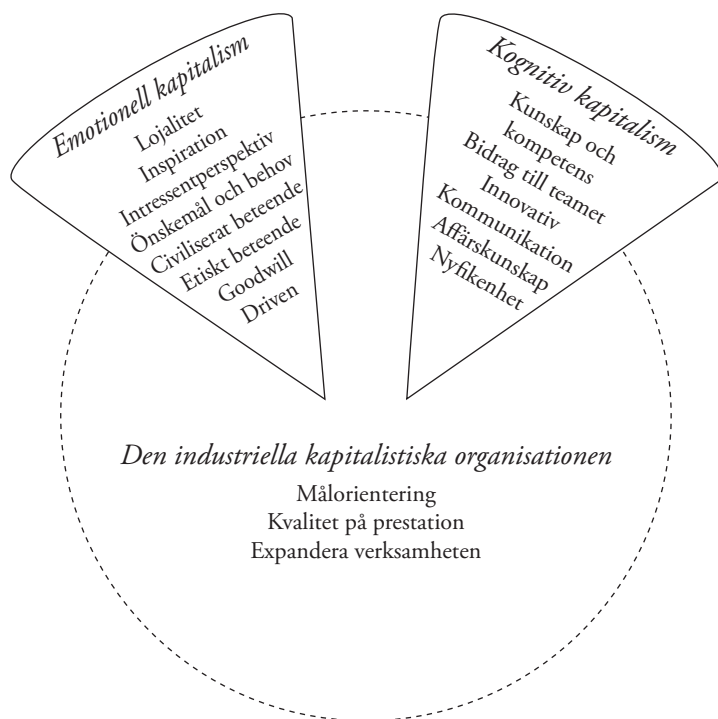
Även om det förekom vissa skillnader mellan de olika organisationerna, visar resultatet att det framför allt råder stor överensstämmelse i vad som bedöms och värderas i lokala lönekriterier: organisationer i mycket olika branscher tycks bedöma och värdera likartat. I slutdiskussionen slår vi således fast att resultaten motsäger antaganden inom institutionell teorin om att ”statliga byråkratier, sjukvårdssektorn och privata tillverkningsföretag är inbäddade i olika värdesfärer, vilket påverkar de organisatoriska normerna, intressena, identiteterna och praktikerna (Cloutier & Langley 2013)” (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 136). Hur kan detta förstås och förklaras?

I slutdiskussionens första avsnitt användes valueringsteori och institutionella logiker som verktyg för att abstrahera och diskutera lönekriterierna, men i det andra avsnittet krävdes mer övergripande makrosociologiska teorier som kunde hjälpa oss att förstå och förklara hur en sådan likhet kan uppstå. Här använde vi oss av teoretiker som diskuterat kapitalismen som en ”ideologisk anda” vilken diskursivt genomsyrar vårt tänkande och skapar en enhetlighet som går utöver institutionella logiker.

I avsnittet ”Converging capitalism – the function of performance appraisal” teoretiserar vi därför de 19 värderingsaspekterna ytterligare (se tabell 2) genom att ”bryta loss” dem från respektive värderegim och i stället betrakta dem i ljuset av olika slags ”kapitalismer”. I detta inspireras vi av Boltanski och Chiapellos (2005 [1999]) teoretisering av ”kapitalismens nya anda”, Illouz (2007) diskussion

av emotionell kapitalism samt Moulier Boutangs (2011) tankar om kognitiv kapitalism och utifrån dem skapat en syntes. Syntes kan förstås som motsatsen till analys: om analys betyder att ”dela upp” (NE 2025a), innebär syntes att sätta samman. I forskningssammanhang gör vi detta i slutsatserna genom att på ett mycket koncentrerat och kondenserat sätt sammanfatta de huvudsakliga resultaten.

Figur 1. Värderingar från emotionell och kognitiv kapitalism tränger in i den industriella kapitalismen

Källa: Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 138.

Syntesen (figur 1) illustrerar vårt argument att endast tre av värderingsaspekterna hör hemma i en traditionell industrikapitalism, medan åtta handlar om emotionell kapitalism och sex om kognitiv kapitalism. Den poäng vi vill göra genom detta slags tredjeledsanalys är att industrikapitalismen inte ersätts av en emotionell eller kognitiv kapitalism – utan dessa värdesfärer snarare har kommit att

tränga in i den industriella världen. Det är också det vi argumenterar för som studiens teoretiska bidrag – ”att utforska mångdimensionalitet inom de sex olika värderingssystemen för att synliggöra hur betydande värden inom de olika sfärerna sammansmälter med och tränger in i varandra” (Ulfsdotter Eriksson m.fl. 2021a: 19).

Avslutning

I detta kapitel har jag argumenterat för att teoretisering är en praktik som förekommer kontinuerligt i samhällsvetenskapligt och sociologiskt vetenskapande så snart teorier och begrepp sätts i arbete på olika sätt. Teorier och begrepp används som verktyg för att fokusera och avgränsa problemformuleringen, som analytiska redskap i arbetet med empiriska data och som hävstång för att öka abstraktionen och förklaringsförmågan i slutdiskussionen. Givetvis kan teoretisering också avse utveckling av teorier och begrepp, men för de allra flesta av oss handlar det framför allt om att tillämpa och tillpassa befintliga begrepp. Detta är ingen enkel och rak väg, utan processen går fram och tillbaka: det gäller att läsa, skriva, leta nytt, läsa om, skriva om i ett iterativt förlopp. Genom att visa hur en sådan här teoretisering kan se ut i en färdig vetenskaplig produkt rymmer det här kapitlet också en uppmuntran att närmare granska hur andra har gjort. Låt dig inspireras av befintliga artiklar och verksamma forskare! Och våga! Våga skruva på begrepp och teorier – men glöm inte att berätta för läsaren hur och varför teoretiska abstraktioner sätts ihop eller används på vissa sätt.

Litteratur

- Agnafors, Marcus & Magnus Levinsson (2019) *Att tänka uppsats. Det vetenskapliga arbetets grundstruktur*. Malmö: Gleerups.
- Alvesson, Mats & Kaj Skoldberg (2008) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*, andra upplagan. Lund: Studentlitteratur.
- Aneshensel, Carol S. (2002) *Theory-based Data Analysis for the Social Sciences*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Aspers, Patrik (2007) *Etnografiska metoder*. Malmö: Liber.
- Boltanski, Luc (2011 [2009]) *On Critique. A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity.
- Boltanski, Luc & Éve Chiapello (2005 [1999]) *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.

- Boltanski, Luc & Laurent Thévenot (2006 [1991]) *On Justification. Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Engdahl, Oskar & Bengt Larsson (2025) *Sociologiska perspektiv. Grundläggande begrepp och teorier*. Lund: Studentlitteratur.
- Illouz, Eva (2007) *Cold Intimacies. The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Jensen, Sune Q. & Annick Prieur (2016) "The Commodification of the Personal. Labour Market Demands in the Era of Neoliberal Postindustrialization", *Distinktion: Journal of Social Theory* 17(1): 94–108.
- Karlson, Nils, Henrik Malm Lindberg, Anne-Sophie Larsson, Lotta Stern & Torbjörn Lundqvist (2014) *Lönebildning i verkligheten. Kollektivavtalens effekter på företagens lönesättning och utvecklingskraft*. Lund: Studentlitteratur.
- Krause, Monica (2016) "The Meanings of Theorizing", *British Journal of Sociology* 67(1): 23–29.
- Larsson, Bengt, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Petra Adolfsson (2017) *Personalvetenskapliga perspektiv på lön och belöning*. Stockholm: Liber.
- Larsson, Bengt, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Petra Adolfsson (2021) "Motivating and Demotivating Effects of Performance-Related Pay in Swedish Public Sector Organizations", *Review of Public Personnel Administration* 42(3): 444–463.
- Moulier Boutang, Yann (2011) *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity.
- NE (2025a) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord "analys".
- NE (2025b) *Nationalencyklopedin*, uppslagsord "tolkning".
- Pryke, Michael, Gillian Rose & Sarah Whatmore (2003) "Introduction", 1–7 i Michael Pryke, Gillian Rose & Sarah Whatmore (red.), *Using Social Theory. Thinking Through Research*. London: Sage.
- Rienecker, Lotte & Peter Stray Jørgensen (2018) *Att skriva en bra uppsats, fjärde upplagan*. Stockholm: Liber.
- SAOL (2025) *Svenska Akademiens ordlista*, uppslagsord "analys".
- Stråberg, Teresia (2010) *Employee Perspectives on Individualized Pay. Attitudes and Fairness Perceptions*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery", *Theory and society* 41: 1–40.
- Swedberg, Richard (2014) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Thornton, Patricia H., William Ocasio & Michael Lounsbury (2012) *The Institutional Logics Perspective. A New Approach to Culture, Structure, and Process*. Oxford: Oxford University Press.
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva, Bengt Larsson & Petra Adolfsson (2019) "Implementing and Integrating Policies On Performance-Based Pay. Coordinating the 'One-Employer Approach' in A Swedish Municipality", *International Journal of Public Administration* 42(12): 985–996.
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva, Bengt Larsson & Petra Adolfsson (2021a) "Employees of Greatness: Signifying Values in Performance Appraisal Criteria", *Nordic Journal of Working Life Studies* 11(2): 121–141.
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva, Bengt Larsson & Petra Adolfsson (2021b) "Under the Surface of Individual and Differentiated Pay in Sweden: A Zero-sum Game

of Performance-based Pay?", *British Journal of Industrial Relations* 59(2): 398–417.

Walton, John (1992) "Making the Theoretical Case", 121–137 i Charles C. Ragin & Howard S. Becker (red.), *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weick, Karl E. (1995) "What Theory is not, Theorizing is", *Administrative Science Quarterly* 40(3): 385–390.

Famlandets praktik

PER DANNEFJORD

När vi ska beskriva en forskningsprocess gör vi ofta det i en generaliserad form som innefattar många, eller alla, tänkbara studier. Vi beskriver "forskningsprocessen". Det blir förenklat och översiktligt. De olika delarna beskrivs separat och i en bestämd ordning. Detta är inte fel, men utelämnar den komplexitet, osäkerhet och oförutsägbarhet som kännetecknar merparten av all samhällsvetenskaplig forskning. Vi försöker ju berätta något som är okänt för oss när vi inleder processen, och ibland försöker vi svara på en fråga som vi inte riktigt har ställt. Detta kapitel syftar till att beskriva något av denna osäkerhet och i bästa fall avdramatisera de svårigheter som alla någon gång hamnar i.

Forskningens ideal och verklighet

I många sammanhang beskrivs forskning närmast schematiskt. Metod delas in i kvalitativ och kvantitativ metod. Bryman (2008 [2001]) presenterar de "viktigaste stegen" i både kvalitativa och kvantitativa projekt. Kvalitativa metoder delas in i intervjuer och observationer, intervjuer delas in i olika former. Kvale och Brinkmann (2014 [1996]) diskuterar fokusgruppsintervjuer, faktaintervjuer, begreppsintervjuer och narrativa, datorstödda, diskursiva och konfrontatoriska intervjuer. Analys av intervjuer kan delas in i innehållsanalys, diskursanalys, språkanalys, samtalsanalys, dekonstruktion, konversationsanalys, narrativ analys och tematisk analys (Bryman 2008 [2001]; David & Sutton 2016 [2011];

Kvale & Brinkmann 2014 [1996]; Larsen 2019). Listan kan göras mycket längre. Det skrivs bokkapitel och böcker om principerna och tillvägagångssätten för var och en av dem, ofta med påpekan- det att de flesta forskare inte håller sig till den föreskrivna ord- ningen och att metod och arbetsformer rimligen väljs pragmatiskt snarare än principiellt (Larsen 2019). Exempel i den här boken är Bengt Larssons och Giangiacomo Bravos kapitel.

Det finns ofta goda skäl att göra dessa schematiska indelningar. Vi kan behöva urskilja enskilda moment för att diskutera tekniska svårigheter, presentera konkreta tips för hur arbetet kan genomföras eller dryfta relationen mellan olika delar i en forskningsprocess. Det kan också vara betydelsefullt att ordna och sätta etiketter på forskningens olika delmoment och former därför att *presentationen* av forskningen, i bok-, artikel- eller uppsatsform, normalt har en vedertagen logisk ordning, men vi behöver också diskutera kom- plexiteten i en forskningsprocess. Det vi vinner i tydlighet kan vi förlora i realism. I verkligheten går vi ofta fram och tillbaka mellan de olika stegen i modellerna. Vi prövar och omprövar, blir kanske tvungna att omformulera de frågor och teoretiska idéer som inled- ningsvis vägledde arbetet och rör oss kontinuerligt mellan abstrak- tion och konkretion, mellan teori och empiri och olika analysmeto- der. Vi formulerar sällan teoretiska idéer som förblir opåverkade av den information som samlas in under studiens gång, utan teorierna förändras, överges eller kompletteras med nya idéer efterhand som studien fortskrider. Precis som den verklighet vi studerar behöver denna komplexitet modeller och förenklingar för att bli begriplig, men detta bidrag är ett försök att beskriva arbetet bortom schan- och modeller. Eller annorlunda uttryckt: i den här texten avser jag beskriva och diskutera hur forskningsprocessen ofta ser ut i prakti- ken, vad jag kallar *famlandets praktik*.

Det finns många sätt att bedriva forskning, och jag tänker inte påstå att alla rymmer inslag av famlande, men jag hävdar att fam- landet inte är en komplikation som bör undvikas. Att famla betyder att treva eller söka sig fram. Det är förknippat med osäkerhet eller villrådighet. Att vara villrådlig eller osäker känns ofta obehagligt och brukar vara något vi försöker begränsa eller undvika. Jag menar att vi i forskningssammanhang absolut ska verka för att reducera villrådigheten, men att vi samtidigt bör lära oss att det obehag vi

ibland känner är produktivt och inget vi ska fly undan förrän vi har goda skäl att göra det.

Famlandets praktik finns i alla delar av det vetenskapliga arbetet. Vi söker efter intressanta problem att undersöka och är osäkra på hur de frågor vi ställer kan hanteras teoretiskt. Vad handlar studien om, vad är den "ett fall av"? I föreliggande text kommer jag främst att diskutera det famlande som äger rum när det finns ett material att analysera och när uppgiften består i att hitta mönster och tolkningar som gör att det säger oss någonting intressant. I detta arbete är teori en viktig komponent, men inte nödvändigtvis i form av en viss teoretiker, en viss bok eller ett visst teoretiskt system. Det är snarare frågan om att hitta eller skapa begrepp och mekanismer som hjälper oss i utforskandet av materialet och ger analysarbetet en riktning. Detta kallas ofta *sensitizing concepts*, på svenska "spårhundsbegrepp" (Blumer 1954; Rennstam & Wästerfors 2015).

Vi börjar vanligen ett forsknings- eller uppsatsprojekt med ett tema (jämförbarhet på arbetsmarknaden, segregerade skolor, invandrades företagande, organisationsförändringar i samband med covid, miljörelaterat beteende etc.) och försöker ta reda på det vi kan om detta tema. Vi kan också börja med ett datamaterial: en databas, en uppsättning dokument, ett antal intervjuer, dagböcker, enkätsvar, observationsanteckningar eller något annat.

Temat eller materialet kan vara mer eller mindre genomtänkt på förhand. Ibland har vi ett tydligt uppdrag där vi ska undersöka något specifikt, ibland har vi en utarbetad forskningsfråga, men ibland har vi bara en vag tanke om att en viss kategori vore intressant att studera. "Jag är intresserad av könssegregation på arbetsmarknaden och tänkte intervjua anställda inom starkt mans- och kvinnodominerade yrken", "Jag är intresserad av utanförskapsområden och vill studera de människor som bor där" eller som i den studie jag ska diskutera: "Vi vet inte så mycket om vad som har hänt med lärarna sedan skolan blev en marknad, vi ska därför intervjua lärare om deras karriärval." Mina formuleringar är kanske något raljanta, men bara något. Många studier, inte minst studentuppsatser, tar sin utgångspunkt i den sortens trevande och öppna frågor, och det empiriska materialet samlas in med dem som utgångspunkt. När materialet väl är insamlat är det allt annat än självklart vad det betyder. Vilken fråga är det svaret på? Hur ser svaret ut? Hur ska det

systematiseras till en sammanhängande studie? Det rör sig oftast om frustrerande men inte särskilt konstiga frågor. De dyker upp hos de flesta av oss emellanåt, och de bör inte avfärdas eller förminskas. Om de inte tas på allvar finns det en risk för att resultatet inte blir något annat än det intervjupersonerna säger, vilket inte kan betraktas som vetenskap.

Min ambition här är emellertid inte att problematisera oklart formulerade forskningsfrågor, utan att diskutera en forskningspraktik som rent av kan göra dem till en naturlig del av processen när materialet väl är insamlat. Även tydligt formulerade frågor kan för övrigt förändras eller bli mindre tydliga under studiens gång. Det kan visa sig att de egenskaper, kategorier och relationer projektet utgick ifrån inte leder någonstans och att det krävs nya begrepp och teoretiska idéer för att förstå vad materialet rymmer och kan säga oss. Det jag argumenterar för är famlandets praktik, där den osäkerhet som väcks av ett oklart material görs till en drivkraft.

I det som följer ska jag presentera ett exempel från min egen forskningspraktik som syftar till att illustrera hur det oklara och famlande arbetet kan se ut och hur det kan leda framåt. Innan själva famlandet beskrivs behöver jag emellertid introducera en del av den ”verktygslåda” som användes under arbetet, nämligen ”fyrfältare” eller ”egenskapsrymder”.

Fyrfältare

”Fyrfältare” är ett vardagsspråkligt sätt att omtala det som mer formellt kallas ”egenskapsrymd” (Barton 1955). En egenskapsrymd kan ha fler än fyra fält, men den variant jag kommer att diskutera är just fyrfältaren. Orden betyder alltså inte exakt samma sak, även om alla fyrfältare är egenskapsrymder. Alla har sett mer eller mindre systematiskt konstruerade fyrfältare i någon form, men alla har kanske inte reflekterat över just den systematiska konstruktionen av dem och deras användbarhet i sociologiska sammanhang. Asplund (1968) påpekar att varje sociolog som genomfört en empirisk studie är bekant med egenskapsrymder, även om inte termen eller logiken bakom den uttalats.

Egenskapsrymder är ett sätt att upptäcka saker, att analysera, att konstruera typologier och att reducera komplexiteten hos ett empiriskt material (Barton 1955). De är ett hjälpmedel som kan kombineras med andra analysmetoder och som kan användas oberoende av materialtyp och datainsamlingsmetod. Jag ska presentera några exempel för att illustrera de allmänna principerna och hur verktyget kan användas. Egenskapsrymder kan konstrueras på betydligt mer komplexa sätt än vad jag kommer att göra här. Den som är intresserad av tekniken hittar utvecklade diskussioner hos bland andra Asplund (1968), Ragin (1987) och Becker (2008 [1998]: 176ff.).

När vi bedriver forskning letar vi efter mönster, likheter, olikheter och relationer. Men mellan vad? Om vi ska tala om olikheter eller en relation av typen ojämlikhet måste vi ju tala om vad som inte liknar vad eller vilka det är som befinner sig i en ojämlik relation och vad ojämlikheten består i. Vi undersöker detta genom att samla in information om något slags objekt (individer, grupper, organisationer, stater etc.). Informationen säger oss vilka egenskaper objektet har. Om vi exempelvis samlar in information om individers utbildning och lön kan vi göra dessa variabler dikotoma, så att de bara har två värden. Alla i materialet har hög utbildning eller så har de inte det, och alla har antingen hög lön eller ej utifrån bestämda definitioner av hög utbildning och hög lön. Vi kan alltså tillskriva varje individ två egenskaper: en viss utbildningsnivå och en viss lönenivå.

När vi har konstruerat en egenskap i form av en dikotom variabel har vi alltså alltid konstruerat två grupper. En grupp med egenskapen hög utbildning implicerar att det finns en grupp utan hög utbildning. Om det inte finns någon sådan grupp saknar egenskapen mening. Vi antar ju att egenskapen har betydelse, och då måste den som har egenskapen skilja sig från den som saknar den i något relevant avseende. Åtminstone i teorin.

När vi diskuterar två egenskaper, eller variabler, vill vi komma åt alla logiskt möjliga kombinationer av dem (Kluge 2000; Becker 2008 [1998]). Vi nöjer oss inte med att undersöka variablerna var för sig eftersom kombinationerna kan ge upphov till intressanta upptäckter eller möjligheter. Vi gör därför en fyrfältare.

DANNEFJORD

	HÖG LÖN	INTE HÖG LÖN
HÖG UTBILDNING	1	2
INTE HÖG UTBILDNING	3	4

För enkelhetens skull kontrasterar vi den definierade egenskapen med dess negation snarare än med en annan definierad egenskap, detta för att inkludera eventuella mellanformer eller andra oklarheter. Om hög utbildning definieras som "minst en avklarad masterexamen" ingår inte den som har en kandidatexamen, men det kan se konstigt ut att kalla kandidatexamen "låg utbildning". Om vi diskuterar kön blir det tydligare vilka komplikationer vi slipper på detta sätt. Om "man" är en definierad egenskap är det inte självklart att göra den andra kategorin till "kvinna", eftersom icke-binära då inte får plats i någon kategori. Om vi däremot säger "inte man" ingår såväl kvinnor som icke-binära. Vad vi väljer att göra till definierad egenskap, och hur vi väljer att definiera egenskapen, är en öppen fråga och oftast finns det anledning att pröva olika varianter (se Becker 2008 [1998]: 186ff.). I fråga om "hög lön" är det tydligt att vi själva måste bestämma var gränsen går.

Med två variabler har vi alltså fyra grupper, eller kategorier, och vi har fångat upp alla möjliga kombinationer av variablerna. Alla människor kan placeras in i tabellen eftersom alla har de egenskaper som ingår i den. Alla har antingen hög utbildning eller ej och alla har hög lön eller ej.

Vi kan arbeta på olika sätt med detta. Om vår studie utgår ifrån att det finns ett samband mellan utbildning och lön antar vi att flest individer hamnar i ruta 1 och ruta 4. Men även ruta 2 och 3 är teoretiska möjligheter och bör därför undersökas. De kan ju lära oss en hel del om vi där hittar överraskningar eller olikheter. Vi bör alltså göra vad vi kan för att hitta personer som hamnar i dessa rutor, så att vi kan undersöka vilka de är och hur de kan förstås. Det är också fullt möjligt att ruta 2 och/eller ruta 3 innehåller betydligt fler personer än vi hade förväntat oss, vilket i så fall är intressant och värt att undersöka vidare.

Vi kan också bygga fyrfältare utifrån vad vi finner i materialet. Om vi genomför intervjuer enligt föregående resonemang kan vi upptäcka att många pratar om de kontakter de knöt under utbildningen. Det ger upphov till idén att utbildning har betydelse inte därför att den leder till kunskap eller examen, utan därför att man genom den kan skapa nätverk. Då bygger vi fyrfältaren efter denna idé.

	HÖG UTBILDNING	INTE HÖG UTBILDNING
STORT NÄTVERK		
INTE STORT NÄTVERK		

Här kanske det finns personer med hög lön i alla rutorna och då behöver de förstås på olika sätt, men det kan också finnas lågavlönade i samtliga rutor, vilket leder till nya frågor som blir olika beroende på hur lönenivåerna fördelas.

Ytterligare ett sätt att använda tekniken är att systematisera de bilder vi har när vi inleder arbetet. Låt säga att vi vill titta närmare på just de högavlönade och ser tre typer framför oss: den välutbildade ”experten”, den duktige och hårt arbetande egenföretagaren och den som nått sin position genom familj, uppväxtmiljö och kontakter. Om vi funderar över vilka egenskaper vi pekar på här kan vi sammanfatta dem som ”kompetens” och ”socialt kapital”. Kompetens kan då vara såväl formell utbildningskompetens som andra former av skicklighet. Frågan är hur dessa egenskaper kan kombineras och hur de olika kombinationerna kan förstås.

	KOMPETENS	INTE KOMPETENS
SOCIALT KAPITAL		
INTE SOCIALT KAPITAL		

I stället för de tre *common sense*-formade grupper vi inledde med har vi skapat fyra möjliga kombinationer där alla människor rymms, och vi har systematiserat de egenskaper som enligt vad vi antar är av betydelse. Vi kan därmed undersöka hur kombinationer av egenskaper fungerar och hur de kan hjälpa oss att förstå vilka som blir högavlönade. Det är inte fel att använda de bilder vi har av den verklighet vi ska studera, men det finns också anledning att göra det systematiskt så att vi inte missar någon möjlig kategori.

Dessa tre exempel uttömmar inte möjligheterna, men de illustrerar tre viktiga poänger. Den första fyrfältaren har betydelse därför att den tydliggör vilka möjliga kombinationer som finns. Detta är inte minst viktigt när vi arbetar med egenskaper som vi redan tror oss veta en del om. Det är lätt att stanna vid att undersöka hur hög utbildning kan förklara hög lön, men man riskerar då att glömma andra möjliga mekanismer bakom löneskillnader, mekanismer som vi kan upptäcka genom att närmare studera exempel från de andra rutorna. Vi kan exempelvis på detta sätt resonera om vad som skulle vara ett lämpligt empiriskt urval för studien.

Det andra exemplet hjälper oss att komma vidare med de idéer vi får under arbetet med materialet. Om nätverk är en viktig egenskap bör det hända något när vi placerar in vår empiri (intervju-personer eller enkätsvar) i fyrfältaren. Blir det en tydlig snedfördelning? Hamnar någon särskild kategori i en viss ruta? Är det i princip bara kvinnor som har hög utbildning utan att ha ett stort nätverk? Hur ser deras lönenivå ut?

Det tredje exemplet visar hur vi kan systematisera våra *common sense*-föreställningar genom att tydliggöra vilka egenskaper det är vi har föreställningar om. Noterbart här är att tre *common sense*-typer går att reducera till två egenskaper och att dessa båda egenskaper ger oss fyra möjliga utfall. Om de båda tidigare exemplen blir intressanta när vi fyller dem med empiri, har vi med det tredje upptäckt något bara genom att konstruera fyrfältaren. Även den blir ju spännande att fylla med empiriska fall, men en ny tanke har väckts genom själva den logiska konstruktionen.

Värt att notera är att flera av de fyrfältare som diskuteras i exemplet nedan är felaktigt konstruerade. De egenskaper som tas upp är inte alltid ömsesidigt uteslutande och heltäckande. Det skulle alltså kunna finnas personer som passar in i fler än en ruta och det skulle

kunna finnas personer som inte passar in i någon. Detta innebär att de inte riktigt håller för att slå fast något eller argumentera för en slutsats, men de kan fortfarande vara användbara för att komma på eller pröva idéer.

Famlandets praktik – ett exempel

En kategorisering i fyrfältare kan vara logiskt enkel, men i praktiken är arbetet svårare än vad exemplen kanske antyder. Nu ska vi se närmare på hur det kan vara förknippat med att famla.

Det projekt jag ska diskutera kallades ”Lärarna och skolmarknaden”. Det var ett treårigt projekt med finansiering från Vetenskapsrådet som syftade till att undersöka vad som händer med lärarna i en alltmer marknadsanpassad skola (Dannefjord m.fl. 2021). Vi vet ganska mycket om hur skolans marknadsiering har påverkat eleverna, men lärarna framstod som relativt outforskade. Hur fördelas lärarna på olika skolor? Hur väljer de skola? Väljer de skola? Finns det någon systematik i vilka lärare som arbetar på en viss typ av skola? I detta fanns ett mer uttalat indirekt syfte att bidra med kunskap om skolsegregationen, men studien skulle handla om lärarna. De skillnader mellan skolor som projektet utgick ifrån var i första hand skillnader i genomsnittsbetyg och elevernas sociala bakgrunder. Att skolor som attraherar elever med utbildade föräldrar har högre genomsnittsbetyg är välkänt för forskningen (Brandén & Bygren 2018; Yang-Hansen & Gustafsson 2016). Jag kommer fortsättningsvis att diskutera ”starka” och ”svaga” skolor, väl medveten om att betygen säger mer om vilka elever skolan attraherar än om undervisningens kvalitet. Det är alltså inte i första hand skolorna som är starka eller svaga, utan de förutsättningar eleverna har med sig till skolan.

Tillsammans med Magnus Persson var jag ansvarig för en intervjustudie på två svenska orter där ett kvalitativt material med fokus på lärarnas bakgrund och karriär samlades in och analyserades. Projektet hade alltså en förhållandevis tydlig fråga, om än inte ett utarbetat problem. Vi gick in i projektet utan att veta vad som skulle förklaras, men med en övertygelse om att vi skulle upptäcka mönster som förtjänade en mer förklarande ansats.

I projektansökan talade vi uttryckligen om Pierre Bourdieus teori om kapital och socialt rum som vår utgångspunkt (Palme 2008).

Det fanns ett antagande om att lärarnas bakgrund, deras eget och föräldrarnas utbildningskapital, skulle ha betydelse för hur de fördelades på olika skolor. Bourdieus teori om kapital och socialt rum skulle hjälpa oss att förklara lärarnas agerande på skolmarknaden. En hypotes var att de resursstarka lärarna skulle återfinnas på skolor med resursstarka elever. Lärarna antogs söka sig till skolor där eleverna hade ett habitus som liknade deras eget. Intervjuguiden skapades därför med detta som utgångspunkt. Där fanns en uppställning frågor om föräldrar, utbildning och fritidsintressen, det vill säga sådant som skulle ge oss en vink om lärarnas kulturella och sociala kapital. Till detta kom frågor om skolan de arbetade på, hur de kom dit och vilka val som gjorts på vägen.

De som intervjuades var högstadielärare i en större och en mellanstor kommun, hädanefter kallade Storstad och Mellanstad. Det fanns inga egentliga tankar om kommunernas betydelse förutom att det vore bra med variation i sådant som kommunstorlek och antal skolor.

Förvirring

När de första intervjuerna, enbart från Storstad, hade genomförts och transkriberats försökte vi hitta mönster i relationen mellan lärarnas resurser och skolans elevsammansättning. Vi förbryllades då av att verkligheten helt tycktes motsäga teorin. De lärare som hade ett starkt utbildningskapital hade sökt sig till skolor i utsatta områden, medan lärarna från icke-akademisk bakgrund återfanns på de starka skolorna. Den ursprungliga hypotesen föll alltså redan vid en första genomgång av resultaten.

Det rörde sig än så länge bara om en handfull intervjuer, men vi ville ändå göra ett försök att hantera dem teoretiskt. De behövde en teoretisk förklaring, eller behövde åtminstone begripas på ett någorlunda systematiskt sätt, inte minst för att kunna vägleda de kommande intervjuerna. Vi kanske behövde ställa andra frågor för att komma åt den information vi behövde? Vi började därför resonera om alternativa teoretiska idéer. Vi antog att studenter från studieovana miljöer framför allt söker sig till yrkesinriktade utbildningar, medan studenter med starkt utbildningskapital i högre grad återfinns på akademiska utbildningar utan tydlig yrkesdestination (se Hällsten & Thaning 2018). Kunde detta ge någon ledtråd till hur de valde skola?

Vårt resonemang såg ut ungefär så här. Lärarna utan utbildningskapital betraktar läraryrket strikt som ett *yrke*. De pedagogiska och ämnesmässiga kompetenser och insikter som inhämtats genom utbildningen ska tillämpas. De vill då arbeta på skolor där detta är möjligt, vilket i hög grad utesluter de svagaste skolorna där frågor om ordning i klassrummet och elevernas sociala situation ofta är viktigare än ämneskunskaperna. Lärarna med starkt utbildningskapital är friare i sin syn på läraryrket och uttrycker en vilja att ”göra skillnad” snarare än att vara lärare i snäv mening. Vi gick igenom intervjuerna igen för att undersöka om det fanns något stöd för detta resonemang. Det fanns det möjligen hos någon enskild lärare, men inte tillräckligt för att ge idén stadga. Det var inte heller någon hållbar hypotes. Frågan kvarstod alltså, och även om den sociala bakgrunden inte förklarade lärarnas fördelning på olika skolor hade idén satt sökarljuset på hur de betraktade läraryrket. Det verkade finnas skillnader i hur lärarna betraktade yrkets innehåll.

Våra skäl för att börja analysera lärarnas syn på yrket var inte helt tydliga. Det var en gissning som utgick ifrån intervjuerna snarare än något klar teoretisk idé. Det var ett försök att hitta nya perspektiv på materialet, samtidigt som det framträdde tydligt när vi läste intervjuerna. Lärarna pratade om hur de betraktade yrket och dess förutsättningar närmast oberoende av vilka frågor de fick. Vi hade bara inte ägnat det någon större uppmärksamhet i den inledande läsningen, eftersom vi letade efter andra saker, och med fler genomförda intervjuer framträdde detta allt tydligare. Att vara lärare kunde betyda olika saker.

I detta läge förändrades intervjuguiden något, vilket ofta sker i intervjustudier där svaren inte ska kvantifieras. Att anpassa frågorna efter de svar som ges är en naturlig del av att analysen äger rum kontinuerligt (Bryman 2008 [2001]: 412ff.; Rennstam & Wästerfors 2015). De frågor som utgick ifrån den ursprungliga Bourdieu-inspirerade teorin övergavs inte, men vi behövde leda in intervjuerna på sådant som rörde lärarnas syn på yrket och hur denna relaterade till olika typer av skolor. Den förkastade idén fick oss att fundera vidare kring olika bilder eller beskrivningar av läraryrket. Vad innebär det att vara lärare på olika skolor? Var det med denna vaga idé som utgångspunkt möjligt att hitta andra typer av mönster än de som bygger på den sociala bakgrundens betydelse för individernas val?

En rad fyrfältare

Två variabler rörande lärarnas syn på yrket kunde snabbt urskiljas. De flesta var antingen fokuserade på relationer till eleverna eller på sitt ämne. De var också mer eller mindre positivt inställda till sin arbetssituation, till skolledningen och till skolpolitiken. Vi skapade då en fyrfältare för att se om de olika synsätten var systematiskt fördelade på olika skolor.

	RELATIONER	ÄMNE
POSITIV	"Socialarbetaren"	"Läraren"
NEGATIV	"Rebellen"	"Den facklige aktivisten"

Vi benämnde de olika typerna och kunde utan svårighet hitta samtliga i materialet. "Socialarbetaren" var positiv till sitt jobb och till eleverna, men fokuserade mer på relationer än på ämneskunskaper. "Socialarbetaren" ansåg att en central del av arbetet var att att hänga i uppehållsrummet och fika med eleverna. Detta kunde även "rebellen" anse, men denne menade samtidigt att arbetssituationen var omöjlig och att ledningen inte tog lärarnas och elevernas behov på allvar. "Läraren" tyckte att skolan fungerade väl och inriktade arbetet på att lära ut ämnet. "Den facklige aktivisten" diskuterade inte eleverna, utan tycktes lägga sin energi på att påverka ledning och resursfördelning i syfte att kunna ägna sig åt ämnet. Det fanns också en klar tendens att de lärare som fokuserade på relationer arbetade på betygsmässigt svagare skolor, medan det omvända gällde för dem som fokuserade på sitt ämne. I frågan om huruvida lärarna var positiva eller negativa fanns det dock ingen synbar systematik alls, vilket förmodligen beror på att begreppen var alldeles för trubbiga. De flesta är ju positiva till vissa saker men negativa till andra. Man kan kritisera skolledningen men glädjas åt kontakten med eleverna, och man kan kritisera eleverna men vara positivt inställd till kollegorna.

Detta gav oss alltså väldigt lite i analysväg. Däremot skapade diskussionerna kring fyrfältaren en delvis ny tanke. Vad skulle

hända om vi lämnade letandet efter bakgrundsvariabler och i stället letade efter olika sorters lärare? Vi hade ju hittat fyra typer utifrån lärarnas yrkessyn, även om de inte fördelades särskilt systematiskt. Detta ledde till att nya egenskaper fick prövas, och vi gick då närmare in på hur de beskrev sin arbetsvardag snarare än hur de såg på yrket i allmänhet. Vi uppfattade fortfarande att det kunde finnas något intressant i huruvida de accepterade sin arbetssituation och organisation eller ej, men detta beskrevs på olika sätt. Beskrivningarna handlade dels om klassrummet, dels om organisationen eller yrket som helhet. Beskrev de sitt yrke som något i eller utanför klassrummet och bidrog de till att förändra eller förvalta professionen? Huruvida beskrivningen var positiv eller negativ upphörde att vara av betydelse.

	I KLASSRUMMET	UTANFÖR KLASSRUMMET
ICKE-ACCEPT	Förändrar professionen – gränslöshet	Förändrar professionen – motstånd
ACCEPT	Förvaltar professionen – ”teaching”	Förvaltar professionen – organisering

Här kom studien att ta en ny riktning, även om det tog några månader innan vi insåg det. De fyra typerna återfanns på olika typer av skolor. Särskilt tydligt var detta i jämförelsen mellan ruta 1 och ruta 3. Lärarna i ruta 1 återfanns på svaga skolor. De arbetade inte i enlighet med sitt formella uppdrag och ansåg att pedagogiska och ämnesmässiga kunskaper blev meningslösa om de inte först skapade relationer till eleverna. De kunde skapa så starka privata relationer till vissa elever att det hade uppfattats som oprofessionellt, eller rent av opassande, på en annan typ av skola. Lärarna i ruta 2 återfanns ofta på friskolor där de vägrade acceptera de rutiner som skolledningen försökte driva igenom. Det kunde handla om krångliga inrapporteringssystem, besparingar eller otillräckliga läromedelsresurser. Lärarna i ruta 3 återfanns på förhållandevis starka skolor. De uppfattade att det där fanns förutsättningar att ägna sig åt ämnet snarare än att avstyra bråk eller att bygga upp relationer till eleverna, och de kommenterade gärna just detta.

Ruta 4 fanns i huvudsak i mellanskiktet och vanligen på kommunala skolor. De diskuterade hur undervisningen organiserades och hur kollegiet hanterade arbetet snarare än att ta upp vad som hände i konkreta lärandesituationer.

Vi visste ännu inte vad vi skulle göra med detta. Här var det alltså inte fråga om att en viss typ av individ eller social kategori återfanns på en viss typ av skola, utan vi formulerade en idé om att vissa *lärartyper* återfinns på vissa skolor. Det var en ny idé på så vis att den satte fokus på skolans roll i lärarnas karriär. Det var kanske inte individerna eller individernas bakgrund som avgjorde hur deras karriär och syn på yrket gestaltade sig, utan skolorna.

Vi försökte då komplettera detta genom att systematisera *hur* lärarnas karriärer såg ut. Det fanns olika typer av lärare som återfanns på olika skolor, men vi hittade ingenting i lärarnas bakgrunder eller personer som förklarade varför de befann sig på en viss skola. Vi behövde alltså bli mer uppmärksamma på hur val och förflyttningar beskrevs. Hur gick det till när de fick ett nytt jobb? De kunde å ena sidan aktivt söka sig mot en viss typ av skola, ett agerande som vi kallade "navigering" eller att "åka med" i de möjligheter som gavs. De gjorde också olika typer av markeringar "uppåt" eller "nedåt", det vill säga tog avstånd från de starka respektive svaga skolorna.

	NAVIGERAR	NAVIGERAR INTE
MARKERAR MOT SKOLOR UPPÅT		
MARKERAR MOT SKOLOR NEDÅT		

Själva fyrfältaren var först förbryllande då vi överraskades av att lärare navigerade mot alla typer av skolor, men några mönster kunde vi inte upptäcka. Ordet "navigera" fick dock stor plats i våra teoretiska diskussioner. Den arbetsmarknad som lärarna såg framför sig bestod inte av alla skolor i kommunen eller närområdet. De uteslöt en mängd skolor på basis av elevsammansättning och de arbetsvillkor som följde med den och navigerade aktivt mot de skolor som passade dem. Det fanns lärare som ville till de starka skolorna och

det fanns lärare som ville till de svaga. Lärarna navigerade mot alla typer av skolor, vilket vi inte hade förväntat oss.

Så här långt hade våra fyrfältare inte gett så mycket i fråga om mönster i materialet. De var teoretiska idéer som inte riktigt fungerade. Men de ledde oss framåt tankemässigt, vilket var viktigare. Genom att göra olika former av indelningar kom vi att leta efter nya saker i materialet och tolka materialet på nya sätt. Intervjuerna fick en ny betydelse för varje indelning vi gjorde. Detta illustrerar vikten av teoretisk öppenhet. Om vi vill förstå ett fenomen kan det vara betydelsefullt att vi inte låser oss vid en teoretisk riktning utan orienterar oss i olika riktningar.

I samband med våra diskussioner om att lärarna sökte sig till alla typer av skolor tipsade någon om Howard Beckers klassiska studie om lärarkarriärer (Becker 1952). Becker beskriver där två typer av lärarkarriärer. Den ena är den förväntade. Lärarna börjar sin karriär på de svaga skolor som de flesta undviker därför att det är där de får anställning. Efterhand som deras yrkeserfarenhet och meritering byggs på flyttar de till starkare och mer eftertraktade skolor. Denna karriärform har fått stort utrymme i senare forskning om lärare. Vi intresserade oss emellertid mer för Beckers andra karriärform. Lärarna stannar på en skola och gör karriär i en annan mening genom att inkorporera de organisatoriska och kulturella former som finns där. Genom sin erfarenhet av just den skolan bygger de upp prestige och respekt inom kollegiet och uppfattar att de utvecklas i yrket genom att allt bättre kunna hantera den verklighet de möter. De lärare vi intervjuat hade med några undantag bytt skola en eller flera gånger. De överensstämde alltså inte helt med det Becker beskrev, men vad hände om vi tänkte på samma sätt fast med "skoltyp" snarare än "skola" som utgångspunkt? Kunde det vara så att det var skolan som formade lärarna och lärarnas karriärer? Detta var en teoretisk idé som gick att testa och som kom att få stor betydelse för projektets fortsättning, men vi hade aldrig sett värdet i den utan de mer eller mindre felaktiga teoretiska försök vi gjort tidigare.

Här fick vi hjälp av Emil Bertilsson, en kollega i Uppsala som ledde projektet. Han gjorde en statistisk indelning av skolorna i den större kommunen och kom fram till att de gick att dela in i fyra kluster. Klustren byggde på data som betyg och föräldrars

utbildningsbakgrund och inkomst. Klustren bildade en hierarki med de betygsmässigt starka skolorna, där föräldrarna hade höga inkomster och hög utbildning, som kluster 1. De betygsmässigt svaga skolorna, där föräldrarna hade låg utbildning och låga inkomster, utgjorde kluster 4. Om den Becker-inspirerade idén stämde borde lärarna befinna sig på samma typ av skola som den där de inledde sin lärarkarriär, alternativt vara på väg att lämna sin nuvarande arbetsplats därför att den var för olik skolan där de formades. Vi hade inte frågat om var de gjort sin praktik under utbildningen och kunde därför inte undersöka praktikens betydelse, men vi hade uppgifter om vilka skolor de arbetat på. Vi gjorde en tabell där varje lärares första och nuvarande arbetsplats fick ett nummer 1–4 i enlighet med klustringen.

	FÖRSTA SKOLA-KLUSTER	NUVARANDE SKOLA-KLUSTER	<i>Differens</i>
LÄRARE 1	2	2	0
LÄRARE 2	3	2	1
LÄRARE 3	4	4	0

Därefter var det enkelt att se om de förflyttat sig mellan kluster. Det visade sig att ingen (med ett undantag, som skulle komma att bli viktigt) hade förflyttat sig mer än ett steg i hierarkin, och majoriteten arbetade på en skola i samma kluster som den första arbetsplatsen. Här hade vi för första gången ett resultat som faktiskt betydde något viktigt. Vi kunde ge ett svar på hur lärare förflyttade sig på skolmarknaden. De förflyttade sig i enlighet med hur de hade formats på sin första arbetsplats. Där lärde de sig vad det innebar att vara lärare och där inhämtade de en uppsättning färdigheter och kompetenser som fungerade på en viss typ av skola. Därför sökte de sig också, eller rekryterades, till den skoltypen (Dannefjord m.fl. 2021).

Här återvände vi till Bourdieu för att beskriva vad vi hade hittat. Bourdieu använder begreppet ”doxa” som ett sätt att beskriva en situation där saker och ting uppfattas som självklara och naturliga (Bourdieu 1977 [1972], 2020 [2015]: 26ff.). Detta kännetecknar den enskilda skolan och i viss mån skolklustret. Lärarna uppfattar den skola och de arbetssätt som format dem som naturliga representanter för vad en skola och en lärarpraktik är. Detta är ett annat sätt att använda begrepp från Bourdieu än det som bildade projektets utgångspunkt. Vi trodde att Bourdieu skulle hjälpa oss att beskriva lärarna, men här är det snarare skolorna som beskrivs.

Vi behövde dock ta en närmare till på det enda undantaget i materialet. Om det finns ett, eller flera, undantag från ett mönster finns det alltid anledning att ägna det uppmärksamhet. Det finns troligen något att lära sig där. Någon har uppenbarligen resonerat eller agerat annorlunda. Finns det anledning att låta detta resonemang finnas med i analysen av de övriga? Var det något vi hade missat?

En lärare hade flyttat från en skola i kluster 3 till en skola i kluster 1, det vill säga att hen hade formats på en svag skola och flyttat till en betydligt starkare skola. Om vår tes stämde var detta konstigt. Varför ville hen arbeta på en helt annan typ av skola än den där hen hade formats? Svaret visade sig vara mycket enkelt. Läraren hade flyttat från en Montessoriskola till en annan Montessoriskola. Det var alltså inte de variabler som ingick i klustringen som låg till grund för formningen, utan Montessoripedagogiken. Om vi utgick ifrån att klustringen inte var det enda sättet att typindela skolor, och att betyg och elevunderlag inte var det enda som formade lärare, höll alltså tesen även för undantaget.

Nya idéer

Här slutade vi famla. När vi hade etablerat formningstanken gick vi vidare i två relaterade riktningar. Först utvecklade vi en typologi över lärarnas professionella dispositioner (Persson & Dannefjord 2022). Vi hittade tre avgränsade typer av lärare som kunde knytas till specifika skolor. Vi hade ju misslyckats med detta i arbetet med alla fyrfältarna, men när formningstanken var på plats och när vi hade insett att det inte bara var strukturella faktorer som skiljde

skolorna åt, utan även organisatoriska och pedagogiska idéer, så lyckades vi bättre. De starkaste och de svagaste skolorna formade båda en pragmatisk professionell disposition. Lärarna tvingades anpassa sig till vilka elever (och föräldrar) som fanns på skolan. De kunde inte utveckla några särskilda pedagogiska idéer eftersom sådana omöjliggjordes av sociala problem eller krävande föräldrar. Här fanns de starka och de svaga skolorna tydligt med, men det intressanta var att lärarna där hamnade i samma kategori. Genom att vidga perspektivet på skolors olikheter hittade vi en idéburen professionell disposition. Denna lärarkategori drevs av den pedagogiska eller organisatoriska idé som profilerade skolan. Det kunde vara Waldorfpedagogik, ämnesintegrering, digitalisering och en mängd andra saker. En sådan skolprofil var inte möjlig på de svagaste skolorna och sällsynt på de starkaste. Den tredje professionella dispositionen var den traditionella. Den återfanns främst på kommunala skolor i mellanskiktet där nya idéer i olika former ifrågasattes. Den traditionella professionella dispositionen ifrågasatte såväl det fria skolvalet som pedagogiska innovationer och digitala rapporteringssystem. Denna grupp var emellertid liten och då vi antog att den också var krympande blev det intressant att undersöka förutsättningarna för de skillnader mellan skolor som försvårade för den.

Därmed kom vi att diskutera frågan om skillnader mellan skolor och började skriva om en "olikhetslogik", det vill säga att skolmarknaden skapar olika typer av skillnader varav segregationen är en. Men det skapas också en press på skolorna att profilera sig i syfte att attrahera elever, vilket medför att den enskilde lärarens arbetsmarknad krymper eftersom det finns allt färre skolor som stämmer överens med lärarens formning (Dannefjord & Persson 2022).

Dessa idéer innebar emellertid betydligt mindre famlande eftersom vi hade hittat vad vi uppfattade som en stabil grund att stå på i det fortsatta arbetet. Vi visste något och kunde utgå därifrån när vi ställde nya frågor.

Avslutning

Den historia jag har berättat är tillrättalagd i den meningen att den är alldeles för kort och förenklad. Vi gjorde massor av fyrfältare, ibland kanske fem stycken på en timme, som inte gav någonting och som ingen av oss minns. Vi prövade dagligen nya hypoteser, sorteringar eller andra läsningar av materialet som inte alltid ledde tankarna framåt. Det uppenbart positiva som detta förde med sig var att vi lärde oss materialet. Vi läste alla intervjuutskriften många gånger, vi letade efter specifika uppgifter ännu fler gånger och vi omtolkade lärarnas utsagor i ljuset av nya teoretiska idéer. Vi kunde därmed diskutera intervjuerna ur minnet och visste vilken skola den enskilde läraren arbetade på, vilket kluster skolan tillhörde och vad läraren hade för inställning till såväl skolan som yrket. När vi diskuterade olika förslag på hur materialet skulle analyseras behövde vi alltså inte sitta med intervjuerna framför oss. Det räckte att vi tog fram dem när idéerna skulle prövas.

Materialet förändrar studien. Oavsett hur genomarbetad forskningsfrågan eller problemformuleringen är kommer den sannolikt att förändras när det finns ett empiriskt material. Det är bra. Om verkligheten och teorin inte riktigt passar ihop måste vi utgå ifrån vad empirin säger oss. Famlandet berör alltså hela forskningsprocessen, och processen är sällan så schematisk eller linjär som den ibland framställs som. Om man ska göra rättvisa åt ett empiriskt material och möjliggöra upptäckter av nya eller oväntade saker är det nödvändigt att hitta arbetsformer där det finns utrymme för dem. Om man inte vill göra sådana upptäckter finns det ingen direkt anledning att göra intervjuer där intervjupersonerna tillåts prata utanför strikt strukturerade frågor. Hela poängen med att genomföra mindre strukturerade intervjuer, eller att över huvud taget samla in material som inte är enbart består av det som behövs enligt vad man redan vet, är ju att detta möjliggör upptäckter, omformuleringar och överraskningar. Hur frustrerande min berättelse än kan verka, är det detta som gör arbetet roligt. Att upptäcka en liten del av verkligheten, att låtas sig överraskas av detaljer i den och att arbeta för att begripa den är enligt min mening det roligaste med forskning. Då är famlandet inte en komplikation att undvika, utan ett sätt att utforska saker och ting.

Litteratur

- Asplund, Johan (1968) *Sociala egenskapsrymder*. Uppsala: Argos.
- Barton, Allen H. (1955) "The Concept of Property-Space in Social Research", 40–53 i Paul F. Lazarsfeld & Morris Rosenberg (red.), *The Language of Social Research*. Glencoe: Free Press.
- Becker, Howard S. (1952) "The Career of the Chicago Public Schoolteacher", *American Journal of Sociology* 57(5): 470–477.
- Becker, Howard S. (2008 [1998]) *Tricks of the trade. Yrkesknepp för samhällsvetare*. Malmö: Liber.
- Blumer, Herbert (1954) "What is Wrong with Social Theory?", *American Sociological Review* 19(1): 3–10.
- Bourdieu, Pierre (1977 [1972]) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (2020 [2015]) *Habitus and Field. General Sociology*, band 2, *Lectures at the Collège de France, 1982–83*. Cambridge: Polity Press.
- Brandén, Maria & Magnus Bygren (2018) *School Choice and School Segregation. Lessons from Sweden's School Voucher System*. The Institute for Analytical Sociology, Working Paper Series 1, Linköping University.
- Bryman, Alan (2008 [2001]) *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber.
- Dannefjord, Per & Magnus Persson (2022) "Research Note: Teacher Careers and Professional Dispositions in a Diversified School Market", *Sociologisk Forskning* 59(1–2): 203–208.
- Dannefjord, Per, Magnus Persson & Emil Bertilsson (2021) *Den rörliga lärarens orörlighet. Hur lärare byter jobb på en segregerad lokal skolmarknad*. Working Papers in Sociology, Linnaeus University.
- David, Matthew & Carole D. Sutton (2016 [2011]) *Samhällsvetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Hällsten, Martin & Max Thaning (2018) "Multiple Dimensions of Social Background and Horizontal Educational Attainment in Sweden", *Research in Social Stratification and Mobility* 56: 40–52.
- Kluge, Susann (2000) "Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research", *Forum Qualitative Sozialforschung* 1(1), artikel 14.
- Kvale, Steinar & Svend Brinkmann (2014 [1996]) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsen, Ann Kristin (2019) *Metod helt enkelt. En introduktion till samhällsvetenskaplig metod*. Malmö: Gleerups.
- Palme, Mikael (2008) *Det kulturella kapitalet. Studier av symboliska tillgångar i det svenska utbildningssystemet 1988–2008*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Persson, Magnus & Per Dannefjord (2022) "Teachers' Professional Dispositions. Foundations for the Immobile Mobility in the Diversified Swedish School Market", *Social Sciences & Humanities Open* 6(1): 1–8.
- Ragin, Charles C. (1987) *The Comparative Method*. Berkeley: University of California Press.

FAMLANDETS PRAKTIK

- Rennstam, Jens & David Wästerfors (2015) *Från stoff till studie. Om analysarbete i kvalitativ forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Yang-Hansen, Kajsa & Jan Eric Gustafsson (2016) "Causes of Educational Segregation in Sweden – School Choice of Residential Segregation", *Educational Research and Evaluation* 22(1–2): 23–44.

Kreativt teoretiserande: ett pragmaticistiskt ramverk

JONATHAN MADELAND

Detta kapitel utforskar hur kreativt teoretiserande kan förstås och praktiseras inom ett pragmaticistiskt ramverk. Inledningsvis delar jag med mig av en ny insikt under studietiden som gjorde att jag ville delta aktivt i kunskapande. Därefter argumenterar jag för att teoretisering är hela poängen med vetenskap om vi erkänner den som en strävan mot att skapa bättre sätt att tänka om verkligheten. Jag konkretiserar sedan kreativitetens roll i teoretisering, där abduction och djärva gissningar kan leda forskning framåt så länge de provas mot empiri. Kapitlet går sedan djupare in i pragmaticismen och knyter ihop realism, möjlighetsbegreppet och estetikens vägledande kraft i vetenskaplig utveckling. Avslutningsvis förklaras hur dessa idéer kan omsättas i praktiskt uppsatsarbete, från första antagande till välgrundad slutsats.

En ny insikt

Någonstans under min kandidatutbildning förvandlades mitt förhållningssätt till studier. Jag gick från att ta emot teoretiska utläggningar i kursböcker och föreläsningar som färdiga sanningar till att se dem som kvalificerade förslag på sätt att tänka för att begripliggöra verkligheten. Som sådana utgör de ett pågående arbete; de är inte till för att pluggas in en gång för alla, utan kan snarare förstås som inlägg i ett kollektivt resonemang om hur man kan eller bör tänka kring något. Detta kollektiva resonemang överskrider då både enskilda arbeten och enskilda forskare. Det tar aldrig slut, men

syftar till att med tiden komma fram till allt bättre sätt att tänka kring något, och detta är en process vi kan *delta* i.

Å ena sidan var denna insikt lite obehaglig, därför att sådant jag tidigare uppfattat som sant plötsligt blev osäkert. Det hade varit en behaglig föreställning att om jag bara pluggar in innehållet i den här boken så har jag koll på läget. Å andra sidan blev det mycket roligare att studera, eftersom jag nu vågade vända och vrida på teoretiska idéer utan att känna att jag gjorde våld på sanningen. Bakom varje textpassage började jag se någon som själv mödosamt vänt och vridit på sina tankar, och det började kännas spännande och framför allt tillåtet (eller till och med uppskattat) att se vad som hände om man vände och vred lite till. Genom att se teorier som förslag på användbara sätt att tänka som begripliggör observationer, återkom reflektioner av typen: "Kan det finnas ett *ännu* mer användbart sätt att tänka?" Föräningen om att en viss teori kan vara värdefull men ofullständig började dessutom leda till reflektioner kring vilka observationer som *inte* låter sig redas ut med teorin, vilket gjorde mig upptagen med att försöka modifiera tänkesätt för att begripliggöra även det problematiska. Jag började fråga mig: "Är det här ens användbart?" och: "Vad händer om man tänker på ett annat sätt?"

Sammantaget kan man säga att mitt förhållningssätt till studier gick från passivt mottagande av kunskap till mer av aktivt kunskapande. Min uppgift som student gick från att ta till mig olika sätt att tänka till att också försöka bidra till dem, vilket innebar ett mer kritiskt förhållningssätt, ett större självförtroende i mitt skrivande och ett större utrymme för kreativitet. Allt detta gjorde det genuint roligt att vara student, och insikten slog mig ungefär så här:

Vänta lite nu, jag *får* vara kreativ. Jag *får* komma med spekulationer och utveckla metoder för att pröva dem. Jag *förväntas* till och med göra det! Det är *meningen* att jag ska samla in och sortera material efter mitt eget förnuft – det är ju *fuckin' life*!

Det är förståeligt om man känner sig orolig inför att träda in på ett vetenskapligt fält som man inte kan överblicka och där förväntas "komma med något nytt". Jag är bekant med den känslan och har också haft studiekamrater som uttryckt ett direkt obehag inför att teoretisera (då i betydelsen att göra andras teorier till ens egna och

därifrån resonera självständigt). En av dem sade att ”det känns som om jag bara hittar på”, ungefär som om det är lättare att bara påstå saker som andra forskare redan har sagt. Men detta är, menar jag i dag, att avsäga sig sin förmåga att resonera – och som student *bör* man resonera. Att rakt upp och ner hitta på och flumma är en sak, att formulera antaganden och jämföra dem med empiri en annan och allt annat än förbjudet. Vi får komma ihåg att det kollektiva resonemanget förblir oavslutat; vi väntar hela tiden på nya och bättre idéer. Vi väntar på dig!

Med det här kapitlet vill jag dela med mig av ett sätt att tänka om kreativitetens roll i teoretiserande i förhoppningen att det ska underlätta för läsaren att vara kreativ. Utgångspunkten är Charles S. Peirces filosofi, som han själv kallade ”pragmatism” för att skilja sin ursprungliga och mer logiskt orienterade variant från andra, ibland mer vardagsnära varianter av pragmatismen som populariserades av William James och John Dewey. Pragmatismen är mycket omfattande och rymmer Peirces teori om tecken (semiotik), hans vetenskapssyn och hans metafysik. Dessa delar spelar alla en roll i den utläggning som följer, men fokus kommer att ligga på att förklara hur nya idéer kan uppstå, prövas och slipas. Genom att göra kreativitetens mekanismer mer konkreta och visa hur de kan bidra till akademiska framsteg, trots tillfälligt ”famlande i mörker”, vill jag minska den oro som är förknippad med att tänka självständigt.

Att teoretisera är hela poängen

”Teoretisera” som verb betyder att ”göra/skapa teori”. Det betyder inte att slutprodukten måste vara en fullt utvecklad Teori med stort T, med vilket vi kanske avser ett sätt att tänka kring ett fenomen som är fullt ut formulerat, empiriskt underbyggt och kollegialt vedertaget. Basordet ”teori” måste förstås lösare här – det är just ”sätt att tänka” som är relevant, oavsett om vi bygger eller modifierar en teori eller på olika sätt översätter intryck från verkligheten till teoretiska begrepp. För att visa på teoretiserandets vida innebörd kan vi börja med att föreställa oss vad som hände i Erving Goffmans huvud *innan* han författade *Självframställning i vardagslivet* (Goffman 2020 [1956]). Goffman observerade mänskliga interaktioner och fick som bekant för sig att likna dem vid en

form av teater. Snarare än att bara beskriva händelseförlopp rakt av, teoretiserade han med hjälp av denna grundmetafor människor (observationer) som "skådespelare" och "publik" (begrepp). Han föreslog alltså ett sätt att tänka kring mänsklig interaktion som hjälper oss att se nya saker och ställa frågor kring dem, till exempel: "Vilka *intryck* vill *skådespelaren* ge?", "Vilken *rekvisita* använder han eller hon för att bli *övertygande*?", "Hur svarar *publiken*?" Den kreativa liknelsen, skapandet och prövandet av begrepp och formuleringen av teorin i bokform är exempel på aktiviteten teoretisering. Uppskattar man Goffman skulle man säga att han gett oss ett användbart sätt att tänka för att begripliggöra verkligheten, ett gott teoretiskt ramverk.

Strävan efter att begripa verkligheten så väl som möjligt är enligt Peirce utmärkande för vetenskapen i dess rena form. Han kallar detta "den vetenskapliga andan", som han skiljer från utomvetenskapliga skäl för att bedriva forskning, såsom praktisk nytta eller ekonomisk vinning (Short 2022). Vetenskap blir då i grund och botten att först anta att det finns något *att* begripa och sedan att göra vad man kan för att begripa det, att sträva efter ett alltmer användbart sätt att tänka, en bättre teori (ibid.; Sørensen m.fl. 2011). Med dessa antaganden blir det rimligt att säga att vetenskap är en kollektiv teoretiseringsprocess med det abstrakta slutmålet ett fullt fungerande sätt att tänka, en perfekt symbolisk struktur som hjälper oss att tolka, förstå och interagera med verkligheten. Även om perfekta teorier i praktiken är ouppnåeliga (de existerar bara som avlägsna möjligheter), så innebär strävan mot ett sådant mål att framsteg blir gjorda. Varje enskilt arbete kan ses som ett potentiellt steg på vägen; något som börjar med en begränsad förståelse kan mynna ut i en bättre förståelse.

Hur man bör gå till väga för att begripa verkligheten är en fråga om metod. Åsikter om den bästa metoden varierar och har gjorts så i alla tider – men inte strävan efter att begripa. Peirce menar att det är denna senare som förenar vetenskap som mänskligt företag genom historien, inte någon viss metod som tillåtits definiera vad vetenskap är (Short 2022). Kanske anser vi inte i dag att antikens naturfilosofer bedrev "vetenskap" så som vi känner den, men likväl drevs deras spekulationer och resonemang av samma vetenskapliga anda som med tiden möjliggjort förfinade metoder – bland

annat det vi i dag kallar ”den vetenskapliga metoden”. Utan det intellektuella grundarbete som utfördes under antiken är det högst oklart om den vetenskapliga revolutionen hade kunnat äga rum. Äldre tankefigurer har möjliggjort de nyare, och somliga av dem har utvecklats intill oigenkännlighet, men de är besläktade med varandra och ingår i samma kollektiva teoretiseringsprocess.

Hur det kommer sig att man teoretiserar, om man inte gör det av utomvetenskapliga skäl (som kan vara fullt giltiga men som inte handlar om förståelse för dess egen skull), har för Peirce att göra med den estetiska skönhet som förståelse frambringar hos ”sanningsälskaren” (Peirces ideale vetenskapare). Denne, menar han, dras till själva känslan av att begripa – att tänka på ett sammanhängande sätt som förblir koherent med verklighetsinteraktionen. Trots den pragmaticistiska premissen att en perfekt teori är möjlig men i praktiken ouppnåelig, så att varje bestämd teori kan antas vara bristfällig, blir det meningsfullt för sanningsälskaren att delta i den större teoretiseringsprocessen. Denne förstår nämligen att en perfekt teori endast är möjlig genom kollektiv ansträngning, eftersom vägen dit är så mycket längre än en enskild forskares liv. Det kollektiva projektet blir då oundgängligt för ens syften; det gäller att bygga vidare på andras tankar, liksom att noggrant förmedla ens egna tankar så att andra kan värdera dem och i sin tur bygga vidare på dem (Sørensen m.fl. 2011).

Kreativitetens roll i teoretisering

Detta sätt att se på teori innebär att teoretisering är det som driver det vetenskapliga projektet framåt; det blir nödvändigt att ta till sig tillgängliga teorier, men inte i syfte att upprepa dem, utan i syfte att *utveckla* dem. Att teoretisera är hur som helst inte lätt. Däremot är det svårt, vilket gör det så roligt! Det rymmer ett kreativt moment där man behöver gå utöver det som tidigare har sagts och det råmaterial som är för handen – som när Goffman hittade på metaforen ”människor är skådespelare”. Men hittade han ”bara” på den?

För att återknytta till min studiekamrat som uttryckte obehag inför känslan av att ”bara hitta på”, så får man säga att känslan av att bara hitta på är fullt begriplig. Plötsligt står man ju inför en

idé som kom inifrån en själv, alltså har man väl hittat på den? Jo, uppenbarligen, men det är också poängen! Det viktiga att inse, vilket är centralt hos Peirce, är att idéer inte dyker upp av en slump. I stället är det hjärnan som mot bakgrund av tidigare begrepp fyller i ny information och modifierar antaganden så att de bildar en sammanhängande helhet. Det vi tror oss veta behålls, medan det som är osäkert ges en form som passar in i resten av strukturen. Den nya idén är då en syntes av tidigare föreställningar och nya intryck, identisk med ingendera och således resultatet av en kreativ process. Just därför att idén passar in med annat som är känt har den ett övertag mot slumpen och därmed blir den ett rimligt föremål för undersökning. Denna "gissningsförmåga" hör faktiskt till våra häftigaste egenskaper med tanke på att det förvånansvärt ofta ligger något i våra gissningar – det vill säga oftare än vad som vore fallet enbart med slumpens hjälp (Swedberg 2014). Vi behöver alltså ifrågasätta det här "bara" i känslan av att hitta på.

Eftersom en gissning innebär att man kastar fram en premiss som varken är uträknad utifrån kända fakta eller observerad i sig, handlar det varken om deduktion eller induktion, utan om vad Peirce kallar "abduktion". Detta formulerar han så här:

Ett överraskande faktum, C, observeras. Men om A vore sant, skulle C vara självklart. Därför finns det anledning att misstänka att A är sant.
(Peirce 2011 [1896–1908]: 151, min översättning.)

Skulle man abstrahera denna form ytterligare får vi:

C	(C är sant)
$A \rightarrow C$	(när A är sant, så är C sant)
A	(därför är A sant).

Eftersom detta är logiskt ogiltigt (något annat än A skulle lika gärna kunna förklara C) gäller det alltså att vi inte springer i väg med våra antaganden, utan understryker frasen *anledning att misstänka*. Argumentet är alltså att det är värt att släppa fram kreativa antaganden *trots* att man inte är säker, eftersom det finns en reell möjlighet att de leder in en på intressanta spår. Vad som följer när vi gjort ett antagande är att vi sätter det på prov genom empiriska undersök-

ningar, som kan avslöja huruvida det rör sig om ett användbart sätt att tänka eller ej.

Att utmana sina tankar genom empiri är alltså centralt; kreativitetens roll måste förstås i relation till detta. Empiri kan tala för eller emot specifika hypoteser liksom den kan hjälpa oss att värdera en metafors förmåga att avslöja mönster. För Peirce är kunskapande att återkommande ställa sitt konstruerade och felbara sätt att tänka mot en dold men brutal (reell) verklighet för att se om man får de resultat man förväntat sig. Om man då stöter på svårigheter och motsägelser, indikerar detta att sättet att tänka är oanvändbart och att det behöver modifieras för att bättre överensstämmer med hur verkligheten faktiskt är beskaffad. Peirce förutsätter alltså att *någonting* är sant (Short 2022) – att saker och ting förhåller sig på ett visst sätt oberoende av vad vi tänker om dem – och att vi *slipar* våra konstruerade föreställningar mot detta verkliga så att föreställningarna får en mer analog form. Med andra ord förblir teorier konstruerade, men de är inte likvärdiga eftersom de kan vara mer eller mindre samstämmiga med verkligheten, i högre eller lägre grad fungera i samspel med den utan motsägelser ("teater" är förmodligen en bättre metafor än "busstrafik" om man vill bli klok på mänsklig interaktion!). I egenskap av konstruktioner behöver de alltså konstrueras, och det är där kreativiteten blir så viktig. Hur bör man egentligen tänka?

En välkänd episod ur vetenskapshistorien kan tjäna som illustration av det hittills sagda, nämligen turerna kring tröghetslagen. Även om de inte ägde rum på samhällsvetenskapens arena visar de på vikten av kollektivt teoretiserande (här under loppet av flera hundra år), på betydelsen av kreativitet i kombination med empiriska undersökningar och inte minst på det faktum att kreativa idéer lett projektet framåt trots att de inte träffade rätt på en gång.

Tröghetslagen är alltså idén att en kropp som är i rörelse kommer att fortsätta röra sig så länge inga yttre krafter påverkar den. På 1600-talet hade man börjat ifrågasätta den antika föreställningen om att det jordiska och det himmelska var metafysiskt åtskilda, så att man nu såg till exempel månen som ett stort materiellt objekt som lydde under samma fysikaliska lagar som en vanlig sten på jordytan. Dock innebar detta ett problem: Hur kom det sig att månen och de andra himlakropparna aldrig stannade? Vad man

alltid hade observerat nere på jorden var ju att allt som försätts i rörelse förr eller senare stannar och att det krävs en kontinuerlig yttre kraft för att en kropp ska fortsätta att röra sig. Om allting nu ingår i samma fysikaliska system, varför beter sig himlens och jordens kroppar olika? Det rörde sig med andra ord om en knut av motstridiga observationer, *ett överraskande faktum C*, som bara kunde lösas upp genom införandet av en ny premiss, A.

Vad skulle alltså kunna vara sant så att C blev självklart? Jo, man övergav den dittills användbara idén om att det krävs en kontinuerlig yttre kraft för att kroppar ska fortsätta att röra sig och i stället antog att kroppar förblir i samma rörelse tills dess att en yttre kraft påverkar dem. Ingenting såg ut att hindra himlakropparnas rörelser, men det motsatta var fallet nere på jorden, och således möjliggjorde idén om tröghet att alla kroppar kunde ingå i samma fysikaliska system där variationen av observationer kunde börja förklaras. I och med detta väcktes också nya frågor, vilket skulle möjliggöra ytterligare förfiningar: Himlakropparna stannar inte eftersom ingenting till synes hindrar dem, men om de nu inte påverkas av några yttre krafter, varför rör de sig enligt bestämda mönster (till exempel planeterna runt solen)? Härvid postulerades gravitationslagen enligt vilken en mystisk kraft över oändliga avstånd drar kroppar mot varandra allt efter deras massa. Denna kraft hittades på, rakt upp och ner, just därför att det blev möjligt att räkna ut himlakropparnas rörelser om en sådan kraft fanns (Rosenberg & McIntyre 2019). Naturen betedde sig alltså *som om* gravitationskraften existerade, och antagandet om dess existens blev ett användbart sätt att tänka som innebar stora framsteg – *trots* att man ännu senare skulle hävda att gravitation inte handlar om kraft, så som Newton föreställde sig, utan om att objekt kröker rummet genom vilket andra objekt faller. En pusselbit behöver med andra ord inte vara perfekt för att vara värdefull, utan behöver bara vara mer användbar än tidigare pusselbitar.

Djupare ner i pragmaticismen

Så här långt har några för ramverket grundläggande påståenden framställts. Hur dessa påståenden hör ihop ska nu avhandlas mer på djupet.

1. *Någonting* är sant.
2. Kunskap är en *möjlighet*.
3. Koherenta föreställningar är *estetiskt sköna*.
4. Hypoteser kan *skapas* och *prövas*.

Den första punkten, att någonting är sant, innebär att det finns någonting *att* veta (oberoende av om vi vet detta eller ej). Det är ett antagande om att verkligheten är beskaffad på ett visst sätt – att någonting är fallet – så att ett visst sätt att tänka i en viss situation innebär ett samspel med verkligheten som inte resulterar i överraskningar eller motsägelser. Detta är enligt min mening ett viktigt antagande för den som ägnar sig åt vetenskapande, därför att det inte skulle finnas någonting att upptäcka om ingenting vore fallet (och vad skulle vi då hålla på med när vi forskar?). Att ingens perspektiv är absolut, eller att flera tolkningar kan vara lika rimliga beroende på paradigm, strider inte mot detta antagande utan är en konsekvens av det. Peirce sätter inte likhetstecken mellan *sätt att tänka* om verkligheten och verkligheten *som sådan*, men han är strikt realist i den bemärkelsen att vårt sätt att tänka om verkligheten påverkar vår förmåga att orientera oss i den just därför att verkligheten är ”brutal” och någonting vi behöver anpassa vårt sätt att tänka efter. Som Nicolini uttrycker saken: ”Världen vi lever i [...] biter ofta tillbaka och gör motstånd mot våra försök att kapsla in den i våra diskurser” (Nicolini 2013: 8, min översättning). Detta synsätt betonar vår aktiva roll i skapandet av teori, och det är denna skapelseprocess vi vill ta kontroll över när vi ger oss i kast med att teoretisera. För Goffman blir det till exempel viktigt att anta att mänsklig interaktion är en konkret verklighet, något som faktiskt sker och kan observeras. Detta blir startskottet för hans teoretisering. Genom att anta att det finns bakomliggande mönster och strukturer att upptäcka, kan han ge sig ut att leta efter dem, spekulera kring dem och pröva nya sätt att tänka mot nya observationer.

Den andra punkten, att kunskap är en möjlighet, låter inte heller så konstig. Vi, inklusive Goffman, verkar ju förutsätta detta när vi bestämmer oss för att forska. Vi formulerar en forskningsfråga som det råder osäkerhet kring, men vi föreställer oss att vi kan minska osäkerheten genom att genomföra en viss studie. Här finns dock en implicit ontologi, nämligen att det går att tala om möjligheter som något verkligt, trots att de ännu inte är aktuella och i den bemärkel-sen inte existerar. De har en *modal existens*, så att de i framtiden *kan* komma att aktualiseras eller ej. När Peirce påstår att kunskap är en möjlighet, till och med perfekt kunskap, föreslår han helt enkelt att det finns en *möjlig värld* i vilken vårt sätt att tänka är sådant att det tjänar som perfekt analogi för verkligheten – men att det också finns en oerhörd mängd möjliga världar där det inte är så (Short 2022). Metod går därför ut på att öka sannolikheten för att aktualisera önskvärda möjliga världar i vilka vi har mer kunskap än förut, att aktivt navigera mot dem genom att upprätta vanor som med tiden å ena sidan släpper fram goda idéer som vi ännu inte har (genom att vi spekulerar kring och formaliserar sätt att tänka), å andra sidan styr bort från tillstånd av falsk kunskap (genom att vi gör empiriska observationer).

Jag ska ta ett vardagligt exempel på det att aktivt navigera mot en önskvärd uppsättning möjliga världar. Vi tänker oss att vi just har börjat på en ny kurs och vet att vi om fem veckor ska lämna in en hemtenta som antingen kommer att bli godkänd eller inte. Det finns alltså två ömsesidigt uteslutande uppsättningar möjliga världar, så att betyget godkänt har en modal existens. Vi säger också att vi *vill* bli godkända, så att de möjliga världar i vilka vi är godkända är mer önskvärda än de andra. Då finns det nu en närmast oändlig mängd *vanor* vi kan upprätta för att förmodligen inte bli godkända (till exempel att titta på Netflix sexton timmar om dagen) och en stor men betydligt mindre mängd vanor vi kan upprätta för att förmodligen bli godkända (till exempel att närvara på föreläsningar, att läsa kurslitteratur och att fila på tentan varje dag). Poängen här är att vi förstår att de vanor vi har påverkar hur framtiden kommer att te sig, trots att vi inte på förhand vet hur tentan kommer att se ut i sin slutgiltiga form eller exakt vad vi kommer att lära oss under kursens gång – och att vissa vanor är bättre än andra om vi har ett visst mål. Just den här situationen är vi kanske så bekanta med att vi vägar lita

på att det är värt att kämpa med kursinnehåll som kan te sig dunkelt vid första anblicken; erfarenheten säger oss ju att det brukar klarna. Vi har kanske mindre erfarenhet av att framgångsrikt generera kreativa idéer, men om vi nu i stället tänker oss att det vi vill realisera är en möjlig värld i vilken vi har ett nytt och bra sätt att tänka kring något socialt fenomen, kan vi ställa samma fråga om vilka vanor som sannolikt skulle leda oss dit. Det blir outhärligt att över huvud taget vara öppen för att få en idé och våga ta de första stapplande stegen innan den hittar sin form. Vi kan också se på teoretisering *som* en vana: att aktivt leka, att vända och vrida på egna och andras tankar med förningen om att det när som helst kommer att säga *klick*.

Det är på den tredje punkten, att koherenta föreställningar är estetiskt sköna, som Peirce verkligen börjar avvika från andra vetenskapsteoretiker – kanske inte i det avseendet att koherens känns bra, men i fråga om den betydelse det får för systemet i stort. Peirce menar nämligen att det är i kraft av denna estetiska skönhet vi orienterar oss genom rymden av möjligheter (Anderson 1987), enkelt uttryckt att vi strävar mot det vi uppfattar som gott och bort från det vi uppfattar som dåligt. Det kan låta mycket banalt och man kan fråga sig vad det har med vetenskapsteori att göra, men i kombination med Peirces realism (första punkten) handlar det om att vi naturligt styr mot sätt att tänka som tillåter oss att hantera den brutala verkligheten. Varje gång vi interagerar med verkligheten utmanas koherensen i vårt sätt att tänka kring den, till exempel när våra förväntningar blir motsagda – och eftersom vi strävar mot koherens blir varje observerad skillnad i förhållande till det förväntade *normativ* och manar oss att ändra våra uppfattningar. Själva selektionsprincipen för möjliga världar utifrån estetisk skönhet kallar Peirce *agapism* (från *agape*, att älska), och det är alltså inte för intet som han beskriver den ideala vetenskaparen som just ”sanningsälskare”, en person som navigerar mot bättre förståelse för dess egen skull.

Den fjärde punkten slutligen, att hypoteser kan skapas och prövas, följer tydligt av de föregående. Att hypoteser kan skapas syftar på att det kan bildas ett nytt kognitivt innehåll (en ny idé eller en modifiering av en gammal idé), som vi styr mot i kraft av dess estetiska skönhet i det successiva ordnandet av vår kunskap. Här är alltså potentiella antaganden (eller ”gissningar”) beroende av ens förkunskap, eftersom det är denna som samspelar med det nya

innehållet. Att hypoteser kan provas syftar på livsdugligheten hos ens idéer, där deras estetiska skönhet även är beroende av ett samspel med erfarenheten – som ju kan motsäga våra föreställningar. Varje konfrontation med verkligheten, även i vardagen, blir därmed i princip ett test av vår kunskap, som anpassas därefter, där den naturliga produkten är vad vi skulle kalla *common sense*. Det vetenskapliga hantverket syftar dock till att medvetet skapa eller ta del av situationer vars meningsfullhet så långt som möjligt överskrider det vi ställs inför till vardags, med andra ord att få tillgång till erfarenheter som på ett så slutgiltigt sätt som möjligt förmår upplysa oss om våra föreställningars giltighet och således överskrida *common sense*. Till exempel kan vi designa experiment som isolerar de faktorer vi vill undersöka snarare än att bara se oss omkring och observera händelseförlopp i den störningsfaktorsrika naturen eller konstruera smarta intervjuguides och välja intervjupersoner med omsorg snarare än att prata med vem som helst.

Kontentan av detta ramverk är att det är värt att ta på allvar en idé som känns spännande och som verkar göra det möjligt att reda ut ett visst fenomen i tanken. För det första är det inte en slump att man fick idén, och det är inte en slump att den känns spännande. Oavsett om idén i sin ursprungliga form visar sig bristfällig, är utforskandet av den en väg som leder mot större kunskap. Även ett negativt resultat är information, och nya, bättre idéer kommer att ta de äldres plats. Hade man *inte* ägnat sig åt att utforska och pröva idén, hade kanske de bristfälliga föreställningar som möjliggjorde den förblivit oförändrade – och det är en mycket läskigare tanke än att inte slå huvudet på spiken på en gång!

Uppsatsens utvecklingsteleologi

Kapitlet avslutas nu med en vägledning i hur det pragmaticistiska ramverket kan tillämpas i uppsatsskrivandet, hur kreativitet spelar in i dess olika skeden och hur den möjliggör slutprodukten. Precis som i exemplet ovan med hemtentan kan vi föreställa oss en möjlig värld i vilken vi har en färdig och bra uppsats – vi vet bara inte exakt hur den ser ut. Trots sina vaga konturer tjänar idén om en framtida färdigställd uppsats som ett slags *telos*; något vi söker realisera och därför påverkar våra handlingar. Ju längre vi kommer

i arbetet, desto tydligare kommer slutmålet att bli, så att vi till slut känner igen slutprodukten när vi ser den. Peirce kallar denna process "utvecklingsteleologi" (Anderson 1987).

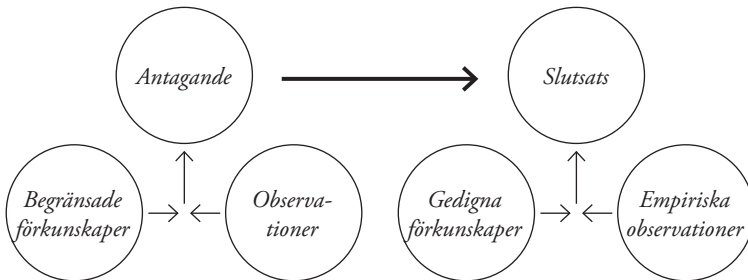
Hur ett vagt mål successivt kan övergå i något konkret kan illustreras med ett schackparti, där det ju finns ett mål (*telos*), att ställa motståndaren schackmatt, men där det från början är högst oklart exakt hur pjäserna kommer stå när så sker (det går till exempel inte att veta hur motståndaren kommer att bete sig under spelets gång). Lösningen är alltså oklar från början, men det vaga målet styr likväl utformningen av lösningen. Motståndarens drag är hela tiden informativa och man får löpande nya idéer som förhåller sig till slutmålet. Allt eftersom blir den slutgiltiga pjäsuppställningen tydligare, tills det går att förutsäga exakt vilka de sista dragen kommer att bli. På motsvarande sätt tjänar konsekvenserna av våra handlingar som information om hur vi kan agera härnäst, även om vi givetvis inte har med "motståndare" att göra när vi ska skriva en uppsats. Vi vet till exempel från början att vi ska göra en litteratursökning, dock inte vad den kommer att ge oss – men när vi genomfört den mot bakgrund av en inledande forskningsfråga kan vi hur som helst få en bättre idé om vilken fråga vi *egentligen* borde ställa, vilka data vi i så fall behöver och så vidare.

Inledningsvis säger vi nu att vi har några spännande antaganden om ett fenomen. Det kan vara idéer om vad som försiggår, varför det är av betydelse och vad som kan förklara det. Dessa inledande antaganden ska under uppsatsprocessen utvecklas till något som vi är beredda att kalla "slutsatser", något som vi tryggt kan påstå. Hur vi i slutändan tänker kring fenomenet lär skilja sig avsevärt från våra inledande antaganden, men vi behöver de sistnämnda för att komma i gång med projektet. En slutsats är av samma semiotiska väsen som ett antagande, det vill säga en tolkning av en uppsättning tecken (förkunskaper och observationer), men skillnaden är att en slutsats vittnar om ett bemödande att ha minimerat osäkerhet efter bästa förmåga. I detta sammanhang innebär det att vi har byggt på våra förkunskaper genom att ta till oss tillgängliga fakta och tydligare forskning, samt tagit del av relevanta observationer (empiri). En välunderbyggd slutsats förtjänar därför att tas på större allvar än vilket antagande som helst. Enligt det pragmaticistiska ramverket har vi alltså tre huvudsakliga element att arbeta med: förkunskaper,

observationer och antaganden (tolkningar), där de sistnämnda härleds ur de två föregående.

Uppsatsprocessen kan då förstås som ett arbete med att omvandla begränsade förkunskaper till *gedigna förkunskaper*, att möjliggöra för observationer att bli *empiriska* (teoretiskt meningsfulla i förhållande till ens gedigna förkunskaper) och att därigenom omvandla de inledande antagandena till nya och bättre, välunderbyggda antaganden, nämligen *slutsatser*. Dessa processer kan överlappa med varandra men har en tyngdpunkt i olika skeden. Litteratur brukar till exempel sökas mer intensivt i början av ett uppsatsprojekt, då man vill skaffa sig mer gedigna förkunskaper. Teori och metod utformas mot bakgrund av denna mer gedigna förkunskap och möjliggör strategisk insamling av empiriskt material. Analysarbetet följer efter på insamlingen och innebär en intensiv omvandling av antaganden till slutsatser. Därför presenteras processerna i denna ordning.

Figur 1. Ett antagande som bygger på begränsade förkunskaper och lösa observationer transformeras till en slutsats som bygger på gedigna förkunskaper och empiriska observationer

Att skapa uppsatsens embryo. Innan uppsatsarbetet kommer i gång på allvar infaller något vi kan kalla ett rent idéstadium. Vi har observerat något intressant – som blir intressant just mot bakgrund av den förkunskap vi redan har (däri inbegripet de teorier vi är inskolade i). Genom att bestämma vilket fenomen vi vill studera, komma fram till vad vi undrar om det, notera vad vi känner till och inte känner till om fenomenet samt vad vi hittills observerat och skriva ner *preliminära antaganden* kring våra frågor, placerar vi oss på banan mot slutmålet i form av en välunderbyggd slutsats. Dessa element ska nu medvetet förfinas.

Tidigare forskning – att bygga på sina förkunskaper. Vi förutsätter att ju mer vi vet om vårt ämne, desto större är sannolikheten för att idéer som känns goda också är det. En skev idé kan nämligen kännas god, men då i förhållande till en förkunskap som också är skev; det upprättas en lokal förenlighet mellan kognitiva uttryck, men idén svarar inte mot verkligheten. Detta vill vi givetvis undvika, och därför tar vi del av mer information som vi litat på – i huvudsak vetenskapliga studier. Under läsningen kan vi löpande ställa frågorna: "Talar detta för eller emot någon av våra föreställningar?", "Om vi kunde modifiera våra föreställningar så att de stämde bättre överens med forskningen, hur skulle vi göra?" Genom att vi har våra inledande föreställningar nedskrivna blir varje studie vi läser informativ för dem; de modifieras och utökas. Det kan till och med bli så att en studie oväntat ger ett tillfredsställande svar på något vi undrade – och då får vi ställa frågan: "Vad undrar vi nu då?" Detta förhållningssätt blir som att upprätta en levande dialog med tidigare forskning snarare än att plugga in textmassor. Vi kan vila tryggt i att ju längre denna dialog förs, desto fler och sannolikt bättre idéer kommer att genereras, även om vi ännu inte vet vilka de är. När vi finner att vi fortfarande undrar något, trots att vi tagit del av tidigare forskning, har vi potentiella forskningsfrågor.

Teori och metod – att möjliggöra empiri. Efter hand formas en alltmer gedigen förkunskap om det aktuella fenomenet som på olika sätt knyter an till tidigare forskning. Vad som behöver ske nu är att vi syntetiserar förkunskapen till ett användbart sätt att tänka kring det hela; vilka sociala grupper har vi att göra med, vilka krafter, vilka mekanismer, vilka handlingar, vilka diskurser och så vidare, och hur förhåller sig allt detta till vartannat? Här är det alltså fråga om att sammanställa andras tankar med våra egna, inte att lägga flera teoretiska ramverk på hög. Begreppsdefinitioner från andra teorier kan till exempel behöva finslipas för att bli sammanhängande i vårt eget teoretiska sammanhang. Teorikapitlet är nämligen ett uttryck för *vår* samlade förkunskap, vår kreativa konstruktion. Om avsnittet "Tidigare forskning" handlar om att sammanställa och kommentera hur *andra* tänker, är avsnittet "Teori" en renodlad presentation av hur *vi* i slutändan vill tänka (allt som oftast med inspiration av andra, givetvis). Vi förväntar oss visserligen att den senare empirin ska ge oss skäl att tala om ytterligare teoretiska element eller i övrigt

modifiera vårt sätt att tänka – det är ju till och med förhoppningen – men genom att formulera vårt sätt att tänka i detta stadium har vi något konkret *att* modifiera.

Det är också vår teoretiska förståelse som vid denna punkt påverkar vår metod. Med tanke på hur vi tänker om verkligheten, hur ska vi få svar på våra frågor? Vad ska mätas/observeras, hur och varför, och hur kan materialet analyseras? Om vi till exempel har föreslagit en särskild mekanism, hur kan vi få syn på den? Eftersom vi har preliminära antaganden om vilka svaren på våra forskningsfrågor är, hur skulle stöd för dessa se ut och vad skulle kunna ifrågasätta dem? Metod är alltså mycket nära förbundet med teori, eftersom det är mot bakgrund av denna som observationer blir betydelsefulla. Metod handlar om att planera inför en konfrontation med verkligheten som ska kunna upplysa oss så uttömmande som möjligt.

Analys – att förfina antaganden till slutsatser. Vi har nu bäddat för välunderbyggda slutsatser genom att å ena sidan bygga på vår förkunskap och å andra sidan möjliggöra ett empiriskt material. Dessa ska nu, så att säga, krocka med varandra, så att empirin utmanar våra konkreta föreställningar och vårt sätt att tänka i stort. Våra antaganden ska omvandlas till slutsatser. Eftersom vi har konstruerat en (lokalt) estetiskt skön konstruktion av föreställningar, finns det nu någonting som kan gå sönder – och det kommer att göra lite ont när det går sönder, vilket är utmärkt. Konstruktionen är med andra ord *känslig* för verklighetens inskridande, vilket är av betydelse för den sanningsälskande vetenskapare som byggt den. Hur verkligheten beter sig *betyder* något i det teoretiska sammanhanget och får konsekvenser för våra föreställningar om vad som är fallet i världen och hur den är beskaffad. Det som är värt att ta fasta på i analysen är därför det som ”bränner till” (det är återigen ingen slump) på så vis att det antingen talar *för* eller *emot* det vi förväntade oss eller på så vis att materialet visar på något nytt vi inte ens tänkt på. Vägledande frågor genom analysen blir då ”Vad förvånar oss?” och ”Vad förvånar oss inte?” När det slutligen är dags att dra slutsatser lär vi stå med en samling empiriska observationer som verkar peka åt olika håll, och här kommer en sista kreativ insats: Vad verkar vara sant, så att det blir självklart att vi observerat det vi observerat? Ge läsaren ett bättre sätt att tänka kring fenomenet än han eller hon hade förut.

Litteratur

- Anderson, Douglas R. (1987) *Creativity and the Philosophy of C.S. Peirce*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Goffman, Erving (2020 [1956]) *Självframställning i vardagslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Nicolini, Davide (2013) *Practice Theory, Work and Organization: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Peirce, Charles S. (2011 [1896–1908]) ”Abduction and Induction”, 150–156 i Justus Buchler (red.), *Philosophical Writings of Peirce*. New York: Dover Publications.
- Rosenberg, Alex & Lee McIntyre (2019) *Philosophy of Science. A Contemporary Introduction*. New York: Routledge.
- Short, Thomas L. (2022) *Charles Peirce and Modern Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sørensen, Bent, Torkild Thellefsen & Martin Thellefsen (2011) ”Scientific Knowledge, Fallibilism, Agapasm and the Ethics of Inquiry according to C.S. Peirce”, 175–206 i Torkild Thellefsen, Bent Sørensen & Paul Cobley (red.), *From First to Third via Cybersemiotics*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Swedberg, Richard (2014) *The Art of Social Theory*. Princeton: Princeton University Press.

Teori som ett verktyg att få syn på saker vi redan sett

KAJSA JOHANSSON

I detta kapitel diskuterar jag teori som ett verktyg för att se saker som vi redan sett. Utifrån en abduktiv och rekontextualiserande ansats presenteras exempel som visar hur teori hjälpt mig att se (till synes) redan kända fenomen *som någonting annat* än det jag utifrån min förståelse tänkte att de var. Därtill har teori gjort så att jag kunnat se och förstå fenomenens beståndsdelar såväl som de strukturer som de är en del av.

Genom tre empiriska exempel reflekterar jag kring saker som varit en del av min vardag när jag bott och arbetat i Moçambique, men som jag sedan sett igen i arbetet med avhandlingen och efterföljande akademiska arbeten. Innan vi ger oss i kast med exemplen, redogör jag i korthet för den abduktiva ansats som jag tillämpar i min forskning samt för några vetenskapsteoretiska utgångspunkter som ligger till grund för den. Jag presenterar även fyra enkla frågor som varit till stor nytta för mig i den abduktiva processen. Efter diskussionen av exemplen avslutas kapitlet med en reflektion.

Ett par ord om textens geografi. Jag har i huvudsak bedrivit forskning i Moçambique, bland annat för min avhandling. Jag har emellertid en relation till landet som sträcker sig långt tillbaka innan jag inledde mina fältarbeten för avhandlingen 2014. Jag har vistats och arbetat i Moçambique i olika roller och på olika platser. Jag har även fortsatt att arbeta i och med Moçambique efter avhandlingens slutförande 2023. Detta är en situation som i allt väsentligt är densamma som för sociologer som tillbringat en tid i Sverige, kanske till och med hela sitt liv, som bedriver forskning i Sverige och sedan

fortsätter att bo där. Det är så texten förhåller sig till Moçambique, det vill säga som till något vardagligt och alldagligt.

Att arbeta abduktivt och rekontextualiserande

Abduktion beskrivs i *Nationalencyklopedin* som ”den benämning C.S. Peirce använde om den kreativa formuleringen av nya hypoteser vid förklaring av fakta som i initialskedet ter sig egendomliga (t.ex. det faktum att det finns fossila rester av fiskar långt in på land), men som sedan kan härledas deduktivt ur den nyformulerade hypotesen (att havet en gång gick så långt upp på land)” (NE 1989: 10). I Jonathan Madelands kapitel i denna bok fördjupas diskussionen om Pierces abduktionsbegrepp. I detta kapitel används abduktion i den lite vidare betydelse som ofta förekommer i nyare samhällsvetenskapliga metodböcker, vilken ligger nära det som också kan beskrivas som rekontextualisering eller nybeskrivning. Marx rekontextualisering av människans historia, där han så att säga skriver om historien utifrån en materialistisk historieuppfattning, är en av de mest kända (Danermark m.fl. 2003). ”Det revolutionerande med rekontextualiseringar”, menar Danermark med kollegor (2003: 185), ”är att de ger en ny innebörd åt redan kända fenomen.”

Medan deduktionen bevisar att något måste vara på ett visst sätt, visar abduktionen snarare hur något möjligen skulle kunna vara. Med det abduktiva arbetssättet har vi en empirisk händelse eller företeelse som vi relaterar till en regel, vilket i sin tur leder till ett nytt antagande om den företeelse vi studerar. Vår tolkning och vårt resonemang leder till en ny insikt. Vi placerar in en ursprunglig idé eller tolkning i ett ramverk av andra idéer. Vår analys pendlar mellan enskilda händelser eller företeelser å ena sidan och övergripande sammanhang och generella strukturer å den andra (Danermark m.fl. 2003). Kanske är en åtta, eller ett evighetstecken, en bättre illustration av processen än en pendel. Vi strävar efter att identifiera, blottlägga och förstå teoretiska mönster och strukturer utifrån befintliga kunskaper och ramverk. Detta innebär en rörelse från konkretion till abstraktion, inte nödvändigtvis linjär, utan en rörelse där vi i vår åtta strävar efter att nå en högre grad av abstraktion och en djupare förståelse.

För att kunna distansera oss från det som vi tar för givet är det viktigt att vi bryter med vår vardagskunskap. Teori är ett verktyg för att bryta med det förgivettagande och för att skapa nya kategorier som beskriver den verklighet vi studerar. Vi behöver alltså konstruera våra kunskapsobjekt på ett sätt som inte bygger på verkligheten så som den först framstod för oss. Centralt för abduktion är kreativitet och associationsförmåga, det vill säga förmåga bli varse relationer och sammanhang som inte är uppenbara för oss vid en första anblick.

Vi skapar vetenskapliga utsagor utifrån vad sociala aktörer berättar om sin vardag och utifrån det vi observerar. Det handlar emellertid inte bara om att skapa en beskrivning, utan även om att förstå utsagorna utifrån teori och att utifrån denna förståelse bidra till teoretisering (Blaikie 2019). Swedberg (2012) understryker att teoretisering är en personlig process, ett slags upptäcktsresa, som startar någonstans i vår egen erfarenhet. Vi bör sträva efter att lära oss att teoretisera vårt eget empiriska material och inte enkom använda någon annans idéer. Detta innebär en icke-linjär process och dialog mellan teori, metod och empiriskt material i enlighet med det abduktiva arbetssättet.

Fyra frågor som verktyg och hjälp längs vägen

När vi går in i forskningsprocessen tar vi med oss många gånger anekdotiska, tankar, idéer och erfarenheter. Vikten av dessa ska inte underskattas, det är ju ofta just något i den där anekdoten som väckt vår nyfikenhet från första början. Fyra korta, enkla frågor kan vara till stor hjälp i forskningsprocessen för att hålla igång dialogen och reflektionen, för att bryta med det förgivettagna och förförstådda och därmed kunna se något som något annat. Frågorna bör ses som verktyg för att konkretisera och praktiskt ta sig an abduktionen. De utgör ett pragmatiskt förhållningssätt för att dyrka upp frågor, öppna ett forskningsfält. Frågorna har ingen inbördes ordning eller hierarki. Beroende på situation kan de fungera var och en för sig eller tillsammans. Det är således ungefär som att ta sin verktygslåda med sig när något praktiskt ska lösas och sedan pröva vilken mejsel som möjligen kan hjälpa oss att lösa vårt problem.

Varför finns det här fortfarande här?

Den första frågan är hämtad från C. Wright Mills (1997 [1959]): "Varför finns det här fortfarande här?" Enligt Mills bör samhällsvetenskapliga studier placeras in i ett historiskt sammanhang (utan att för den skull utgöra historiska studier). Det handlar inte om att slentrianmässigt lägga in en historisk bakgrund i en text vi skriver, och inte heller att säga att allt är en produkt av historien. I stället uppmanar Mills oss att ställa just den korta frågan om varför något fortfarande finns här. Detta har satt i fråga mina tidigare antaganden och förgivettaganden och även fogat ett historiskt perspektiv till den samtid jag studerat. Det är också ett praktiskt verktyg när man ska gå igenom fältanteckningar, fotografier, kontextbeskrivningar eller intervjuer och historiska referenser eller artefakter dyker upp. Vi kan vässa frågan ytterligare genom att lägga betoningen på *det här* – så att vi analyserar varför något, *men inte något annat*, finns här. Det hjälper oss att hitta vad i vårt material som är förklaringskrävande, något som vi återkommer till strax.

Hur har vi det här då?

Den andra frågan tog jag med mig från det att jag skrev min kandidatuppsats i freds- och utvecklingsstudier: "Hur har vi det här då?" Frågan har tvingat mig att i analysen ta hänsyn till olika nivåer och aspekter av människors liv, samtidigt som jag fått syn på mönster och kategorier som dykt upp i materialet. Vi utgår från en plats, en situation, ett fenomen som vi ser i hela dess sammanhang (eller, i den praktiska forskningsvardagen, så mycket som vi mäktar med att ta hänsyn till). Vi kan inte avfärda någon del av den, även om vi inte nödvändigtvis beforskar alla delar. En viktig aspekt av frågan är att vi utgår ifrån en rationalitet hos de aktörer vilkas situation vi forskar om, en rationalitet som bygger på den specifika kontexten och alltså inte nödvändigtvis överensstämmer med vår egen. Detta är kanske särskilt viktigt när vi studerar samhällen som ligger långt borta från vårt eget (inte nödvändigt bara geografiskt utan också socialt, kulturellt eller ekonomiskt). Vi undviker att dra förhastade slutsatser och försöker i stället förstå hur människor agerar efter det samhällets rationalitet.

Vad i detta kräver en förklaring och vad är förklaringen?

Den tredje frågan, som från början ställdes av en av mina handledare under avhandlingsarbetet men som efter en tid internaliserades som ett av mina egna nyckelverktyg, är snarare två sammanhängande frågor: "Vad i detta kräver en förklaring och vad är förklaringen?" Precis som de andra frågorna har dessa frågor tvingat mig bort från det självklara och försett mig med en lins som gjort det möjligt att analysera materialet och många av de kända sammanhangen ur ett annat perspektiv. De knyter också an till tidigare resonemang om vikten av att bryta med vardagskunskapen, då det inte alltid (eller kanske till och med sällan) är det som vid en första anblick framstår som förklaringskrävande som faktiskt är det, och då inte heller förklaringen är den som vi först trott. Även detta är ett praktiskt verktyg i analysen av vårt material. Sannolikt kräver denna fråga i större utsträckning än de övriga en kollektiv ansats och hjälp av andra. I min egen forskning har det i praktiken kunnat handla om att handledare, som inte har Moçambique som sin vardag, har menat att vissa fenomen i mitt material kräver förklaring, även om jag (först) tänkt och kanske även argumenterat för att så inte var fallet. På samma sätt har kollegor med djup kunskap om det moçambikiska samhället och de fenomen som studerats kunnat ifrågasätta vad som är förklaringskrävande utifrån ett historiskt och holistiskt synsätt i linje med den första frågan.

Vad är detta ett fall av?

Den fjärde frågan är central i litteratur om fallstudier: "Vad är detta ett fall av?" (Harper 2009; Ragin & Becker 2009; Tilly 1984). Jag finner frågan användbar även om vi inte utför en fallstudie, då den fungerar som ett verktyg för att upptäcka mönster och kategorier i det empiriska materialet och även genom den abduktiva dialogen. Vi kan alltså använda den på flera olika nivåer, bland annat som ett analytiskt redskap i vårt sökande efter mönster och kategorier i forskningsmaterialet, allt ifrån informanternas utsagor till tecken på mönster som växer fram i analysen.

Genom tre empiriska exempel kommer jag nu att illustrera hur jag konkret arbetat med dessa förhållningssätt.

Varför finns revolutionen fortfarande kvar på muren?

Mellan 2008 och 2011 bodde jag i staden Lichinga i norra Moçambique. Staden hade drygt 100 000 invånare men kändes ungefär lika stor som min hemstad i Sverige där det bor knappt en tiondel så många. Under mina år i Lichinga gick jag nästan varje dag igenom en rondell där det bland annat låg en katolsk kyrka. På kyrkmuren stod det: "Arbetare i alla länder, förena er!" Jag tänkte att det var märkligt att den texten stod kvar trettio år efter att den här sortens socialistiska retorik var gängse i Moçambique, åren efter självständigheten 1975. Med tanke på slitaget måste någon ha gått och fyllt i texten på kyrkmuren åtminstone någon gång vart tredje eller vart fjärde år.

Under tiden jag bodde i Lichinga påbörjades bygget av en staty av Moçambiques förste president, Samora Machel, mitt i rondellen. På en mur målades också bilder med skrivna budskap från den tid då Samora var president. Budskapen anspelade på de första åren av självständighet med statligt ägda jordbruk och samarbete med Kuba, Östtyskland och Sovjetunionen.

Jag funderade en hel del på muren och statyn, inte minst med tanke på att det då (och än i dag) styrande partiet i Moçambique, Frelimo, visserligen var det parti som Machel var med och grundade, men hade kommit att stå för en politik som i mångt och mycket gick på tvärs med Samoras ideal och budskap. Samtidigt som någon bättrade på färgen på kyrkomuren och regeringen byggde statyer och målade nya muralmålningar, fanns samma tidsperiod, budskap och figurer närvarande i mer folkliga protestyttringar mot samma parti. Bondeorganisationerna som jag arbetade med hette sådant som "I maj", "Kampen fortsätter" (portugisiska *A luta continua*), "Samora Machel" och "Josina Machel" (en hjälte från befrielsekriget och även Samoras första fru).

Muren ur ett teoretiskt perspektiv

Vi vänder oss till Mills fråga: Varför finns alla dessa budskap fortfarande här? Och varför återskapas de? Inom ramen för min forskning fick jag möjlighet att återbesöka platserna och förhålla mig till dem med hjälp av teoretiska verktyg. Braudel (2009 [1958]: 185)

menar i linje med Mills att det förflutna och nuet bör ses ”i ett ömsesidigt ljus. Om man bara observerar dem i det omedelbara nuet, kommer ens uppmärksamhet att dras mot det som rör sig snabbt.” Teorier om socialt, kollektivt och folkligt minne hjälper oss att analysera förhållandet mellan nuet och det förflutna. Kortfattat är det sociala minnet en grupps gemensamma historia som formar uppfattningarna hos gruppens medlemmar, det kollektiva minnet den samlade eller gemensamma informationen i en grupp människors minnen och det folkliga minnet något som tillför en maktdimension genom att lyfta fram alla människors rätt att bli sedda, hörda och hågkomna (Olick m.fl. 2011).

Enligt forskare som intresserat sig för socialt minne hämtar vi inte bilder av det förflutna så som detta ursprungligen uppfattades, utan snarare så som de passar in i våra nuvarande föreställningar, som i sin tur formas av det sociala sammanhang vi nu befinner oss i (Misztal 2003). Det förflutna används för att ge mening åt nuet och är avgörande för att upprätthålla föreställningar och värderingar som är önskvärda inom en viss grupp. Detta gör minnen till en fråga om makt; det blir en fråga om vilka som har makten att kontrollera minnenas innehåll. Den officiella förvaltningen av det kollektiva minnet, eller de dominerande narrativen, tjänar till att legitimera makten, stabilisera den politiska ordningen och göra det möjligt för eliter att manipulera lägre klasser och minoritetsgrupper (Misztal 2003; Olick m.fl. 2011).

Offentliga och privata minnen

Forskare som studerat socialt minne skiljer mellan två huvudsakliga sätt på vilka det förflutna skapas. Antingen kan det röra sig om offentliga representationer, ett slags offentlig teater där det finns en scen eller en plats för uppvisande av historia, arv och tradition, eller också kan det röra sig om privat hågkomst, som kan vara kollektiv och gemensam för en grupp. Denna process pågår i vardagen där det förflutna reproduceras. Forskare menar att den andra formen ofta är både obemärkt och tystad, så att marginaliserade gruppers historia, som inte ingår i den offentliga historien, får oproportionerligt liten plats (Popular Memory Group 2011).

Genom dessa teorier kan vi förstå den offentliga statyn och den nya muralmålningen som en offentlig teater där regeringen väljer

ut vilka historiska händelser och personer som ska lyftas fram på vilka sätt. Detta sker i en tid då regeringspartiet är kraftigt ifrågasatt. Vi kan förstå det genom ömsesidigheten mellan det förflutna och nuet: underifrån lyfter man fram historien för att visa dagens makthavare att de övergivit sina ideal, alltmedan samma makthavare gör gällande att de står för dessa ideal genom att reproducera dem i form av artefakter i det offentliga rummet. Maktens historieskrivning är på sätt och vi relativt enkel att få fatt i. Utöver statyer hittar vi den i historieböcker, ceremonier och offentliga framföranden. Det sociala minnet finns inte på samma sätt representerat i det offentliga rummet.

Förtryckta gruppers erfarenheter är generellt underrepresenterade i historieskrivningen. I Moçambique tillkommer svårigheten att den skrivna historien är mycket mer begränsad än i exempelvis Sverige, vilket ökar behovet av muntliga källor. Äldre som är kunniga om historia kallas i folkmun "levande bibliotek" (portugisiska *bibliotecas vivas*). Muntlig trädning innebär att det förflutna är beroende av nuet för att överleva. Det existerar inte om det inte är närvarande i någons minne. Historien så som den berättas är en produkt av urval och det förflutna kommer att leva så länge det tjänar ett behov i nuet.

Samtidigt kan muntlig historia ge ett viktigt bidrag till en kontrahegemonisk historieskrivning genom att föra fram erfarenheter från människor och grupper som annars inte skulle synas (Perks & Thomson 2006). Detta sätter ljuset på att vi som forskare har ett ansvar för att lyfta fram erfarenheter som inte fått samma plats så att de inte blir beroende av muntlig trädning. Detta leder oss in i en metoddiskussion, och i enlighet med det abduktiva arbetssättet rör vi oss mellan teori, metod och empiri.

Att som forskare få fatt i de förtrycktas minnen

För att vi ska kunna lyfta fram erfarenheter från de förtryckta, i mitt fall bönder som lever i extrem och mångdimensionell fattigdom, krävs metoder där de hamnar i centrum. Jag valde att bland annat arbeta med biografisk metod genom livsberättelser. Även i metodvalet finns en relation mellan det vardagliga och vår forskning. I vår vardag kan vi lyssna till människor runt omkring oss som berättar saker (förutsatt att vi tar oss tid). Liksom våra egna erfarenheter

blir dessa berättelser anekdotiska. I forskningen har vi möjlighet att systematisera utsagorna, att lyssna på ett större antal personer som talar om sina liv. Urvalet av dessa personer görs på teoretiska grunder och vi har även teoretiska verktyg för att analysera berättelserna, vilket gör dem till något annat än en samling anekdoter. Detta diskuteras av bland andra Bertaux (1981), som lyfter fram livsberättelser som ett sätt att analysera och förstå samhällsstrukturer. Livsberättelserna gör det också möjligt att hela tiden ställa frågan: "Hur har vi det här då?", då vi strävar efter att förstå människors situation utifrån historia såväl som nutid och rör oss mellan vardagliga fenomen och den struktur de är en del av.

Ur livsberättelserna växte fram ett material där hänvisningar till historia var tätt sammanflätade med utsagor om den egna vardagen och om den politiska situation som landet befann sig i. I Moçambique är det egentligen inte så att bonderörelsen (och de som ombesörjer de gamla muralmålningarna beständighet) lyfter fram en helt annan historia eller andra figurer än de som återfinns i den offentliga teatern. Snarare är de slående lika, vilket ju leder till något som i sig är sociologiskt intressant: Vad är denna likhet ett fall av?

För att förenkla kan vi ta Samora Machel som figur. Regeringspartiet Frelimo lyfter fram honom som anhängare av "samma" idéer man själv står för, medan rörelser underifrån (inte bara bönderna) lyfter fram honom i sin kritik mot regeringen. I entrén till Frelimos kontor i Maputo finns en stor bild av samtliga presidenter med texten "Samma ideal". Vi får olika svar på Mills fråga om varför något finns kvar beroende på vem som bevarar och återskapar det. Kampen om historien är mycket tydlig.

Ett fall av något annat än vad det först verkade som

Detta ger också ett intressant perspektiv på olika personers relation till regeringspartiet Frelimo. Många av bönderna jag intervjuade för min forskning uttryckte en stark känsla av tillhörighet till Frelimo med tanke på vad partiet historiskt hade varit och deras egen delaktighet i självständighetskampen. De var inte beredda att ge upp sitt Frelimo bara för att partiet hade blivit något annat. Detta synliggör appropriering av historien och centrala institutioner i det moçambikiska samhället, vilket kan kasta nytt ljus på

diskussionen om olika sätt att förstå partisympatier och valresultat i Moçambique i dag.

En stor del av den samhällsvetenskapliga kritiska forskningen om val i dagens Moçambique lyfter fram repression och oegentligheter som de huvudsakliga skälen till att regeringspartiet vinner. Genom teorier om socialt minne träder en annan bild fram som vi sannolikt inte hade sett och förstått utan just de teorierna, vilket är tanken med abduktion. Vi kommer fram till ett förslag om hur något (också) skulle kunna vara. Därmed skulle vi kunna föreslå att valresultat i Moçambique (också) kan ses mot bakgrund av historiska förhållanden och att de inte (enbart) beror på repression, vilket öppnar nya dörrar för möjlig forskning.

Varför får jag inte betala för frukten eller sockerrören?

På väg till ett nyårsfirande i distriktet Bilene i södra Moçambique stannade jag för att köpa frukt i ett litet trästånd intill vägkanten. Ståndet var obemannat, men strax efter det att jag stannat kom en kvinna springande för att ta emot. Fint ordnade på de enkla hyllorna fanns ananas, cashewfrukter, citroner, honung (i återvunna whiskyflaskor) och masala. Den sistnämnda frukten kände jag inte till, och jag visste varken hur den smakade eller hur jag skulle äta den. Skalet var hårt och det kändes som att försöka äta en biljardboll. De okända frukterna låg i pyramider om fyra på varje fat. När jag frågade om frukten tog butiksägarinnan två frukter från ett av faten och knackade sönder den ena med den andra. Hon smakade på innehållet och bjöd mig att prova. Efter smakprovningsen sade jag att jag gärna ville köpa ett fat av dessa frukter, varvid hon tog ett annat fat än det från vilket hon tagit frukten vi just delat. Jag sade att jag gärna ville betala för det vi hade ätit. Hon skrattade åt mig och sade att hon väl inte kunde ta betalt för något vi hade ätit tillsammans. Och så blev det. Med tanke på kioskens placering är det osannolikt att det skulle handla om ett knep för att få mig att komma tillbaka.

Flera år senare promenerade jag tillsammans med min son på gatan i Maputo där vår lägenhet låg (vilken för övrigt heter Avenida Friedrich Engels, ett av många tecken på Moçambiques marxistiska arv). Vi passerade några enkla kiosker på hjul där man gör

färskpressad juice. För att söta den pressar juicemakarna socker ur färska sockerrör. Sonen ville inte ha juice men gärna ett par bitar sockerrör att suga på. Sockerrörslappar är ett vanligt tilltugg på den moçambikiska landsbygden och något man ofta blir bjuden på när man exempelvis gör fåltarbete och är ute och promenerar på fälten. Vi bad om en mugg med sockerrör i bitar och killen i den enkla kiosken drog av det hårda ytskiktet från ett rör och skar det i bitar. När jag undrade vad det kostade svarade han att detta ju inte går att ta betalt för. Detta upprepade sig vid ett antal tillfällen under flera års tid. Trots att vi uppenbarligen var potentiellt återkommande kunder fick vi inte betala för sockerrören.

Vad är oviljan att ta betalt ett fall av?

Vad är då detta ett fall av eller ett exempel på? Varför vill två näringsidkare, sannolikt med mycket knappa inkomster, inte tjäna pengar på de produkter de säljer eller snarare skulle kunna sälja? Vi bjuder in ekonomihistorikern Karl Polanyi till samtalet.

Enligt Polanyi (2012 [1944]) kan vi förstå historien i termer av rörelser och transformationer, eller omdaningar, som bygger på kompromisser mellan rörelser och motrörelser. Polanyis analys handlar om omdaning av det traditionella engelska samhället, där de ekonomiska relationerna var inbäddade i och en aspekt av de sociala relationerna, till ett marknadssamhälle där de ekonomiska relationerna kom att bestämma de sociala. I och med denna omdaning kom de ekonomiska funktionerna att bilda en egen sfär och avskiljas från de sociala relationerna. Därmed kom även de sociala strukturerna att förändras, så att omdaning blev oåterkallelig. Marknaden vann mark på bekostnad av principer som omfördelning och ömsesidighet och ett marknadssamhälle växte fram. Men på grund av den osäkerhet som människor upplevde i det rena marknadssamhället, eller det kapitalistiska samhället, uppstod motreaktioner för att återinbädda ekonomin i de sociala relationerna. Samhället krävde att staten skulle skydda medborgarna mot några av marknadens värsta effekter. Genom den stora kompromissen i kapitalistiska samhällen, såsom exempelvis Sverige, återinbäddades ekonomin i samhället i form av välfärdsstaten.

Moçambique har inte genomgått samma omdaningar, varken den första eller den andra, vilket gör det rimligt att fråga sig vad vi

ska med Polanyi till. Men i linje med Swedbergs (2012) resonemang kan vi använda Polanyis tankar för att teoretisera fenomen även i en kontext där de centrala processerna inte ägt rum, åtminstone inte om vi ser till processerna som helhet. I min avhandling resonerar jag kring att Moçambique, till skillnad från industrialiserade länder som Sverige, har genomgått en partiell utbäddning av ekonomin, och att ekonomin rör sig som en pendel fram och tillbaka snarare än entydigt i en riktning. Det traditionella samhället och marknadssamhället samexisterar i större utsträckning i Moçambique än i industrialiserade länder.

Vi återvänder till frukten och sockerrören. Genom Polanyi kan vi förstå det att äta en frukt tillsammans i ljuset av en ekonomi som är inbäddad i en social relation där den sociala relationen är överordnad den ekonomiska. Inte heller det att ge ett barn ett par bitar sockerrör kan främst betecknas som en ekonomisk relation, utan är en social handling som det inte är tänkbart att ta betalt för. Genom att använda Polanyis teorier kan vi alltså se dessa små vardagliga handlingar som del och fall av något större, något som har med djupgående samhällsstrukturer att göra, och dessa kan vi alltså genom vår analys börja blottlägga delar av.

Anekdoter såsom de här ovan, där vi skymtar ett slags motsägelsefullhet ("Hur kommer det sig att personer i stort behov av inkomst inte vill ta betalt?"), väckte nyfikenhet på så vis att något framstod som förklaringskrävande. I det empiriska material som jag samlade in under arbetet med avhandlingen blev Polanyis tankar centrala för att förstå förutsättningarna för böndernas kollektiva organisering.

Den kollektiva organiseringen bland bönder i Moçambique är extremt låg, så det handlar i själva verket om att förstå något mycket begränsat eller kanske obefintligt. Här kommer vår fråga om hur vi har det här då åter till användning. Genom att sätta in böndernas agerande i hela dess sammanhang, i dess nutid och historia, och då inte bara den mest omedelbara eller uppenbara, kan vi studera betingelserna för något snarare än själva fenomenet (som i detta fall var begränsat eller obefintligt). I äldre bönders livsberättelser likaväl som i intervjuer med bondeorganisationer framträdde ett mönster: att något hade hänt med den kollektiva organiseringen, i betydelserna kollektiva arbetsformer och strukturer för ömsesidig

hjälp, i samband med att landet under relativt kort tid i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet förvandlades från enpartistat till liberal demokrati, från planekonomi till marknadsekonomi. ”Också den här saken med demokrati. Det skapade motivationen att var och en kan göra det han vill”, som en bonde sade under en gruppintervju. Bönderna beskrev hur relationer som tidigare byggt på ömsesidighet blev alltmer styrda av pengar och att detta ledde till ett mer individualistiskt förhållningssätt i bondesamhällena. En kollektivism som funnits i hundratals år blev skadad.

I ett polanyiskt perspektiv kan vi se att denna förändring inte innebar någon renodlad separation mellan de ekonomiska och de sociala relationerna, utan snarare en partiell separation där den marknadsekonomiska logiken fått fäste i de sociala relationerna samtidigt som den traditionella logiken lever kvar. Därmed uppstår en spänning och en potentiell konflikt mellan logikerna i böndernas vardag. När vi blottlagt denna spänning kan vi placera in andra fenomen i vår nya förståelse och på så vis, genom Polanyis begreppsapparat och teori, se vardagliga ting som ett fall av något större och förstå något om en samhällsstruktur bortom frukter och sockerrör.

Varför har bönderna inte fler getter?

För en tid sedan talade jag med personer som arbetar på den svenska biståndsmyndigheten Sida, där jag även själv var anställd vid tillfället. Samtalet handlade om varför det inte förekommer mer ekonomisk utveckling och aktivitet på landsbygden i exempelvis Moçambique. En av personerna berättade om ett fältbesök han gjort i ett annat land på den afrikanska kontinenten. Han var märkbart provocerad över det faktum att bönderna han träffat endast hade en eller två getter per familj. Varför hade de inte fler? Han var också förvånad över att ingen i den organisation han reste med kunde svara på varför det var så. Det var för honom uppenbart att lösningen på den fattigdom han sett hos bönderna var att de måste skaffa fler getter. Han menade att ingen visste svaret på frågan varför de inte hade gjort det. Jag frågade om han hade frågat de bönder som han träffat varför de inte hade fler getter, men det hade han inte.

Vid första anblick kan livet för en familj som lever i fattigdom på landsbygden te sig mindre komplext och mångfacetterat än till exempel ett medelklassliv i en svensk stad. Att förenkla och generalisera en annan persons eller en annan grups levnadsvillkor är något som sker ständigt i vardagliga samtal och i medierna, men även, skulle jag säga, i forskning. För att komma förbi våra första, förenklade föreställningar kan vi ta hjälp av såväl den andra som den tredje och den fjärde frågan: "Hur har vi det här då?", "Vad är det vi finner ett fall av?", "Vad i detta kräver förklaring?" och kanske än viktigare: "Vad är förklaringen?" – för just detta att det finns en förklaring av det vi ser är centralt här om vi inte vill avfärda böndernas val som helt obegripligt och irrationellt.

Den enkla fattigdomen

I min forskning gjorde jag ett stort antal intervjuer med bönder i Moçambique, såväl hemma hos dem som på deras fält. Det som mötte mig när jag kom hem till bönderna var ett enkelt hus gjort av bambupinnar i två spalter med småsten mellan och lera både utvändigt och invändigt samt ett tak av halm. Därinne fanns ett eller två små sovrum, oftast utan fönster. Inne i sovrummen fanns antingen halmmattor eller en enkel säng av flätat gräs att sova på. På gårdsplanen fanns toalett och badrum med halmväggar och utan tak samt ett kök bestående av ett halmtak på tunna stockar utan väggar. Många familjer hade några kycklingar och de som hade det lite bättre ställt en eller ett par getter. På varierande avstånd från huset fanns familjens fält om ungefär ett hektar där man odlade majs, bönor, ris och kanske lite grönsaker. Goda år kunde man sälja delar av det som producerats på fältet om det fanns någon som kom och ville köpa det. Förutsättningarna för marknadsaktörer är mycket dåliga med de långa avstånden, den mycket småskaliga produktionen och de dåliga vägarna, som under regnperioden i vissa fall helt regnar bort.

Många familjer hade något annat som de kunde tjäna en mindre summa pengar på. I en familj tillverkade man kol för matlagning som man sålde i en kolmila en bit bort, i en annan familj fanns någon kunde någon laga cyklar, i en tredje tillverkades enkla byggstenar och i en fjärde tillverkades korgar. Utöver detta hade många familjemedlemmar någon gång under året ett avlönat arbete på någon annan, lite större bondes fält, eller också arbetade man

timmar på en plantage eller i någon mindre, formell eller informell näringsverksamhet i närheten.

Att teoretiskt förstå småböndernas position

När vi söker förstå hur människor har det här är det centralt att få fatt i böndernas rationalitet. Deras val att hålla färre eller fler getter är rationella utifrån deras logik, och endast utifrån den kan vi förstå deras levnadssituation. Vi vänder oss till teorin för att få hjälp med att förstå omständigheterna. Bondehushållen återfinns i ett samhälle där 70 procent av invånarna är just småskaliga bönder. För att förstå måste vi ge oss in i den övergripande diskussionen om huruvida bönderna är en del av ett kapitalistiskt samhälle. Utifrån Polanyi kan vi argumentera för att det moçambikiska samhället delvis har omvandlats och pendlar mellan en traditionell och en kapitalistisk ekonomi. Genom denna partiella omvandling och denna pendelrörelse kan vi även förstå bondehushållen.

Å ena sidan är bondehushållen en del av en traditionell ekonomi, vad Hydén (1983) beskrivit som en ömsesidighetsekonomi (*economy of affection*), Bernstein (2010) som en småbondeekonomi (*peasant economy*) och Scott (1976) som småböndernas moraliska ekonomi (*moral economy of the peasants*). Å andra sidan är de också en del av ett kapitalistiskt samhälle med dess relationer. Detta betyder i praktiken att böndernas relation med exempelvis en något större handlare i närheten kan vara avgörande för såväl försörjning som socialt skyddsnät och kulturella och religiösa praktiker, så att en förhandling blir mycket svår och en konflikt otänkbar.

Castel-Branco (2014) menar att småbönderna kan ses som en svamp eller en buffert för de dominerande sektorerna i ekonomin, vilka i princip samtliga återfinns i utvinningsindustrin, däribland gruv- och naturgasnäringen. Bönderna finns där, tryggar sin överlevnad och är alltid tillgängliga för lönearbete då deras övriga ekonomiska utkomstmöjligheter är knappa och ett lönearbete ger en eftertraktad penninginkomst i den till stor del ickemonetära hushållsekonomin. I min forskning (Johansson 2023) argumenterar jag för att bönderna blir en buffert inte bara för utvinningsindustrin, utan för hela samhället.

Som nämndes ovan innebär välfärdsstaten att ekonomin återinbäddas i samhället, vilket skett i Sverige men inte i Moçambique.

Där finns alltså osäkerheten kvar, och den måste till stor del hanteras antingen av hushållen själva eller i deras närmaste relationer. Detta skapar särskilda förutsättningar för de relationer som bönderna är beroende av och medför en annan rationalitet kring lång- och kortsiktighet än i ett samhälle med institutionaliserade skyddsnet.

Hur var det då med getterna?

Förklaringen till antalet getter ligger inte i frågan, alltså i getterna, utan i allt det som finns kring de getägande bönderna, både det konkreta och den struktur och historia som de är en del av och som vi måste ha både empiri och teori för att förstå. Nyfikenheten kring getantalet är en möjlig öppning för en djupare förståelse, men i vår forskning måste vi använda de verktyg vi har för att komma förbi det uppenbara, det vi först ser.

I min forskning har jag även hos forskare ofta mött en föreställning om att frånvaron av organisering i huvudsak är ett resultat av böndernas bristande politiska medvetenhet. Liksom i diskussionen om valresultat, som ofta tillskrivs politisk repression, gör en sådan föreställning att vi undviker att ställa de frågor som skulle kunna leda oss till andra svar. Frågan om hur människor har det här hjälper oss både att inte dra förhastade slutsatser om det vi först ser och att inte hemfalla åt en förutfattad mening om svaret. Genom frågorna framträdde i mitt fall en bild av olikheter, konstanta förändringar och stor oförutsägbarhet i en kontext som vid första anblick hade framstått som homogen och näst intill stagnerad. Med hjälp av teorin kunde situationen placeras in i en struktur och ses som en del av långsiktig samhällsförändring.

Att med hjälp av teori placera en specifik situation i en struktur och som del av något större, är något som bland andra Tilly (1984) och Skocpol (1986) argumenterat för, då de menar att vi bör ägna oss åt historiska, strukturella analyser som grundar sig i människors erfarenheter i en viss tid och på en viss plats. Mikroprocesser är uttryck för makrostrukturer, och de lokala förhållanden som studeras är delar av ett större sammanhang med sin egen struktur och historia.

Avslutning

I kapitlets titel föreslogs att teori kan vara ett verktyg för att se något som vi redan sett. Genom de exempel som diskuterats har vi sett hur nyfikenhet och enkla frågor kan hjälpa oss att bända i vardagliga fenomen så att de öppnas och blir något annat. Frukterna, bönderna och muralmålningarna var kända för mig innan de blev en del av min forskning, men med hjälp av teori och empiri har jag sett dem som något annat, som en del av något större, en struktur. Genom att gå utöver det som först uppenbarar sig för oss, genom att gå utanför våra initiala ramar, finner vi nya saker som är förklaringskrävande. Frågorna bjuder in till teori och sänker i bästa fall tröskeln för att närma sig ett begrepp eller en teori som först kan uppfattas som svår eller otillgänglig. Precis som Swedberg (2012) säger bör teoretiserande vara en upptäcktsresa och ett sätt att utveckla våra egna idéer.

Litteratur

- Bernstein, Henry (2010) *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Bertaux, Daniel (red.) (1981) *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Blaikie, Norman (2019) *Abduction*. London: Sage Publications.
- Braudel, Fernand (2009 [1958]) "History and the Social Sciences. The Longue Durée", *Review (Fernand Braudel Center)* 32(1): 71–203.
- Castel-Branco, Carlos Nuno (2014) "Growth, capital accumulation and economic porosity in Mozambique: social losses, private gains", *Review of African Political Economy* 41(143): 26–48.
- Danermark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson (2003) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Harper, Douglas (2009) "Small N's and Community Case studies", 105–118 i Charles C. Ragin & Howard S. Becker (red.), *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hydén, Göran (1983) *No Shortcuts to Progress. African development management in perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Johansson, Kajsa (2023) *The Conditions of Peasant Organisation. Fragmented Livelihoods and Social Memory in Post-Independent Mozambique*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Mills, C. Wright (1997 [1959]) *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag.
- Misztal, Barbara A. (2003) *Theories of Social Remembering*. Berkshire: Open University Press.

- NE (1989) *Nationalencyklopedin*, första bandet, uppslagsord "abduktion". Höganäs: Bra Böcker.
- Olick, Jeffrey K., Vered Vinitzky-Seroussi & Daniel Levy (2011) *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.
- Perks, Robert & Alistair Thomson (2006) *The Oral History Reader*. London: Routledge.
- Polanyi, Karl (2012 [1944]) *Den stora omdaning*. Lund: Arkiv förlag.
- Popular Memory Group (2011) "From Popular Memory: Theory, Politics, Method", 254–260 i Jeffrey K. Olick m.fl. (red.), *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Ragin, Charles C. & Howard S. Becker (red.) (2009) *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, John C. (1976) *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- Skocpol, Theda (1986) *Vision and Method in Historical Sociology*. New York: Cambridge University Press.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery", *Theory and Society* 41(1): 1–40.
- Tilly, Charles (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.

Att närma sig teoretiska begrepp

MAGNUS PERSSON

Teoretiska begrepp är betydelsefulla i alla texter som har vetenskapliga anspråk. De fungerar som länken mellan det konkreta och det abstrakta, mellan det specifika och det generella, mellan empiri och teori. Ett kreativt, fantasifullt men också noggrant användande av teoretiska begrepp skapar goda förutsättningar för att producera förklaringar till de sociala fenomen vi undersöker. I kapitlets inledning definieras vad ett begrepp är för något. Därefter vänder vi oss till användandet av dem. Den franske sociologen Pierre Bourdieus begreppsuniversum i allmänhet och hans mindre kända teoretiska begrepp *kluvet habitus* och *hysteresis* i synnerhet, vilka knyter an till och utvecklar hans mer kända begrepp *habitus*, löper som en exemplifierande tråd genom kapitlet. I kapitlets senare del används dessa begrepp för att med större precision belysa ett sätt för sociologen att närma sig teoretiska begrepp.

Teoretiska begrepp och teorier

Redan inledningsvis bör det påpekas att några exakta skillnader mellan vad som är ett *teoretiskt begrepp* och vad som är en *teori* inte kommer att förutsättas. Frågan är om en sådan åtskillnad är nödvändig eller ens möjlig. Vi ska dock försöka göra någon typ av åtskillnad som samtidigt illustrerar svårigheterna i en sådan operation.

För enkelhetens skull kan en teori beskrivas som ett sammanhållet komplex av förklarande instrument, medan begrepp utgör delar

av ett sådant komplex. Exempelvis skulle Bourdieus handlingsteori kunna sägas vara uppbyggt kring flera av hans mest välkända teoretiska begrepp, såsom habitus, kulturellt kapital och socialt fält. Till sammans, ofta inflätade i varandra, bidrar de till att förklara att individer föredrar att välja handling X framför handling Y och att dessa val, i aggregerad form, medverkar till att både legitimera och reproducera samhällets sociala dominansförhållanden (se t.ex. Bourdieu 1977 [1972], 1990 [1980]; Bourdieu & Wacquant 1992).

Samtidigt kan teoretiska begrepp av egen kraft förklara delar av det större teoretiska komplex som de är en del av. Om vi tar habitus som exempel, bidrar det till att förklara att individers handlingar ofta uttrycker och förkroppsligar de sociala strukturer som finns inkorporerade hos individen sedan tidig ålder, så att vi får en uppfattning om betingelserna för individens handlingsfrihet. Kanske kan vi tala om en "habitusteori", trots att Bourdieus andra begrepp ofta finns implicit närvarande i undersökningar som använder habitus (Wacquant 2018).

Resonemanget visar på svårigheten att göra en tydlig åtskillnad mellan teorier och teoretiska begrepp. Det illustrerar också varför det kanske inte ens är nödvändigt så länge vi redovisar vilka förklarande anspråk vi har när vi väljer teoretiska begrepp. Om vi i stället försöker formulera några fordringar som skulle kunna ställas på teoretiska begrepp, så utgör nedanstående punkter exempel på en definition utan anspråk på fullständighet:

1. Ett teoretiskt begrepp ska möjliggöra *överförbarhet* utöver de fenomen som begreppet initialt mejslas fram ur. Teoretiska begrepp är i huvudsak empiriskt framdrivna. Det betyder att de har sitt ursprung i empiriska studier av ett specifikt fall, men att de är formulerade på ett så abstrakt sätt att de genererar förklaringsvärde utanför de empiriska observationer de är sprungna ur. Ett begrepp som saknar förklarande räckvidd utanför de observationer det mejslats fram ur brukar beskrivas som ett *ad-hoc*-begrepp och är något vi inte har särskilt stor nytta av när vi bedriver teoretiskt arbete.

2. Ett teoretiskt begrepp ska erbjuda *förklaringskraft* för de variationer ett socialt fenomen uppvisar samt även för avvikelser från de mönster som det teoretiska begreppet förutspår. Den sociala verklighet som sociologer undersöker är sällan så entydig som en teori

ger vid handen. Det empiriska arbetet kan och bör därför aldrig separeras från det teoretiska hantverket.

3. Ett teoretiskt begrepp ska ha en viss grad av *elasticitet* för att kunna utvecklas. Ett alltför ortodoxt eller till och med fundamentalistiskt förhållningssätt till vedertagna begrepp leder till att man negligerar förändringar och inte kan låta sig överraskas. Elasticiteten kan dock inte vara oändlig. Begreppet kan inte vara så böjligt att det förlorar kontakt med den övergripande teori det är en del av.

Begrepp är empiriskt framdrivna

Pierre Bourdieu (1993) menar att vi aldrig kan begripa den sociala världens logik utan att ge oss i kast med den empiriska verkligheten. Hans mångåriga medarbetare Loïc Wacquant hävdar i mustiga ordalag att styrkan i det teoretiska begreppets bevisanspråk kräver "empiriskt ätande" (Wacquant 2016). Han uppmanar vidare alla sociologer att aldrig okritiskt överta prefabricerade objekt (Wacquant & Akçaoglu 2017) utan att förvissa sig om att det finns en relation till den empiriska verklighet som sociologen analyserar. Sociologisk teori blir på det sättet inte något som sociologen tänker ut bakom sitt skrivbord. Embryot till teoretiska begrepp uppstår i stället ute på fältet när forskaren samlar in data till sin undersökning. Det gäller också när vi ska välja teoretiska begrepp utan att uppfinna egna.

Habitus är ett bra exempel på ett teoretiskt begrepp som inte ska misstas för en skrivbordsprodukt. Begreppet är sprunget ur ett gediget underlag av empiriska data. Det har utvecklats, prövats, kritiserats, förkastats och till och med omformulerats i intensiv och ständig dialog med empiri. I antropologisk anda samlade Bourdieu in data om folkgruppen kabyler på den algeriska landsbygden. Han formulerade det som kom att bli habitusbegreppet när han försökte förklara kabylernas sociala underordning i det moderniserade, kapitalistiska och urbana samhälle de var ovana vid (Bourdieu & Sayad 2004 [1964], 2020 [1964]). Begreppet visade sig sedan också kunna förklara den utsatta situationen för ungkarlar på den franska landsbygden när kvinnor i allt högre grad gav sig av (Bourdieu 2007 [2002]) och hur den franska eliten bar sig åt för att vidmakthålla sin dominerande ställning i Frankrikes politiska maktsfär

(Bourdieu 1996 [1989]), vilket är två exempel på den överförbarhet som nämndes ovan.

Det ska sägas att Bourdieu inte arbetade utan inspiration av andra när han utvecklade habitusbegreppet. Begreppet har sina rötter i antiken (Wacquant 2016), och sociologiska klassiker som Émile Durkheim och Max Weber använde det i former som aldrig fick samma breda genomslag. Det är därför rimligt att hävda att Bourdieu i sitt vetenskapliga arbete förädlade begreppet snarare än uppfann det. Att det kommit att bli ett av hans signaturbegrepp hänger samman med både dess genomslagskraft och den förklaringspotential det fick i sin utvecklade form.

Länken tillbaka till de ovan nämnda klassiska sociologerna illustrerar dock det faktum att teoretiska begrepp sällan uppstår i ett vetenskapligt vakuum utan brukar växa fram i förbindelse med tidigare forskning. Detta illustrerar vidare möjligheten att åstadkomma unik begreppsutveckling trots att begrepp redan existerar – inte minst genom att man sätter dem i förbindelse med empiri.

Teoretiska begrepp som samtalspartner

Även om vi i vårt teoretiska tänkande inte bör tappa kontakten med den empiriska verkligheten, är det sällsynt att forskaren närmar sig sitt tänkta undersökningsobjekt helt utan teoretiska föreställningar. Vetenskapliga studier är sällan designade enligt en helt förutsättningslös, utforskande princip som utgår ifrån att ”vi ser vad vi hittar”. I kraft av vår sociologiska förförståelse och inläsning av tidigare studier på det aktuella forskningsfältet har vi ofta förväntningar på vad den vetenskapliga studien ska visa. Förhållningssättet skulle kunna uttryckas så att vi ”tänker med” eller ”samtalar” med våra teoretiska föreställningar. De vägleder oss när vi formulerar forskningsfrågor, när vi designar våra vetenskapliga studier och när vi sorterar våra observationer. De fungerar som välvilliga, intellektuella samtalspartner som hjälper oss att ordna den sociala världen. De är till och med behagliga att hålla i handen när komplexiteten i den sociala värld vi undersöker ter sig överväldigande och omöjlig att hantera. Det är då teorins förenklingar är tacksamma för den villrådige och kanske frustrerade sociologen.

Teoretiska begrepp kan förvisso också vara besvärliga när verkligheten pekar på något annat än vad teorin visar i sin förenklade

form. Då är det lämpligt att leta efter andra teoretiska begrepp. Detta förhållningssätt är ofta nödvändigt för att vi ska kunna ordna våra vetenskapliga tankar och idéer. En okritisk tillit till våra på förhand givna teoretiska förhållningssätt riskerar att göra oss blinda för det oväntade, för det som skaver och kullkastar våra förväntningar – det som sätter i fråga vårt sociologiska *common sense*. Med slarvig eller ytlig hantering av empiri riskerar vi att bara hitta det teorin säger att vi ska hitta och missa, ignorera eller feltolka det överraskande, det motsägelsefulla och det som inte stämmer överens med vad vi på förhand trodde. Teorins enkelhet är förförlig men kan också dölja verklighetens komplexitet.

Hårspray, förlagor eller uppfinningar

Närmast ska jag beskriva tre olika typer av tillvägagångssätt som är vanliga när studenter (men också väletablerade forskare) närmar sig teoretiska begrepp. För tydlighetens skull förespråkas det tredje tillvägagångssättet. Pedagogiskt verkar det kanske underligt att visa på mindre lyckade tillvägagångssätt som man avråder från. Den pedagogiska poängen är dock att studenten kan jämföra sitt tillvägagångssätt med dem som presenteras nedan och korrigera sig innan en väl förberedd opponent eller examinator gör det på ett examinerande seminarium.

Teoretiska begrepp som hårspray

Teoretiska begrepp som *hårspray* har beskrivits av den brittiska utbildningssociologen Diane Reay, som under sina försök att nysta upp betydelsen och användbarheten av habitusbegreppet har identifierat ett bedrägligt sätt att använda teori. Hon ställer sig kritisk till hur begreppet kommit att användas inom den samhällsvetenskapliga forskningen och menar att det finns ”en ökande tendens att spraya habitus på vetenskapliga texter som en ’intellektuell hårspray’ [...] vilken ger pondus utan att egentligen uträtta något teoretiskt” (Reay 2004: 432). Tillspetsat uttryckt används det teoretiska begreppet i allt högre grad för att ge volym och lyster snarare än förklaringskraft åt en text. Genom att använda begreppet utan att beskriva vad det förklarar kan man få en text att framstå som mer teoretiskt initierad och vetenskapligt orienterad än vad den

i själva verket är. Wacquant (2018: 10) beskriver fenomenet så att ”orden är där men inte begreppen”.

Om vi för ett ögonblick ägnar oss åt själva metaforen, det vill säga hårsprayen, är den en produkt som används för att ge volym och lyster åt ett hår. Håret i sig har tämligen begränsad potential att utgöra något modigt, nytänkande och exceptionellt. Sprayen kan tillfälligt ändra på det faktum att håret har begränsningar, men bara tillfälligt. På motsvarande sätt kan man egentligen inte förbättra en begränsad, på gränsen till torftig vetenskaplig studie genom att spraya teoretiska begrepp på den, i än mindre grad genom att spraya ordet ”teori” på den. Teori förklarar och bidrar därför till att förutsäga sociala företeelser, men att bara kalla något teori förklarar ingenting. Det bidrar bara till att ge något bättre lyster och volym än vad det egentligen har.

När ett teoretiskt begrepp ska användas måste dess förklaringskraft tydliggöras av forskaren. Den forskare som gör halt vid konstaterandet att ett visst observerat socialt fenomen förklaras av ett visst teoretiskt begrepp använder intellektuell hårspray och har inte förklarat någonting. En fråga som bör ställas till varje undersökning med vetenskapliga anspråk är vad som händer med undersökningens förklaringskraft om de valda teoretiska begreppen tas bort. En sådan tankeoperation är ett bra sätt att pröva huruvida vårt valda teoretiska begrepp förklarar något eller ej. Om det inte förklarar något, varför ska det då finnas med i vår undersökning?

Teoretiska begrepp som förlagor

Det är sällan möjligt att använda teori som *förlaga* till verkligheten. Samhällsvetenskaplig teori är inte en exakt spegelbild av verkligheten. Snarare är den en konstruerad förenkling av en betydligt mer mångfacetterad, motsägelsefull och komplex social verklighet som ytterst sällan i sin helhet låter sig fångas i några väl formulerade teser och sammanfattande påståenden. Teori och teoretiska begrepp ska främst förstås som abstrakta, förenklade tankefigurer, det vill säga inget som existerar på riktigt. Teori har ingen konkret, fysisk form som vi kan ta på eller se med blotta ögat, den varken luktar, smakar eller hörs. Vi kan helt enkelt inte förvänta oss att finna exakta avbilder av teorier när vi vänder oss till den konkreta sociala världen för att göra våra sociologiska undersökningar. Att

göra detta vore att underskatta den sociala verklighetens vildvuxna komplexitet. Tvärtom bör vi bli misstänksamma om den sociala världen till punkt och pricka överensstämmer med det som teorin förutsäger, eftersom vi då sannolikt har tolkat våra data under alltför stort inflytande av teoretiska tankefigurer. Teoretiska begrepp hjälper oss således med att förenkla så att vi kan förklara den sociala värld som vi undersöker, men de ger oss sällan fullständiga förklaringar.

Möjligen skulle någon invända mot detta att sociologiska teorier och teoretiska begrepp är meningslösa om de inte fullständigt kan förklara de undersökta samhällsfenomenen. Ett svar på en sådan invändning skulle vara att teorin, åtminstone en väl prövad teori, ger kännedom om betydande förhållanden i den sociala verkligheten. Ett kompletterande svar vore att en grundläggande princip i allt vetenskapligt arbete är att identifiera nya forskningsfrågor, som genereras av det som ännu inte kan förklaras med hjälp av befintliga teorier och modeller. Ett tredje svar skulle kunna vara att de delar av vårt resultat som vår teori inte kan förklara kan bli föremål för fortsatt begreppsutveckling, det vill säga vidareutveckling och utvidgning av vårt valda teoretiska begrepp så att förklaringskraften förstärks.

Teoretiska begrepp som uppfinningar

Den franska sociologen Francine Muel-Dreyfus (1985 [1983]) menar att sociala positioner är särskilt tänjbara eller elastiska under perioder då de uppstår eller omgestaltas. Det är oklart vad de kan komma att bli i framtiden. Allt ligger i stöpsleven och ingenting är självklart. Muel-Dreyfus beskriver detta som ett *upppinningsarbete*. Även formuleringen av teoretiska begrepp skulle kunna beskrivas som ett upppinningsarbete. Begreppet utgör den uppfinning som ett sådant arbete mynnar ut i.

När vi ger oss ut i den sociala verkligheten framstår den ofta som spretig, motsägelsefull och kontraintuitiv. Vi har redan konstaterat att den ytterst sällan kan klämmas in i våra teoretiska modeller, utan kräver kreativitet och mod hos forskaren. Ett teoretiskt begrepp bör därför åtminstone i viss utsträckning vara elastiskt. Ett teoretiskt begrepp som stelnar och blir heligt eller oantastligt förlorar i användbarhet efterhand som den sociala verkligheten runt omkring utvecklas till något som det i allt mindre utsträckning kan

förklara. Begrepp med tillräcklig elasticitet är överförbara till nya fenomen och nya sociala förhållanden, alltså anpassningsbara till den empiriska verklighet som ska förklaras. Begreppets överförbarhet blir till sist avgörande för dess överlevnad.

Det är i forskarens jakt på förklaringar av det som observeras på fältet som begreppen tar form, till en början trevande och prövande, efterhand allt tydligare. Att undersöka rötterna till de teoretiska begrepp vi använder kan uppfattas som en onödig omväg när vi arbetar mot inlämning som snabbt närmar sig, men ger ofta en djupare förståelse av dem och deras förklaringspotential. Därför bör man som student lägga undan de läroböcker som beskriver vad teoretikerna skrivit och i stället läsa dem i original.

För att förtydliga och konkretisera hur uppfinningsarbete kan bedrivas ska jag beskriva tre tillvägagångssätt som forskare i någon mån brukar förhålla sig till. De presenteras här kortfattat i stegrande svårighetsgrad.

1. Ett vanligt förfarande är att låta befintliga begrepp förklara sådant som de tidigare använts för men i andra sammanhang. Exempelvis kan Bourdieus begrepp kulturellt kapital användas för att förklara ojämlika klassförhållanden i utbildningssystemet. Det har gjorts förr, men nya sammanhang och nya data ökar förståelsen av förhållandet mellan klasser i utbildningens sammanhang. Det är också handla om att överflytta befintliga begrepp till sammanhang som de tidigare inte eller bara sällan tillämpats på. Teoretiska begrepp med stark förklaringskraft (som alltså har överlevt samhällets förändringar) ska kunna överflyttas mellan olika sammanhang utan att förlora i förklaringskraft. Närliggande exempel skulle kunna vara hur Lundberg (2020) överflyttar begreppet alienation till elitsammanhang på utbildningsfältet eller hur Flaherty (2024) förklarar sociala förhållanden i ravekulturen i termer av självpåtagen avvikelse.

2. Flahertys (2024) studie om ravekulturen kan också illustrera ett tillvägagångssätt som går ut på att underbygga befintliga teoretiska begrepp genom modifieringar och tillägg. Avvikelse är ett vedertaget teoretiskt begrepp med lång sociologisk tradition och förklaringskraft främst i sammanhang som diskuterar normalitet. Flaherty menar dock att ungdomar som är aktiva inom ravekulturen uppvisar en särskild typ av avvikelse som benämns

”självpåtagen”. Genom denna manöver utnyttjar hon begreppets vedertagna betydelse, som säger något om normalitetens gränser, samtidigt som hon argumenterar för att det finns en särskild form av avvikelse inom den ravekultur hon har studerat. Det ursprungliga begreppets betydelse har vidgats utan att den gått förlorad. Inom Bourdieu-forskningen förekommer det försök att förklara institutioners funktionssätt med hjälp av habitus (så kallat ”institutionellt habitus”, se t.ex. Reay 1998, 2004), vilket har utlöst en hetsig akademisk debatt om gränserna för habitusbegreppets förklaringskraft (Atkinson 2011; Burke m.fl. 2013).

3. Kritikerna menar att begreppet ”institutionellt habitus” har fjärrat begreppet så långt från ursprungsbetydelsen att det inte längre rör sig om samma teoretiska begrepp. Bourdieu själv tveklade inte att bedriva uppfinningsarbete i anslutning till hans redan befintliga begreppsapparat. I synnerhet ägnade han sig åt detta när hans etablerade begrepp inte förmådde förklara den sociala värld han undersökte eller när blev nödgad att nyansera deras betydelse. Begreppen klivet habitus och hysteresis är exempel på sådant arbete.

Klivet habitus och hysteresis som förklarande teoretiska begrepp

I återstoden av detta kapitel ska jag redogöra för hur Bourdieu mildrade den deterministiska och strukturalistiska tendens som habitusbegreppet ofta kritiserats för. Uppfinningen av begreppen klivet habitus och hysteresis spelar en central roll i detta arbete. Begreppen exemplifierar hur ett befintligt begrepp (habitus) kan utvecklas i dialog med empiriska studier och hur ett sådant arbete kan medföra ett behov av nya teoretiska uppfinningar (klivet habitus och hysteresis).

Habitus

Bourdieu utvecklade habitusbegreppet som ett försök att förstå hur individens sociala uppväxtförhållanden strukturerar hennes handlingar. Han konstaterade att individer tenderar att föredra livsmönster som liknar dem de själva är sprungna ur och därför positionerar sig i samhället på samma sätt som sina föräldrar. Individers utbildningsnivå, position på arbetsmarknaden och sociala nätverk

uppvisar ofta eller oftast stora likheter med föräldrarnas. Till och med kulturella vanor och konsumtionsmönster förefaller gå i arv. Bourdieu menar att detta sker genom en social inkorporering som förser individen med ett antal sociala dispositioner, det vill säga en begränsad repertoar av handlingsalternativ i varje bestämd social situation. Dessa sociala dispositioner bidrar till att individer utvecklar "ett varaktigt sätt att stå och tala och därmed känna och tänka" (Bourdieu 1977 [1972]: 93–94), vilket omfattar "hållning, uppträdande, synsätt, förväntningar och smak" (Sweetman 2003: 532). Vi skulle kunna hävda att individer genom sina habitus blir bärare av de sociala strukturer som dominerar under deras uppväxt och att individer som växer upp under likartade sociala förhållanden utvecklar habitus som påminner om varandra, något som brukar benämnas klasshabitus (Reay 2004).

Intuitivt är det inte svårt att förstå Bourdieus resonemang. Att vi formas till avbilder av våra föräldrar och vår sociala omgivning förefaller vara ett mer väntat utfall än motsatsen. Att vi dessutom känner oss hemma i denna miljö är inte heller underligt. Individer som lever och verkar i välkända sociala miljöer har beskrivits som "fiskar i vattnet" (Bourdieu & Wacquant 1992: 127) eller som "sociala virtuoser" (Bourdieu 1977 [1972]: 79) med känsla för det lokala spelets regler (Bourdieu 1990). Men att livsmönstret på detta sätt verkar förutbestämt ligger också till grund för kritiken av habitusbegreppet. Kritiker menar att Bourdieu ger individen alltför lite handlingsfrihet och beskyller honom för determinism, det vill säga att individens öde är förutbestämt och därmed oundvikligt. Exempelvis menar Jenkins (1982: 278) att habitusbegreppet vilar på en "grund av determinism", medan Alexander (1995) skriver:

[D]et visar sig att [habitus] är som en determinismens trojanska häst. Om och om igen förklaras det att habitus inte är en plats för voluntarism – för improvisation inom vissa gränser – utan en spegling och reproduktion av yttre strukturer. Bourdieu medger att människor agerar utifrån habitus, men han vidhåller att vanemässigt handlande i själva verket föregår strukturen. (Alexander 1995: 136.)

Bourdieu menar att kritikerna inte tar det teoretiska begreppets empiriska ursprung i beaktande utan betraktar habitus som en lagbundenhet utan förankring i den sociala verklighet begreppet har för

avsikt att förklara – som en skrivbordsprodukt. Teoretiska begrepp uppstår ur och står i förbindelse med empirisk forskning, vilket betyder att de kan förklara vanligt förekommande fenomen men behöver utvecklas vidare när vi vill förstå situationer där dessa fenomen faller utanför den teoretiska, förklarande ramen. ”Habitus är inte ödet”, skriver han tillsammans med Wacquant (1992: 133), ”[h]abitus är varaktigt men inte evigt” (ibid.) och aktörer är varken ”partiklar av materia bestämda av yttre orsaker eller små monader enbart styrda av inre skäl” (Bourdieu 1990: 116). Habitus har förändringspotential. Däremot finns det inga förändringar utan offer.

Kluset habitus och hysteresis

Kluset habitus och hysteresis är två teoretiska uppfinningar som för Bourdieu får illustrera habitus förändringspotential utan att den ursprungliga strukturella innebörden förändras. Även om individer är särskilt socialt formbara i yngre ålder, förändras habitus när vi exponeras för nya situationer (Bourdieu 2000 [1997]). Bourdieus egen livshistoria är ett bra exempel. Han är uppvuxen på landsbygden i södra Frankrike i en familj utan erfarenhet av högre utbildning och slutar sitt liv som en världskänd, respekterad och uppburen professor i Paris elitskikt. Detta sker inte utan sociala konfrontationer. I sin självbiografi (Bourdieu 2008 [2004]: 100) skriver han om sina svårigheter att avkoda de osynliga krav i fråga om språkbruk, kulturella vanor och manér som man måste uppfylla för att vinna erkännande i den högkulturella elitmiljö som han sedermera kom att bli en ledande figur inom. Han beskriver fenomenet som ett kluset habitus (Bourdieu 2008 [2004]: 100), ett fenomen som i andra empiriska sammanhang omtalats som ”dubbel isolering” (Bourdieu 1996 [1989]: 107), ett ”tvåfrontskrig” (Persson 2024: 83) eller en situation där individer måste verka som ”dubbelagenter” (Friedman 2014: 360) i förhållande till den nya miljö de försöker vinna erkännande i och den ursprungsmiljö de kommer ifrån. Ibland blir individen tvungen att bete sig som en social kameleont (Abrahams & Ingram 2013).

Det är under sina försök att förklara hur förändringsprocesser står i förbindelse med de sociala strukturer som finns inkorporerade i individens sociala dispositioner Bourdieu uppfinnar begreppet hysteresis (Bourdieu 1977 [1972], 1996 [1989], 2000 [1997];

Bourdieu & Wacquant 1992). Ursprungligen användes begreppet inom fysiken för att beskriva fenomenet att en fysisk kropp fortsätter att röra sig i en viss riktning trots att den kraft som satt kroppen i rörelse upphört eller börjat verka i en annan riktning. Översatt till sociologi fortsätter individen att agera som om hen befann sig i sin sociala ursprungsmiljö när hen inträder på sociala fält där andra sociala koder krävs för att vinna erkännande:

Den ”desorientering” vi känner när vi träder in på ett främmande fält beror på ett avstånd mellan våra införlivade strukturer och de nya objektiverade strukturerna som framkallar en känsla av oförståelse. (Bourdieu 2020 [2015]: 38.)

För individen blir situationen ”outhärdlig” (ibid.), vilket bidrar till att hen påbörjar ett arbete med att införliva kraven för socialt erkännande på det nya fältet, alltså det nya sociala sammanhanget. Liksom i det fysikaliska sammanhanget brukar hysteresis avta och försvinna allt eftersom individen lyckas med sitt inkorporeringsarbete. Den sociala friktionen minskar och individen kan ta plats på det nya fältet. Inkorporeringsarbetets hastighet beror på det sociala avståndet mellan det sociala sammanhang individen lämnar och det fält som individen försöker bli integrerad på (Bourdieu 1990 [1980]; Koll & Ernst 2021; Persson kommande). Vi kan exempelvis konstatera att universitetsstudenter med ursprung i arbetarklassen behöver övervinna större och mer energikrävande sociala hinder under längre tid än deras klasskamrater med medelklassbakgrund (Bathmaker m.fl. 2016; Persson 2024; Reay m.fl. 2009). Detta blir särskilt påtagligt när de bedriver studier på något av landets mest prestigefulla utbildningsprogram (till exempel läkarutbildningen och juristutbildningen) vid de mest prestigefulla universiteten (till exempel Uppsala och Lund), platser där de traditionellt är tydligt underrepresenterade (Persson 2021) och förblir underrepresenterade. Brittiska studier av arbetarklasstudenter på Englands mest prestigefulla universitet (Oxford och Cambridge) visar att de ofta, och tämligen snabbt, byter till ett mindre prestigefullt universitet (Reay m.fl. 2009). Hysteresiseffekten är helt enkelt för stark, och det blir för avlägset att utföra ett lyckosamt inkorporeringsarbete. Spåren av det sociala ursprunget brukar aldrig helt försvinna, vilket leder till ett bestående främlingskap (se Bourdieu 2008 [2004]).

Friedman och Laurison (2019) har beskrivit fenomenet som ”klass-tillhörighetens långa skugga”.

Den som är uppvuxen med föräldrar som har egna erfarenheter av högre studier bär med sig privilegiet dels att redan ha viss kännedom om universitetsvärldens fält, dels att ha föräldrar som kan lotsa en förbi svårigheter i inkorporeringsarbetet. Utan sådana privilegier blir arbetet mer energikrävande och risken för misslyckanden, missförstånd och social friktion större. Friedman och Laurison (2019: 226) menar i sin studie om anställningar till elitpositioner på den brittiska arbetsmarknaden att just denna typ av klassrelaterade privilegier i första hand ”fungerar som energisparande redskap”, vilket bidrar till att de redan privilegierade tenderar att erövra arbetslivets elitpositioner i högre grad än deras formellt lika kvalificerade konkurrenter med arbetarklassbakgrund. På kollektiv nivå kan detta bidra till att förklara hur sociala skillnader mellan olika klasser består i samhället. På individuell nivå kan det förklara varför vissa hinder förefaller vara svåra att forcera för somliga och lätta för andra.

Avslutning

Begreppen ”kluvet habitus” och ”hysteresis” (i dess sociologiska betydelse) har inte stadga nog att stå för sig själva. De är integrerade i en mer komplex teoretisk begreppsvärld där habitus står i centrum. De ter sig till och med obegripliga utanför den teoretiska apparat de uppfunnits inom. Samtidigt bidrar uppfinningen av dem till att utvidga förklaringskraften hos habitus. Med detta sagt kan vi pröva i vilken utsträckning de håller för den förvisso ofullständiga definition av teoretiska begrepp som presenterades i kapitlets inledning.

1. Det råder inget tvivel om att båda begreppen är *överförbara* till sammanhang långt utanför det empiriska sammanhang de uppfanns i. Bourdieu elaborerade i första hand fram habitusbegreppet och dess kompletterande begrepp under sina fältstudier i Algeriet på 1960-talet. Han riktade fokus mot hur kabylernas traditionella levnadsmönster innebar anpassningssvårigheter i ett alltmer moderniserat, kapitalistiskt och urbant samhälle. Försöken att vidmakthålla traditionella vanor och sociala mönster i en förändrad omvärld skapade konflikter (ibland väpnade sådana) och från det

omgivande samhällets sida också misskännande av kabylnas levnadssätt och symboliska ordning. Resultatet blev social underordning och exkludering. De teoretiska resonemangen känns igen från de utbildnings- och arbetslivssociologiska studier som refererats ovan. Svårigheterna att tolka nya sociala omständigheter och benägenheten att använda sociala spelregler som hör till en förfluten tillvaro har observerats både av studenter och av arbetstagare med arbetarklassbakgrund.

2. Hysteresis och kluvet habitus är två konkreta exempel på hur habitus ges *förklaringskraft vid variationer* av olika empiriska utfall. Habitus inneboende tröghet (*inertia*) förklarar hur strukturer påverkar individen att föredra vissa handlingar framför andra, vilket exempelvis förklarar social mönsterbildning i studier av utbildningsval. Det är själva grundtanken med habitus. Detta är dock inte liktydigt med att individen saknar egen handlingskraft (vilket hävdas av de kritiker som beskyller Bourdieu för determinism). Bourdieu ägnar överraskande stort utrymme i sina texter åt att förklara social förändring. Han menar dock att förflyttningar till sociala fält där spelreglerna skiljer sig mycket från de sociala dispositioner som inkorporerats i individen under uppväxten är både energikrävande och friktionsalstrande och följaktligen ofta leder till misslyckande och social reträtt. Beskaffenheten av denna process förklaras med hjälp av hysteresis och kluvet habitus, där det förra förklarar förändringens tidsaspekt och det senare hur friktion riskerar att alstras både på det fält om individen träder in på och på det fält individen lämnar. Med dessa båda begrepp fogade till habitus blir det möjligt att förklara både social reproduktion och social förändring utan att grundbetydelsen hos habitus går förlorad.

3. Vi kan också slå fast att begreppen är så pass *elastiska* att de inte riskerar att stelna och bli obrukbara när den empiriska verkligheten överraskar oss. Både Bourdieu (2008 [2004]) och hans efterföljare (t.ex. Ingram 2011; Persson 2016) visar hur tillgången till vissa typer av resurser kan eliminera hysteresis genom att påskynda omtolkningsarbetet. Bourdieu beskriver exempelvis hur hans handledare i Paris hjälpte honom att hantera de sociala krav som han måste uppfylla för att vinna erkännande i det elitorienterade akademiska livet i Paris. Persson (2016) visar hur arbetarklasstudenter tar hjälp av lärare, kärlekspartner och vänner med medelklassbakgrund för

att lättare övervinna hindren för inträde på det högre utbildningsfältet. Inte sällan kombineras sådana sociala nätverk med starka utbildningsresurser i form av höga betyg från gymnasieskola, vilket bidrar till en process som brukar benämnas föregripande socialisation (Merton 1968), så att individen påbörjar inkorporeringsarbetet redan innan det nya fältet anträds. Hysteresiseffekten är på så sätt inte någon absolut eller entydig effekt av avståndet mellan ursprung och nytt fält, utan en effekt som i kombination med andra faktorer både kan dämpas eller förstärkas.

Kluset habitus och hysteresis är produkter av det som benämns uppfinningsarbete, ett arbete som alltid sker i dialog med empiri. Begreppen är oupplösligt förbundna med habitus. Tillsammans bidrar de till att förklara hur det kommer sig att individen föredrar vissa handlingar framför andra och hur detta uttrycker de sociala dispositioner individen har inkorporerade i både kropp och själ. Utifrån individens sociala ursprung förklarar begreppen också betingelserna för social förändring. Att lägga bort invanda sociala spelregler och inkorporera nya är energikrävande och konfliktalstrande oavsett bakgrund, men mer komplicerat om det nya fältet befinner sig på långt avstånd från det sociala ursprunget. Det gör att individer tenderar att undvika sådant arbete. Med utgångspunkt i Bourdieus "fisken i vattnet"-metafor dramatiserar Bradley resonemanget:

En fisk i sitt naturliga element är hemma, simmar och andas utan ansträngning och utan att vara medveten om det, medan fisken utanför sitt element kämpar för att överleva. (Bradley 2017: 35.)

Den sociolog som vill undersöka sociala övergångar från ett socialt sammanhang till ett annat kan rikta det empiriska sökarljuset mot fenomen som tyder på social friktion. Vilka former antar sådan friktion? Mellan vilka parter uppstår den? Hur elimineras den? Se där frågor sociologen kan ställa och omsätta i empiriskt arbete på det fält som ska undersökas. Det är genom den typen av frågor som habitus och komplementära teoretiska begrepp som kluset habitus och hysteresis kan sättas i arbete utan att bli vare sig förledande hårspray eller verkningslösa och fantasilösa förlagor. Det är också under detta arbete som nya teoretiska uppfinningar kan göras när verkligheten överraskar och övermannar den omedelbara sociologiska intuitionen.

Arbetet med att närma sig teoretiska begrepp enligt den modell som beskrivits i detta kapitel kräver inte bara teoretisk kännedom och inläsning av tidigare forskning, utan också ett visst mått av fantasi, vetenskapligt mod och uppfinningsrikedom. Vi skapar bättre sociologi, oavsett position i den vetenskapliga världen, när vi vågar testa våra idéer – allra helst i dialog med kollegor, studentkamrater eller varför inte handledare.

Litteratur

- Abrahams, Jessie & Nicola Ingram (2013) "The Chameleon Habitus. Exploring Local Students' Negotiations of Multiple Fields", *Sociological Research Online* 18(4): 1–14.
- Alexander, Jeffrey (1995) *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London: Verso.
- Atkinson, Will (2011) "From Sociological Fictions to Social Fictions. Some Bourdieusian Reflections on the Concepts of 'Institutional Habitus' and 'Family Habitus'", *British Journal of Sociology of Education* 3(32): 331–347.
- Bathmaker, Ann-Marie, Nicola Ingram, Jessie Abrahams, Anthony Hoare, Richard Waller & Harriet Bradley (2016) *Higher Education, Social Class and Class Mobility. The Degree Generation*. London: Palgrave Macmillan.
- Bourdieu, Pierre (1977 [1972]) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1990) *In Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1980]) *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1993) "Concluding Remarks. For a Sociogenetic Understanding of Intellectual Work", i Craig Calhoun, Edward LiPuma & Moishe Postone (red.), *Bourdieu. Critical perspectives*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1996 [1989]) *The State Nobility*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1997]) *Pascalian Mediations*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2007 [2002]) *The Bachelors' Ball. The Crisis of Peasant Society in Bearn*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre (2008 [2004]) *Sketch for a Self-Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2020 [2015]) *Habitus and Field. General Sociology*, band 2, *Lectures at the Collège de France, 1982–83*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre & Abdelmalek Sayad (2004 [1964]) "Colonial Rule and Cultural Sabir", *Ethnography* 5(4): 445–486.
- Bourdieu, Pierre & Abdelmalek Sayad (2020 [1964]) *Uprooting. The Crisis of Traditional Agriculture in Algeria*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre & Loïc Wacquant (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Bradley, Harriet (2017) "'Should I Stay or Should I Go.' Dilemmas and Decisions Among UK Undergraduates", *European Educational Research Journal* 16(1): 30–44.
- Burke, Ciaran T., Nathan Emmerich & Nicola Ingram (2013) "Well-founded Social Fictions. A Defence of the Concepts of Institutional and Familial Habitus", *British Journal of Sociology of Education* 2(34): 165–182.
- Flaherty, Filippa (2024) *Dancing with a Ghost of Deviance. The Construction of Selfimposed Deviance Amongst Scandinavian Ravers*, seminarietext på högre allmänna seminariet i sociologi, Linnéuniversitetet, september 2024.
- Friedman, Sam (2014) "The Price of the Ticket. Rethinking the Experience of Social Mobility", *Sociology* 48(2): 352–368.
- Friedman, Sam & Daniel Laurison (2019) *The Class Ceiling. Why it Pays to be Privileged*. Bristol: Policy Press.
- Ingram, Nicola (2011) "Within School and Beyond the Gate: The Complexities of Being Educationally Successful and Working Class", *Sociology* 45(2): 287–302.
- Jenkins, Richard (1982) "Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism", *Sociology* 16(2): 270–281.
- Koll, Henry & Jette Ernst (2021) "Caught Between Times. Explaining Resistance to Change Through the Tale of Don Quixote", 22–40 i Sarah Robinson, Jette Ernst, Kristian Larsen & Ole Jacob Thomassen (red.), *Pierre Bourdieu in Studies of Organization and Management*. New York: Routledge.
- Lundberg, Janna (2020) *Samhällskunskap för en alienerad elit. Observationsstudie av Särskilda läroverket*. Lund: Lund Studies in Educational Sciences.
- Merton, Robert (1968) *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Muel-Dreyfus, Francine (1985 [1983]) "Utbildning, yrkesförväntningar och grusade förhoppningar", i Donald Broady (red.), *Kultur och utbildning. Om Pierre Bourdieus sociologi*. Stockholm: UHÄ, FoU-enhetens skriftserie, Uppföljning och Policystudier.
- Persson, Magnus (2016) *Utbildningskontraktets villkor. Utbildningsförlopp på en förändrad gymnasielärarutbildning*. Lund: Arkiv förlag.
- Persson, Magnus (2021) "Kärlek till sociologi – en biografisk illusion?", i Ingrid Bossedahl, Janna Lundberg & Martin Malmström (red.), *Ögonblick. En vänbok till Anders Persson om människor och deras möten*. Lund Studies in Educational Sciences nr 16, Lunds universitet.
- Persson, Magnus (2024) "Crossing a Social Demarcation Line. Students Experience Friction in the Transformed Swedish Higher Education System", *International Studies in Sociology of Education* 33(1): 68–87.
- Persson, Magnus (kommande) "What about Hysteresis? An Approach to the Sluggish Nature and the Changing Potential of Habitus".
- Reay, Diane (1998) "'Always Knowing' and 'Never Being Sure'. Familial and Institutional Habitus and Higher Education Choice", *Journal of Education Policy* 4(13): 519–529.
- Reay, Diane (2004) "'It's All Becoming a Habitus.' Beyond the Habitual Use of Habitus in Educational Research", *British Journal of Sociology of Education* 25(4): 431–444.

PERSSON

- Reay, Diane, Gill Crozier & John Clayton (2009) "'Strangers in Paradise?' Working-Class Students in Elite Universities", *Sociology* 43(6): 1103–1121.
- Sweetman, Paul (2003) "Twenty-First Century Disease? Habitual Reflexivity or the Reflexive Habitus", *Sociological Review* 51(4): 528–549.
- Wacquant, Loïc (2016) "A Concise Genealogy and Anatomy of Habitus", *The Sociological Review* 16: 64–72.
- Wacquant, Loïc (2018) "Four Transversal Principles for Putting Bourdieu to Work", *Anthropological Theory* 18(1): 3–17.
- Wacquant, Loïc & Aksu Akçaoglu (2017) "Practice and Symbolic Power in Bourdieu. The View from Berkeley", *Journal of Classical Sociology* 17(1): 55–69.

Att teoretisera är en central färdighet för samhällsvetare, men hittills har det saknats verk på svenska som tar sig an uppgiften att lära ut denna kreativa konst. *Teoretiskt hantverk* avhjälpur den bristen.

Boken spänner över en rad moment i forskningsprocessen – när vi identifierar ett studieobjekt, väljer våra begrepp, kodar vårt material, prövar våra teorier, läser vår sekundärlitteratur med mera – och tillhandahåller ett rikt förråd av idéer som läsaren kan tillämpa, modifiera, vidareutveckla och komplettera i sitt eget arbete.

Författarna är eller har varit verksamma vid institutionen för samhällsstudier vid Linnéuniversitetet, och de utforskar vad samhällsvetenskapligt teoretiserande innebär för deras forskargärning. Med konkreta exempel och egna erfarenheter belyser de hur teoretiserande går till i praktiken.

Inspirationen till den här antologin kommer från professor Richard Swedberg vid Cornell University, som också har bidragit med bokens förord.